

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
TOPLUSU

**BURAXILIŞ № 35
(III hissə)**

Bakı - 2024

ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 35

Üçüncü hissə

BAKİ – 2024

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 36, III hissə. Bakı, 2024, 168 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəfail Musa oğlu Həsənov, sosiologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Səxavət Nəsrulla qızı Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

FƏLSƏFƏ

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA GENETİK DETERMİNASİYANIN ROLU BARƏSİNDƏ İRQÇILIK VƏ YEVGENİKA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Ələkbərov İsmayıl Novruzəli oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ismayil2285@gmail.com

Açar sözlər: irq, irqi ayrışdırıcılıq, rasizm, zorakılıq, yevgenika, istedad, genetika, təmizləmə.

Ключевые слова: раса, расовая дискриминация, расизм, насилие, евгеника, талант, генетика, уборка.

Keywords: race, racial discrimination, racism, violence, eugenics, talent, genetics, cleaning.

İrqçilik nəzəriyyəsi. İrqçilik və ya rasizm nəzəriyyəsi müasir dünyada mühüm və fundamental əhəmiyyət kəsb edən nəzəriyyələrdəndir. İrqçilik, insan qruplarının fiziki görkəminə uyğun olaraq fərqli davranış xüsusiyyətlərinə və əlamətlərinə malik olduqlarına və bir irqin digərindən mühüm və üstün olmasına görə bölünə biləcəyinə inamın ifadəsidir. Ayrıca götürülən fərqli bir irqi və ya etnik mənşəli olduğuna görə digər insanlara qarşı yönəldilmiş qəzəb, ziddiyyətli və qəddar münasibət, ayrışdırıcılıq və ya düşmənçilik mənasını verə bilər.

İrqçiliyi mənalandırarkən onu da qeyd etməliyik ki, müasir anlamda bu nəzəriyyə çox zaman xalqlar arasındakı bioloji fərqlərin sosial qavranılmasını özündə ehtiva edir. Bu fikirlər, çox vaxt iddia olunan ortaq irsi əlamətlərə, keyfiyyətlərə və qabiliyyətlərə əsaslanmaqla fərqli irqlərin bir-birindən üstün və yaxud aşağı olduğunu vurğulayan siyasi sistemlər, sosial və siyasi hərəkətlər, təcrübə və inanclar şəklində ola bilər [7, s. 156].

19-cu əsrdən başlayaraq bir çox elmlər insan qruplarının irqlərə bölünməsi fikrinə arxa çıxırdılar. İrqi xüsusiyyətlər insanları irqlərə görə təsnif etməyə əsas verirdi və iddia olunurdu ki, insanlar doğulanda hansı irqə mənsub olurlarsa, onların inkişafı elə bu irqlərlə bağlı olur. Hətta insanların qabiliyyətləri, hüquq və imtiyazları irqlə müəyyənləşdirilir. Çox zaman insan genomu üzrə aparılan tədqiqatlarda irqin insanların genetik təsnifatını vermək üçün çox az əhəmiyyət daşıdığı vurğulanır və buna səbəb kimi dəlil və fakt azlığı göstərilir.

Dünyanın çox ölkəsində irqi əlamətlərin insanlar arasındakı ayrışdırıcılığa səbəb olmasının qarşısını almaq üçün qanunlar qəbul olunsada, bu əlamətlərin bugün də qarşısı tam alınmır. Dünyanın çox ölkəsində bu nəzəriyyə özünün pik nöqtəsinə çatmışdır. İnsanlar arasındakı irqi ayrışdırıcılıq onların hətta bir-birlərinə düşmən münasibət bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Lakin beynəlxalq müstəvidə bu məsələyə yenidən baxsaq görə bilərik ki, dərisinin rənginə, üz quruluşuna, bədən qamətinə görə fərqlənən insanlar da siyasi müstəvidə yüksək qiymətləndirilməyə başlanmışlar.

Fəlsəfədə və digər humanitar elmlərdə “irq” sosial quruluş forması kimi çıxış edir. Bu mənada qeyd edə bilərik ki, irq və irqçilik anlayışları bioloji keyfiyyətlərə əsaslansa da, burada mədəni ideologiyanın da rolu çox böyükdür. İrqçilik bir ideoloji anlayış kimi cəmiyyətdə həm fərdi, həm də institut formasında mövcuddur. Sosiologiya və sosial psixologiyada irqi şəxsiyyət mövqeyindən izah edirlər. İrqi şəxsiyyət və bu şəxsiyyətin əldə olunması, tədqiqatlarda tez-tez dəyişən anlayış kimi xarakterizə edilir. Sosioloqlara görə, müasir Qərb cəmiyyətlərində irqçilik açıq-aydın irqi qərəzliliyin daha gizli ifadəsinə çevrilmişdir. Hu-

manitar elmlərdə irqi ayrışdırıcılıq dedikdə, irqinə görə kiməsə qarşı ayrışdırıcılıq etmək nəzərdə tutulur.

İnsanların nəsindəki sərt irqi fərqləri aradan qaldırmaq elmi irqçiliyin yaranmasına şərait yaratdı. Elmi irqçiliyin nümayəndələri insanların ümumi bir mənşəyə bölünərək bir növ olduğunu sübut etdi. İrqlər bəşəriyyətin bir hissəsi kimi tanındı və bütün irqlər insanlar arasındakı yaxın oxşarlıqları sübut etdi. İnsan genomu tədqiqatlarına görə, bugünə qədər irqi qrupların açıq bir genetik əsasının olmadığı vurğulandı.

İrqlilik zamanla dəyişir və fərqli dövrlərdə onun təsir sahəsi də fərqli olur. İrqlilik insanların irqi kimliklərinə görə, ədalət, ləyaqət və bərabər şəkildə yaşamalarına mane olan bütün siyasətləri, ideologiyaları, qayda və qanunları, maneələri əhatə edir. Bura biz təcavüzü, sui-istifadə və alçaldılmanı, zorakılığı, qorxuducu davranışları aid edə bilərik. İrqlilik çirkin nəzəriyyə kimi qəbul olunur. Ona görə ki, insanları haradan gəlmələrinə və dərəcələrinin rənginə görə bölür və təsnif edirlər.

İrqlilik müxtəlif yollarla baş verir:

- 1) İnsanlarla zərərli davranış etmək və mənfi şərtlər bildirmək.
- 2) İnsanları irqi adlarla çağırmaq və şifahi şəkildə təhqir etmək.
- 3) İctimai yerlərdə irqçiliyi təbliğ edən qrafik yazılar sərgiləmək.
- 4) Qruplardan fərqli olduqlarına görə kənarlaşdırmalar.
- 5) İrqlərinə görə fiziki zorakılığa məruz qalmalar [8, s. 194].

İrqlilik, ümumiyyətlə, insanlara və ya qruplara mənfi emosional reaksiyalar, mənfi stereotiplərin qəbul etdirilməsi və fərdlərə qarşı irqi ayrışdırıcılığı əhatə edir, bəzi hallarda isə bu zorakılığa səbəb olur. Ayrışdırıcılıq müxtəlif etnik, dini, milli və ya digər qrupların üzvlərinə fərqli münasibətə aiddir. Ayrışdırıcılıq, adətən, qərəzin davranış təzahürüdür və buna rədd edilmiş qrupların üzvlərinə mənfi, düşmənçilik və zərərli rəftar aiddir.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bioloji amillərin rolundan danışdıqda irqlilik nəzəriyyəsiindən ötür keçmək mümkün deyil. Ona görə ki, bu nəzəriyyə müasir dünyada böyük acınacaqlı vəziyyət ortaya çıxarır. İnsanlar fiziki və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilir və onlar irqi ayrışdırıcılığa məruz qalırlar. Bununla əlaqədar çoxlu sayda tədbirlər görülsə də, bu məsələnin həlli yalnız qismən baş vermişdir. Bu aspektdə görüləsi işlər çoxdur və müasir dünyada həlli vacib olan məsələlərdən birini təşkil edir.

Yevgenika nəzəriyyəsi. “Yevgenika” sözünün hərfi mənası “saf qan”, “damazlıq”, “cins” deməkdir. Yevgenika nəzəriyyəsi insana tətbiq olunan seleksiyanın, hətta onun irsi xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması yollarını öyrənir. Bu nəzəriyyə insan genofondunun korlanması ilə mübarizə üçün irəli sürülmüşdür.

Bu nəzəriyyə İngiltərədə meydana gəlib və onun əsas nümayəndəsi F.Qaltondur. Bu “yevgenika” anlayışı ancaq Qaltonun ağlına gəlmişdi. Qaltonun fikirlərinə görə, “yevgenika” anqlosaks irqinin dünya üzərində hökmranlığını təsdiq edirdi və bunu yeni din forması kimi, milli təfəkkürün hissəsi kimi qəbul etmək istəyirdi.

Yevgenika bir təlim kimi 20-ci əsrin əvvəllərində kifayət qədər geniş şöhrət qazanmışdır. Lakin bu nəzəriyyə sonralar irqlilik nəzəriyyəsi kimi Nasist Almaniyası ilə əlaqələndirilirdi. Bu da öz növbəsində bu nəzəriyyənin təşkilinə və strukturuna çox ciddi zərbə oldu. Müharibədən sonrakı illərdə isə yevgenika nəzəriyyəsi irqi gigiyena, nasistlərin insanlar üzərində apardıqları eksperimentlər və arzuolunmayan sosial qrupların məhvi kimi nasist cinayətləri ilə bir sıraya qoyuldu. Ancaq 20-ci əsrin sonlarında genetik və reproduktiv texnologiyaların inkişafı yevgenikanın dəyərini, onun müasir dünyadakı etik və məənəvi statusu ilə bağlı sualları və problemləri yenidən ortalığa çıxardı.

Müasir elmdə yevgenikanın bir çox problemləri, hətta irsi xəstəliklərlə bağlı mübarizə insan genetikasının çərçivəsi daxilində həll edilir.

Yevgenika – “pozitiv” və “neqativ” olmaqla fərqləndirilir. Qeyd etməliyik ki, hətta onlar arasındakı sərhəd şərti xarakter daşıyır.

1) Pozitiv yevgenikanın məqsədi bu cür ifadə olunur: cəmiyyət üçün qiymətli hesab olunan insanların (məsələn; irsi xəstəliklərin olmaması, yaxşı fiziki inkişaf və yüksək intellekt) istehsalı üçün köməkləşmək.

2) Neqativ yevgenikanın məqsədi isə bu cür ifadə olunur: irsi qüsurları olan və ya hazırkı cəmiyyətə əqli və ya fiziki cəhətdən zəif və ya inkişaf etməmiş şəxslərin istehsalının dayandırılması.

Yevgenikanın əsas prinsipləri Frensis Qalton tərəfindən formulə edilmişdir. O, gələcək nəsillərin keyfiyyətini yaxşılaşdırma biləcək məfhumları (istedadı, əqli bacarıqları, sağlamlığı) tədqiq etməyi təklif etmişdi. Bu nəzəriyyənin ilkin əlamətləri Qaltonun “İrsi istedad və xasiyyət” (1865) məqaləsində verilmişdi. Daha ətraflı şəkildə isə onun “İstedadın varisliyi” (1869) kitabında şərh edilmişdir. Qalton yevgenika terminində insan irsinin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması üçün istifadə etmişdir.

Qalton “yevgenika” terminindən əsaslı surətdə 1883-cü ildə yazmış olduğu “İnsan bacarıqlarının və onların inkişafının tədqiqatı” kitabında istifadə etmişdir. Qalton sonralar bu termini irqin anadangəlmə keyfiyyətlərini yaxşılaşdıran bütün faktorlarla məşğul olan elm sahəsi kimi xarakterizə etdi. Daha sonralar isə Kellikott yevgenika anlayışına insan təkamülünün sosial idarə edilməsi kimi yanaşdı [1, s. 340].

Yevgenika nəzəriyyəsi müxtəlif ölkələrin elmi dairələrində geniş şöhrət qazanmışdı, hətta bəzi ölkələrdə o, dövlət səviyyəsində qəbul olunmuşdu. Bu ölkələrdə hakimiyyət yevgenikanı “insani keyfiyyətlərin artırılması” üçün tətbiq etməyə başladı. Bu cür ölkələrdə cəmiyyət ziyanverici hesab olunan fərdlərdən, yəni avaralardan, alkoqol düşkünlərindən, cinsi azgınlardan təmizləndirdi. Bu cür ölkələrdə hakimiyyət bu ideyadan çıxış edirdi:

“Heç bir şübhə yoxdur ki, strelizə və yaxud təmizləmə ilə bağlı qanunların böyük miqyasda tətbiq olunması zamanı qısa vaxt ərzində axmaqlılıqların, səfehliyin, cinayətlərin, əbləhliyin, qətlərin və cinsi azgınlığın çox hissəsini, o cümlədən qüsurluluğun və degenerasiyanın bir çox formalarını aradan qaldırmış olarıq. Bu zaman da ölkədə mövcud olan dəlixanalar, həbsxanalar və psixiatrik xəstəxanalar öz əziyyət çəkən qurbanlarından təmizlənməmiş olardılar”.

Dünyanın bir sıra ölkələrində Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya, Estoniya və İsveçrədə dövlət səviyyəsində qanunlar qəbul olunmuşdur.

Yevgenikanın daha ciddi tətbiq olunduğu ölkələrdən biri Nasist Almaniyası olmuşdur. Nasist Almaniyasında məcburi qaydada təmizləmə “qüsurlu fərdlər”, “yəhudilər”, “qaraçılar”, “eybəcər görünənlər”, “ruhi xəstələr”, “homoseksual kişilər”, “kommunistlər” və sairə kimi insanlara şamil olunurdu. Daha sonralar isə al-əlvanlıqın çox olduğunu bəhanə gətirən almanlar onların fiziki məhv edilməsinə qərar vermişdilər. İlk vaxtlarda nasistlərdə yevgenik proqramlar dövlət proqramı olan “ali irqin nümayəndəsi olan alman xalqının degenerasiyasının qarşısının alınması” çərçivəsində həyata keçirilmişdir, daha sonra isə işğal etdikləri ərazilərdə nasistlər “irqi siyasət” çərçivəsində bu proqramı davam etdirirdilər.

Bu proqramı sistemli şəkildə belə verə bilərik:

- Kişilərin homoseksuallığının təqib edilməsi;
- “Yəhudi məsələsinin yekun həlli” (yəhudilərin tam məhvi planı);
- “Ost” planı – “Şərq ərazilərinin” fəthi və aşağı irqə mənsub yerli əhalinin “ixtisarı” (bu hələ yazılı şəkildə tam təsdiq olunmayıb);
- Lebesborn – irqi seçimi keçmiş, yəni əcdadlardan yəhudi və qeyri-adi qanı daşımayan SS işçilərindən uşaqların dünyaya gətirilməsi və uşaq evlərində tərbiyə edilməsi;
- T-4 evtanaziya proqramı – psixi xəstə və ümumiyyətlə, beş ildən çox xəstə olan bütün insanları əmək qabiliyyətsizliyinə görə məhv etmək [9, s. 215].

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə genetik yük böyüyür. Bu, az yaşam qabiliyyəti olsa da, bugünə qədər yaşayan insanların sağ qalmalarının nəticəsi kimi qəbul edilir. Genetik yükün artırılmasının ikinci səbəbi isə genetik anomaliya və xəstəliklərlə doğul-

muş insanların reproduktivlik yaşına qədər sağ qalmalarını təmin edən müasir tibbin yüksək səviyyədə inkişaf etməsidir.

Yevgenika təlimini qəbul etməyənlər onu bu səbəblə izah edirlər: müasir cəmiyyətdə mənfi (əyyaşlıq, narkomaniya və sairə) və müsbət (yüksək zəkalılıq, fiziki sağlamlıq) qəbul olunan bir çox anlayışlar yetərinə öyrənilməmişdir. Somatik qüsurlardan əziyyət çəkən fərdlər cəmiyyətdə çox yüksək əhəmiyyət daşıyan yüksək intellektə sahib şəxslərə çevrilə bilərlər.

Son olaraq qeyd edək ki, genetika və genomikanın inkişafı ilə bağlı yevgenika artıq öz anlamını itirir. Yevgenika arzuolunmaz və ləkələnmiş nəzəriyyə hesab olunur. Bu nəzəriyyəni yaradanlar bir şeyi qəbul etməli idilər: yaratmadıqları canı ala bilməzdilər. Həmçinin tibbi genetikanın sürətli inkişafı da yevgenika nəzəriyyəsinin təsir gücünü xeyli azaldırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov İ. "Genetika genlər irsi məlumat daşıyıcısıdır". Bakı, 2009, 500 s.
2. Siddharta Mukerci. "Gen". Bakı: "Qanun", 2022, 560 s.
3. Riçard Dokinz. "Ekoist gen". Bakı: "Qanun", 2021, 456 s.
4. Riçard Dokinz. "Kor saatsaz". Bakı: "Qanun", 2022, 464 s.
5. Riçard Dokinz. "Tanrı illüziyası". Bakı: "Qanun", 2022, 544 s.
6. Richard Dawkins. "The extended phenotype". Oxford, 1982, 512 p.
7. Ricki Lewis. "Human genetics (the basics)". Garland Science, 2016, 206 p.
8. Ricki Lewis. "Human genetics (Concepts and Applications)". Mc Graw – Hill Education, 2008, 496 p.
9. Wilson E.O. "On human nature". Cambridge, Harvard University Sity Press, 1978, 260 p.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA GENETİK DETERMİNASİYANIN ROLU BARƏSİNDƏ İRQÇILIK VƏ YEVGENİKA NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Ələkbərov İsmayıl

XÜLASƏ

Bu məqalə şəxsiyyətin inkişafında bioloji amillərin rolunu qəbul edən irqçilik və yevgenika nəzəriyyələrinə həsr olunmuşdur. Məqalədə hər iki nəzəriyyə ətraflı şəkildə təhlil olunmuş və onların dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş nəzəriyyələr kimi xarakterizə olunması həyata keçirilmişdir.

ТЕОРИИ РАСИЗМА И ЕВГЕНИКИ О РОЛИ ГЕНЕТИЧЕСКОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Алекбаров Исмаил

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена теориям расизма и евгеники, признающим роль биологических факторов в развитии личности. В статье были подробно проанализированы обе теории и проведена их характеристика как общепринятых на государственном уровне.

THEORIES OF RACISM AND EUGENICS ABOUT THE ROLE OF GENETIC DETERMINATION IN PERSONALITY DEVELOPMENT

Alekbarov Ismayil

SUMMARY

This article is devoted to the theories of racism and eugenics that accept the role of biological factors in personality development. In the article, both theories were analyzed in detail and their characterization as accepted theories at the state level was carried out.

İTALİYA KİNOSUNDA NEOREALİZM

Hökümə Gidən

ADMIU-nun II kurs magistrantı

hokume.sadiqqizi.1999@gmail.com

Açar sözlər: neorealizm film, cərəyan, müqayisə

Ключевые слова: неореализм, кино, течение, сравнение

Keywords: neorealizm, film, current, comparison.

1945-ci ildə yaranmış bu cərəyan İtaliya kinosunun inkişafına yol açdı. Kəskin resurs çatışmazlığı ilə üzləşən, lakin həll edilməli olan bir çox real dünya problemləri ilə əvvəllər Chinechitt kinostudiyalarında ənənəvi istehsalları idarə edən İtalyan rejissorları indi minimal avadanlıq, qeyri-peşəkar aktyorlar və ictimai-siyasi məqsədlərinə sarsılmaz inamla küçələrə çıxdılar. İkinci Dünya müharibəsinin sona çatması və Alman işğalının azadlığı, neorealist hərəkatın bədii cəhətdən çiçəklənməsinə imkan verdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə İtaliya kinosu öz mövqeyini tamamilə itirmişdir. Bu dalğanın yaranması, yenilikçi rejissorların meydana gəlməsi kino sahəsini yenidən canlandırdı. Estetik fikirlərin yaranmasında “Byanko e nero”, “Cinema”, “Si Cira” kino nəşrləri aparıcı mövqə tutdu. “Cinecitta” kinostudiyasının yaranması 1937-ci ildə əsas təkan verən hərəkatlardan biri oldu. Milli incəsənət uğrunda mübarizə gücləndi. İtalyan kinosu müharibə illərində əsasən ekranlaşdırmalar etsə də, bu dövrdə neorealizm cərəyanının başlanması önəmli hadisə kimi qeyd olundu. Bu cərəyanın yaranması ümumən kino tarixində yeniliklərin başlanğıcı kimi hesab olundu və dünya kinematoqrafiyasına öz təsirini göstərdi. Əsas manifest kimi “Roma açıq şəhərdir” filmi bu cərəyanın töhfəsini qoymuşdur. Film İtalyanın nasist işğalından dərhal sonra çəkilmişdir və neorealizmin manifesti adlandırıldı. Prototiplərlə çəkilən bu film fotoreportaja da bənzəyirdi. Rossolini bu filmdə təbiilikdən istifadə etmiş, dövrün haqsız qanunlarına qarşı çıxmış, vətənpərvər nöqteyi - nəzərdən filmin çəkilişlərini yekunlaşdırmışdır. “Roma saat 11” filmi isə bu cərəyanın 2-ci əsas filmlərindən biri hesab olunur. Cüzüppə de Santisin bu filmi real faktlar əsasında çəkilmişdir. İşsizliyin ön plana çəkildiyi bu film də qısa zaman ərzində uğur qazanmışdır. “Roma açıq şəhərdir” filmi ilə başlayan İtalya neorealizmi “Velosiped oğurları” (Vittorio De Sica 1948) “Cabrianın gecələri” (Federico Fellini 1957) “Dostlarım” (Roberto Rossellini 1946) və s. çəkilmiş filmlərlə davam etdi. Neorealizm cərəyanı İkinci Dünya müharibəsindən sonra ölkədə yaranmış vəziyyəti, çətinlikləri, insanların günlük həyat tərzlərini təbii şəkildə ekranlara gətirdi. Sosial -iqtisadi vəziyyət, işsizlik, yoxsulluq neorealist filmlərin əsas mərkəzi oldu. Rejissorlar filmlərdə təbii işıqlanmadan, pavilyonlar yerinə küçə və sahillərdə çəkilişlərdən, tanınmamış aktyorlardan, sadə insanları ön planda tutaraq çəkilən filmlərində yeni cərəyanın özəlliklərini önə çıxardılar. Neorealist filmlərin əsas məğzi lo-kanik olması ilə seçilirdi. Tənqidi realizmin yeni forması kimi sayılan neorealist filmlər, günlük həyat problemlərinin əsas götürülməsi ilə yanaşı, xalqın problemlərini, yaranmış çətinlikləri, kütləvi məsələləri də peşəkarlıqla aydınlandır və tamaşaçılara ötürürdü. Bu filmlərin yaranmasında İtalyada yayılmış kommunist və sosialist ideologiyanın da öz təsiri var idi. Belə filmlərin estetikası sadə və günlük həyatı əks etdirirdi.

İtaliya neorealist filmlərinin yaranmasında Sovet kinosunun, Amerikan ədəbiyyatının, Fransız yeni poeziyasının çox təsiri olmuşdur. Filmlərdə əsasən yerli dialektdən və xalqı dialoqlardan istifadə olunurdu.

“Əfsanələrin altında yatan gerçək yenidən canlandı və kinoda real dünya yaranmağa başladı. bir ağaç var idi, bir yaşlı adam, bir ev, bir insan yemek yeyir, bir insan ağlayır, bir in-

san yatır...” bu sözləri dilə gətirən Çezare Dzavattini İtalyan neorealizmindəki gerçəkçiliyi tam mərkəzə toplamışdır [1.səh 15].

1940-cı illərdə neorealizm haqqında nəzəri fikirləri nəzəriyyəçi Dizavattini formalaşdırmışdır. O, filmlərdə xoşbəxt sonluqlar yerinə reallığı əks etdirən hekayələri ön plana çəkməyi üstün tuturdu. Hollivud kinosuna qarşı yönələn bu çağırış öz doğruluğunu sübut edərək ətrafına neorealist rejissorları topladı. Belə filmlərə çəkmək üçün peşəkar aktyorlar olmadığından, rejissorlar xalqdan qeyri-peşəkar aktyorları seçərək baş rola çəkməyə başladılar. Yoxsulluq və ümitsizliyin ön plana çəkildiyi belə filmlərdə təbii işıqlanmanın meydana gəlməsi zəruri oldu. Neorealizmin banisi, rejissor və ssenarist Çezare Dzavattini (1902-1989) yazırdı: “İdeal film o filmidir ki, 90 dəqiqə ərzində həyatında heç nə baş verməyən insanı təsvir edir”. Bir sözlə, qəhrəman adidən adi insandır və onun gündəlik qayğılarının təsviri mərkəzi mövzuya çevrilir. İlk neorealistlər “Gözəlliyə heç bir güzəşt etməməli!” de vizini irəli sürürdülər.

Bu prinsiplər gedərək bədii filmi sənədli filmə daha da yaxınlaşdırdı.

Neorealist filmlər bir sıra yeni aktyorları önə çıxarmışdır. Lamberto Maggiorani “Velosiped oğurları” filmində özünü sübut edərək populyarlıq qazandı. Maria Pia “Casilio Cabrianin gecələri” filmində baş rolda iştirak edərək ön plana çəkildi. Bununla belə, Anna Marianni, Carlo Battisti, Francesco Gilisano və s. kimi aktyorlar üzə çıxarıldı. Dövrünün visit kartı hesab olunan aktrisa Anna Mariani hesab olunurdu. Bununla birlikdə, Sofi Loren, Marçello Mastroianni də öz dövrünün öndə gedən aktyorlarından idi.

Viskonti “Antropomorfik kino” adlı məqaləsində rejissor olmaq istəyini belə təsvir edirdi. “Mən kino çəkmək istədim, çünki hər şeydən əvvəl canlı insan, olan hadisələri faktları ön plana gətirmək istəyirdim” [2.səh 11-19].

Roberto Rossellini, Victoria De Sica, Luchino Visconti, Federico Fellini və Cesare Zavattini bu cərəyanın əsas rejissorlarından sayılırdı. Onların filmləri neorealizmin təşəkkülündə və inkişafında vacib mövqə tuturdu. Bir çox rejissorlar bu cərəyanın yaranmasıyla birlikdə öz yaradıcılıqlarında yeni dövrün başlanğıcını qoydular. İtaliya neorealizmi təkcə öz dövrünün yox, həmçinin ondan sonrakı illərdə yaranmış yeni cərəyanlara, mərhələlərə də öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, 1960-cı illərdə meydana gələn Fransa yeni dalğasının yaranmasında neorealizmin təsiri həyatdan götürülmüş ssenarilərdə, tanınmamış aktyorların rol almasında özünü göstərir, təbii işıq effektlərindən istifadə də özünü göstərirdi. Məşhur fransız rejissoru Jan Luk Qodar öz filmlərində İtaliya neorealist estetikasından istifadə etmişdir. Həmçinin İngiltərə yeni dalğasında rejissor Ken Loach da bu cərəyanın təhəvvülərindən ilhamlanmışdır.

İran və Türk kinematografiyasıda İtaliya neorealizmindən yan keçməmişdir. Abbas Kiarostami, Metin Erksan, Şerif Görən və s. kimi rejissorların filmlərində də neorealist estetikası özünü göstərmişdir. Həmçinin 1960-70-ci illərdə Azərbaycan kinematografiyasında çəkilən Həsən Seyidbəylinin “Sən niyə susursan” filmi də bu cərəyanın öz təsirlərini əks etdirmişdir.

Neorealizm İtaliyada 1945-1950-ci illərdə ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. “Roma açıq şəhərdir” filmi ilə başlayan bu cərəyan Victoria De Sikanin “Umberto Dee” filmi ilə öz sonuna çatır.

Yeni realizm məktəbinin dağılması, üç mənbədən üç istiqamətdə həyata keçirilən siyasi parçalanma ilə bölündü. 1. Tripartizm (üçpartiyalı hakimiyyət)- Görünüşlərinə hörmət edən məşhur bir janrdır. Filmlərin məqsədi tamaşaçıları çox həvəsli mövzulardan çəkəndirmək idi. 2. Amerika kapitalizmi. Neorealizmin kökünü məhv etməkdə olan bu istiqamət sonradan yeni bir cərəyan yarattı “Spagetti-Western” janrını. 3. Şəxsən rejissorların öz ideoloji fikirləriylə bağlı idi. Kommersiya filmlərinə meyil edən rejissorlar bu cərəyandan yavaş-yavaş uzaqlaşdı [3].

1950-ci ilin ortalarından böhran edən bu cərəyan, təkcə İtaliyanı deyil, həmçinin Fransa, ABŞ, Hindistan, Latin Amerikası ölkələrinədək öz təsirini göstərmişdir.

Bir sıra aktyorların tanınması, habelə ssenarinin inkişafına təsir edən Neorealizm özündən sonra böyük bir məktəb buraxmışdır. 1950-ci illərdən sonra rejissorlar, əsasən, kommersiya xarakterli filmlər çəkməyə başladı. Bu dövrdə İtaliya kinosu özünün "Cəhrayı neorealizm" adlanan dövrünü yaşadı. Bunun səbəbi isə neorealist tərzə romantik və melodram filmlərinin çəkilməsi oldu. Soyuq savaşın başlanmasıyla birlikdə rejissorlar siyasi məsələlərdən uzaq olan filmlər çəkməyə başladı və senzuraların tətbiqiylə rejissorların söz azadlıqları azaldı. Lakin İtaliya neorealizminin təsiri kino sahəsində uzun illər özünü göstərdi. Dövrün filmləri dünya kinosunda dərin iz buraxdı və bir çox rejissorlar bu cərəyandan təsirlənərək öz yaradıcılıqlarını davam etdirdi. Neorealist filmlər sonradan gələcəkdə çəkilən bu cür filmlərin ilham qaynağı oldu. Cərəyanın davamçıları kimi Fellini, Antioni kimi rejissor-modernistlərin filmləri ekranlara çıxmağa başladı. Ancaq neorealizmin prinsiplərini yeni cərəyanlarda post-neorealizm, fransız "Yeni dalğa"sı, yeni alman kinosu, İran kinosu və "Doqma 95" qoruyub saxlaya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Penelope Houston "Çağdaş kino" 1966, s.15
2. Giorgio Bertellini, A Battle "d'Arrière-Garde": Notes on Decadence in Luchino Visconti's "Death in Venice", Film Quarterly, Vol. 50, No. 4, Summer, 1997, s. 11-19
3. Battal Odabaş "İtalyan neorealizmi"
4. Andre Bazen "Çağdaş kinonun problemləri" 1995.
- Elektron mənbə
5. <http://bodabas.tripod.com/itayenge.htm> (07.05.2008)
6. <http://home.att.net/~l.bonaffini/zavattini.htm> (06.05.2008)

İTALİYA KINOSUNDA NEOREALİZM

Hökümə Gidən

XÜLASƏ

Kino tarixən bu günədək müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, fərqli cərəyanların əhatəsində möhkəmlənmiş gündən – günə formalaşaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İtaliya kinosunda yaranan yeni dalğa – neorealizm cərəyanı italyan kinosunun yeni mərhələyə keçidini təmin etmiş və formalaşdırmışdır. Neorealizm cərəyanının yaranması təkcə İtaliyan kinematoqrafiyasında deyil, həmçinin dünya kinematoqrafiyasına da öz izlərini qoymuşdur. Yarandığı gündən müxtəlif dövrlərdə öz aktuallığını qoruyan neorealizm hələ də əksər rejissorların ilham mənbəyidir. Əsas cərəyanlardan biri sayılan neorealizm dünya kinematoqrafiyasında öz mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bu yeni dalğanın yaranması ssenarinin inkişafına təsir etmiş, onu təkmilləşdirməkdə əsas vasitə kimi rol almışdır. Təbiiliyi, gerçəkliyi ekranlara gətirmiş yeni cərəyan, sadə insanların həyatından söz edən, kütləvi problemləri işıqlandıran filmləri tamaşaçıların ixtiyarına vermişdir.

НЕОРЕАЛИЗМ В ИТАЛЬЯНСКОМ КИНО

Хокума Гиден

АННОТАЦИЯ

Кино исторически проходило различные этапы, с каждым днем становясь все более и более укоренившимся в окружении разных течений, и дошло до нашего времени. Возникшая в итальянском кино новая волна-течение неореализма-обеспечила и

сформировала переход итальянского кино на новый уровень. Возникновение течения неореализма не обошло стороной не только кинематограф Италии, но и наложило свой отпечаток на мировое кино. Это течение, сохраняющее свою актуальность в разное время с момента своего возникновения и до наших дней, до сих пор сохраняет свое место в качестве источника вдохновения для различных режиссеров. Считается одним из основных течений, течение неореализма также укрепило свои позиции в мировом кинематографе. Возникновение этой новой волны повлияло на развитие сценария, основным инструментом в его совершенствовании стал рок. Новое течение, которое принесло на экраны естественность, реальность, предоставило зрителям фильмы, рассказывающие о жизни простых людей, освещающие массовые проблемы.

NEOREALISM IN ITALIAN CINEMA

Hokuma Gidan

SUMMARY

Cinema has historically passed through various stages to this day, and has survived to our time, forming day by day, entrenched in the circle of different trends. The new wave – Neorealism trend in Italian cinema has provided and shaped the transition of Italian cinema to a new merhalese. The emergence of the neorealism trend was not only bypassed by Italian cinematography, but also left its mark on World cinematography. This trend, which has retained its relevance in different periods from the day of its foundation to our time, has still retained its place as a source of inspiration for various directors. Neorealism, which is considered one of the main trends, has also strengthened its position in World Cinema. The emergence of this new wave influenced the development of the scenario, and rock as the main tool for improving it. The new trend, which brought naturalness and reality to the screens, made films about the life of ordinary people and covering mass problems available to the audience.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ФИЛОСОФИИ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

*Салимова Айтан Эльчин гызы.
Магистрант 2-го курса БГУ
ayten.azimzade@mail.ru*

Ключевые слова: философия, Запад, анализ, история

Açar sözlər: fəlsəfə, Qərb, təhlil, tarix

Keywords: philosophy, West, analysis, hystory

Эпоха Просвещения исторически начинается в 1715 году, то есть со смертью Людовика XIV.

Это движение одновременно философское, литературное и культурное, берущее свое начало в буржуазии, движение, известное во всей Европе в 18 веке (1715-1789). Его динамика основана на пропаганде рационализма, индивидуализма и либерализма, трех понятий, которые противостоят мракобесию, поддерживаемому католической церковью, и произволу королевской власти. «Просвещение - громадный исторический период в истории культур. всех европейских стран» (1, стр 7).

Выражение «французская философия» сложное, что оправдывает его использование в предупредительных кавычках, чтобы указать на проблемы, которые порождает его использование.

Вдыхать намеки на терруар в препаратах, которые придумывает философ, значит ограничивать философию дегустационными практиками, которые, хотя и придают ей бесконечно разнообразную гамму вкусов, стирают характер, на который она должна претендовать в первую очередь, а именно быть, совсем просто, за исключением того, что вещь наименее простая, философская, а не «французская», или «норвежская»

Возьмем хотя бы этот простой пример, который, правда, имеет актуальное значение: Декарт, который, как только достиг совершеннолетия, уехал с национальной территории, куда он возвращался лишь в редких случаях, потому что считал, что он сможет лучше философствовать на расстоянии – был ли он «французским философом»?

Этот ярлык был прикреплен к нему лишь посмертно, из соображений чистой целесообразности, с целью поставить его на службу «национальным» делам, в том числе и интеллектуально.

Мифология французской ясности, которая, если она служит прославлению культа, может также вдохновлять попытки очернения – «французской» философии.

В статье, опубликованной в 1784 году в берлинском журнале, немецкий философ Кант (1724–1804) дал определение просвещения: «Что такое Просвещение? Выход человека из своего меньшинства, за что он сам несет ответственность. Меньшинства, то есть неспособность пользоваться своим пониманием без руководства других, меньшинств, за которое человек несет ответственность сам, поскольку причина лежит не в недостатке понимания, а в недостатке решимости и смелости использовать его без направление других. Sapere aude! Имейте смелость использовать свое собственное понимание! Это девиз огня».

Философия сыграла особую роль во Франции, если сравнить ситуацию во Франции с ситуацией в других странах. «Философия «просвещения» помогала ей осмысливать свои классовые интересы. Философы объединяли свои силы на почве совместной борьбы против абсолютизма, церкви, религиозной нетерпимости, неравноправия широких масс» (2, стр 3).

Но если не существует французской природы философии, существующей как неизменная данность, неотчуждаемое свойство земли и расы, то есть то, что мы можем назвать второй природой философии во Франции, ставшей очевидной, когда она в конце концов утвердилась в форме приобретенного использования: и это приобретение, как и любое материальное преобразование, должно было осуществляться в контексте, при определенных условиях, которые определяли такое использование. Философская практика тогда отдавала предпочтение определенным способам решения, подхода и рассмотрения философских вопросов, а также распространения результатов своих исследований, которые, можно сказать, несли на себе отпечаток стиля, в котором нет ничего естественного, ни данного, ни очевидного. ни универсальный. Таким образом, способы ведения дел, о которых идет речь, не имеют первоначального характера, из которого они могли бы черпать в абсолютных терминах свою необходимость или легитимность, но они были установлены в ходе процессов, во множественном числе, которые, не будучи завершенными в первоначальном, постепенно формировал их, что можно было сделать только в ситуации, условно и относительно, а отчасти искусственно, по порядку, навязанному обычаем, а не природой.

Для объяснения этих процессов мы фактически можем выдвинуть следующую гипотезу: момент, когда философия стала становиться «французской», но и одновременно «немецкой», совпадает с появлением национальных государств в послереволюционный период, в эпоху, когда одновременно с реорганизацией общей организации общества коренным образом изменился социальный статус философа, деятельность которого должна была проходить в специфичных для этой организации рамках. Что касается Франции, то эта модификация произошла, сначала приняв форму интенсивной политизации философского дискурса, в том смысле, что она не только приняла политико-социальную реальность в качестве объекта размышления, что он делал со времен Античности, но было обвинено, как таковое, в политическом содержании и социальной ценности, масштабы которой были не только теоретическими, но и практическими.

«В этот период наряду с историческим подходом к природе, выраженном в естественной истории, формируются исторический подход к научному знанию, различные концепции развития естествознания, полемизирующие друг с другом, по-разному трактующие и свой объект и характер развития науки, и ее движущие силы, дающие совершенно различную периодизацию исторического процесса, оценку важнейших научных открытий, деятельности тех или иных ученых.» (1, стр 3)

Тогда выяснилось, что заниматься философией — это прежде всего занимать позицию внутри той области, где в период с конца XVIII по XIX век трудно было установить форму республиканской организации коллективной жизни: были ли философы сторонниками этой формы организации и сотрудничали ли они в ее установлении, или же они выступали против нее, осуждая ее недостатки и опасности, в конечном счете, не имеет большого значения, потому что это не мешает им определять себя по отношению к ней в соответствии с императивами, что оно предложило им и перед лицом препятствий, встретившихся при его реализации, представило себя как изобретение чего-то совершенно нового, изобретения, о котором они не только высказали свое мнение, комментируя его на расстоянии, но и в котором они участвовал непосредственно.

Этот момент также является моментом, когда подход, характерный для философа, был профессионализирован в смысле включения в конкретную категорию агентов или социальных акторов. До Французской революции любой мог быть «философом», не получив официального признания, и это целиком зависело от него самого и, конечно, также от образования, которое ему дало его семейное происхождение. практи-

ковать этот тип подхода, который не был точно определен, кроме как как часть принадлежности к идеальной республике литературы, статус которой не был публично кодифицирован и выходил за рамки границ между странами; и если он выполнял функцию философа не в чисто индивидуальном качестве, а в рамках определенных групп, таких как «школы» античности или средневековая церковь и университеты, над которыми она осуществляла свою юрисдикцию. «История философии создается выдающимися творческими личностями, способными более глубоко, чем другие люди, осмыслить уроки жизни и познания, и забывать об этом факте значило бы стереть различие между философией и массовым обыденным сознанием, либо даже искать философские построения по преимуществу в народных сказаниях и речениях. « (3, стр 8) Профессионализация его состояния в современную эпоху произошла благодаря тому, что философ больше не рассматривался только как человек, получивший определенное образование в контексте, специфичном для частной жизни или конкретных институтов, а как педагог. потенциал, призванный как таковой вмешиваться в эти качества в общественную жизнь, из-за которой он больше не мог довольствоваться тем, что на маргиналах, которые он там занимал, отстраненным зрителем: тогда он перестал быть чисто и просто мудрым человеком, чье покровительство не выполняющий какого-либо определенного социального предназначения, или священнослужитель, чья педагогика оказывает свое влияние в закрытом кругу. Большой заботой французского общества после революции было, в условиях конкурирующих форм государственного и национального образования, образование: в то же время, когда оно стало делом государства, государство, со своей стороны, стало вопросом образования, под горизонтом совершенно нового типа общества, которым было Общество-Школа, которое было лабораторией, где республиканские институты в значительной степени создавались и экспериментировались таким образом, что их будущее было неотъемлемой частью этого.

Именно в этих условиях сам философ стал учителем, в то время как философия, со своей стороны, стала учебным предметом, дисциплиной со своей программой, со своими видами упражнений (диссертация, текстовый комментарий, урок, презентацию) и методы ее оценки. Конечно, философия не ждала преподавания во время Французской революции: изменилось то, что после этого ее преподавали не только с целью воспитания честного человека или для подготовки и формирования будущих философов, специализирующихся на практике совершенно особый тип дискурса, для которого он оставляет за собой исключительное право, но для обучения граждан и, очень конкретно, в контексте, специфичном для Парламентской Республики, избирателей; затем вмешательство профессора-философа перестало происходить изолированно или отвечать неопределённому призванию, а, используя институциональные каналы, где его вмешательства были кодифицированы (школа, а также пресса, редакционная система и т. д.) он был предназначен для более широкой аудитории, что не могло не остаться без последствий для тех форм спекуляции, которые он развивал.

Таким образом, была создана, главным образом в результате ее внедрения в систему государственного образования, риторика философского дискурса, которая, можно сказать, специфична не для идеальной Франции, дух которой будет увековечен во времени, а для единственной истории. Французской Республики — случайная история, начавшаяся в самом конце XVIII века и не закончившаяся до сих пор.

Во Франции в период республиканской истории, когда философия стала целиком и полностью «французской», эта лингвистическая аффектация философских спекуляций, заставившая ее примириться с необходимостью того, что Фуко предлагал назвать «порядком дискурса», приняла особый поворот не только потому, что философия, как она практиковалась в этом контексте, была призвана представить себя в

формах, характерных для французского языка, история которого восходит к IX веку (где кантилена Святой Евлалии был составлен), но потому, что этот язык, став языком республиканского государства, в то же время был подчинен правилам функционирования государственного образования, сыгравшего решающую роль в становлении этого государства, и идеологической практике, которая развивалась под его руководством. поддержка: философия тогда приняла те языковые формы, которые преподавали в школах республики.

Мне кажется, что мы все еще там, по крайней мере по большей части: во Франции мы продолжаем заниматься философией на национальном языке и в определенном стиле, под пристальным вниманием учебных заведений и, шире, средств массовой информации, которые формируют «общественное мнение». Мы должны трезво взглянуть на эту ситуацию, стараясь не хвалить и не осуждать, а понять, чтобы лучше осознать ее пределы, ее потенциал и попытаться контролировать ее использование.

Можем ли мы сказать, что французская теория подхватила факел французской философии? Соответствует ли его известность за рубежом его месту во Франции? Какую роль она сыграла? Нарушает ли он современные идеалы или соответствует им?

Многие иностранные интеллектуалы задаются вопросом, каково нынешнее положение философии во Франции; не ушла ли французская теория в прошлое? Кто станет преемником Фуко, Деррида или Лакана во французском культурном и интеллектуальном пространстве?

Французская теория — это некий образ философской практики, употреблявшейся в последнее время во Франции, которая, сама форма выражения, употребляемого для обозначения доказательства, была выкована под иностранным взором. Этот образ, как и любой другой образ в конечном счете, сочетает в себе два измерения реального и виртуального в условиях, затрудняющих их различение. Оно обязательно предвзятое, даже искаженное. Французская теория существует только для тех, кто по хорошим или плохим причинам, в положительных (сакрализация) или отрицательных (очернение) целях хочет верить в нее, потому что верить в нее — в их интересах. Мы можем радоваться, что работы некоторых философов французского образования и французского языка вызвали интерес и одновременно интенсивные споры в других странах, помимо Франции, в частности в англосаксонском мире, обычно склонном с осторожностью относиться к интеллектуальным установкам, которые должны определять французский дух:

французский дух, миф, из которого взяла верх французская теория, еще один миф. Сказать, что французская теория — это миф, никоим образом не значит отрицать ее реальность или преуменьшать ее значение: нужно лишь признать, что она действует и производит совершенно реальные эффекты как миф. Что беспокоит в этом «мифическом» функционировании и мешает нам придавать слишком большое доверие его проявлениям, так это его синкретический характер, который приводит к сбивающим с толку эффектам: мы в конечном итоге приписываем французской теории единство и «квази-субстанциональную последовательность», в то время как ее представители не поддаются возвращению на ту же линию, за исключением в конечном счете негативных причин (их предполагаемый отказ перейти определенную границу между верой и знанием, отсутствие критического духа, отрицание рациональных критериев). В действительности, философов, принадлежащих к французской теории, таких как Делёз, Лиотар, Фуко, Деррида, объединяет только их стремление заниматься философией по-другому, в частности, разрушая барьер, защищающий философию от вторжений извне, в особенно из гуманитарных наук.

В этом начинании им также предшествовали философы феноменологической традиции, такие как Мерло-Понти, Ипполит и Рикёр. Благодаря им философия перестала

представлять себя во Франции как укоренившийся лагерь. Это их главный вклад. Но мы не должны идти дальше и приписывать их выступлениям доктринальную последовательность, которой, мы также должны быть довольны, они лишены.

Тем не менее, спросите себя, что будет после Французской теории? Этот вопрос можно интерпретировать двояко: какое будущее готовит или прогнозирует французская теория? или что его заменит? Другими словами, предназначено ли это движение для продолжения, пусть даже в измененных формах, или для прерывания, а значит, оно должно будет исчезнуть, не оставив и следа? Возможно, мы движемся к интеллектуальному рубежу совершенно нового типа, где больше не будет необходимости в большом слитном представлении, мифе, который привлекает внимание и критику, предоставляя более или менее подделанным образом единый образ, искусственно сглаженный. философской деятельности, как это происходит во Франции.

Если эта гипотеза будет оправдана, мы движемся к эпохе деструктуризации, когда микротенденции будут размножаться и распространяться в отсутствие центрального фокуса, по отношению к которому им придется позиционировать себя. За последние пятьдесят лет мы можем сказать, что философская деятельность имела тенденцию превращаться в спектакль, в постоянную выставку, со всеми преимуществами и недостатками, которые влечет за собой эта публичность: возможно, пришло время опустить занавес над философской деятельностью». сцена», и эта философская работа принимает другие формы, привлекает меньше любопытства, заставляет людей меньше говорить о ней в терминах, которые неизбежно искажают ее направленность. Лично я бы не пожалел об окончании выставки и думаю, что это могло бы освободить пространство, где будут распространяться свободные, неформатированные и потенциально более инновационные исследования, синтез которых был бы на более короткий период времени отложен.

Как бы вы охарактеризовали преподавание философии, реализованное в XIX веке в средних школах и университетах? Имеет ли оно теоретическую идентичность, социальные или политические последствия? Должно ли оно исчезнуть, измениться? Что значит сегодня философствовать в 18 лет?

Профессор философии был национальной фигурой, ключом к французскому республиканизму. Он все еще играет эту роль? Экзамен на степень бакалавра философии, не имеющий аналогов за пределами Франции, является социальным ритуалом, но иногда становится предметом сарказма со стороны журналистов. Что вы думаете?

Огромная проблема! По истории преподавания философии во Франции у нас есть многочисленные специализированные исследования, посвященные отдельным вопросам, но, кроме уже старой работы Андре Канивеса, нет общей перспективы. Однако это вопрос значительной важности с точки зрения не только документальной, поскольку философия занимает совершенно особое место в структурировании французского общества, в том числе и в его политических аспектах. Без этого мы бы не поняли, почему, как только начинаются преобразования этого образования, в плане его материальной организации (расписания, программы, подготовка и набор преподавателей, оценка успеваемости и т. д.) сразу повышается тонус., как если бы эти конкретные практические вопросы напрямую относились к национальным проблемам: вспомним страстные дебаты, которые развернулись, когда был поставлен вопрос о том, следует ли оставить преподавание философии, как это происходит сегодня, до последнего года, или продлить его. в другие классы!

Если нас продолжают волновать эти вопросы, когда корпорация по преподаванию философии находится на передовой, то это потому, что во Франции философия не считается школьной дисциплиной, как другие, а занята, и мы радуемся этому или сожалеем об этом., позиция исключительности, которая в пределе сакрализует ее про-

явления и делает их неприкосновенными: идея о том, что к философии можно относиться как к обычному школьному предмету, кажется скандальной. Неслучайно при сдаче экзаменов на бакалавриат первым сдается экзамен по философии, и это на всех разделах, что придает ему начальный характер, а с другой стороны, с другой С другой стороны, письменная и устная пресса организует вокруг нее много шума, публикует и комментирует предлагаемые темы, которые становятся предметом общественных дискуссий, далеко выходящих за рамки их фактического содержания. Мы всю жизнь помним оценку, полученную на экзамене по философии, и не забываем упомянуть о ней, даже если она была низкой, чем иногда гордимся. Мы здесь в порядке символического, из которого искусственно вскормлен заряженный аурой и окутанный тайной образ профессора философии:

можно было бы сделать увлекательный обзор его кинематографических появлений, чаще всего в мужских ролях, которые делают его необыкновенным персонажем, наделенным почти магическими интеллектуальными (и эмоциональными, даже эротическими) силами, как шаман нашего времени. ; Барт мог бы посвятить этому вкусную главу своей «Мифологии»! Эта система представлений и набор органических практик, которые воплощают ее в жизнь, постепенно внедрялись в течение XIX века и были тесно связаны с политическими проблемами: республиканская форма во Франции формируется с помощью философии и методов ее внедрение как особенно эффективный инструмент. Что касается Третьей республики, Альбер Тибоде говорил о «Республике профессоров»: мы могли бы пойти дальше и говорить о республике профессоров философии.

Когда Альфред Фуйе защищал диссертацию о детерминизме и свободе, Гамбетта в окружении всего своего политического штаба пришел присутствовать на защите; когда Ален давал свой последний урок в лицее Генриха IV, тогдашний министр народного образования, Жан Зай сидел в конце класса и т. д. и т. п. Это приводит к тому, что представление о том, что мы, состоит из того, что мы можем ожидать от философии игры на нескольких столах одновременно, что отчасти ее сбивает с толку. Тогда возникает следующий вопрос: придавая философии и ее преподаванию исключительный статус по причинам, которые в конечном счете носят политический характер и уходят корнями в республиканскую идеологию, и в частности в идеологию светскую, сформированную философами и педагогами, мы, несомненно, оказываем определенные услуги, скажем, Нации, которая оказывается утвержденной и легитимированной, но оказываем ли мы услугу философии?

Создана ли философия для преподавания в таких рамках, что, в свою очередь, подчиняет ее практическое применение определенному числу позитивных требований, которые ограничивают и, возможно, сужают ее сферу применения? Является ли философски оправданной идентификация философа с фигурой профессора философии, как это осуществляется сегодня под гарантией доказательств? Мы должны хотя бы спросить себя об этом.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.П.Огурцов «Философия науки эпохи Просвещения. 1993 г.
2. Жан-Жак Руссо «Об общественном договоре» 1938г.
3. И.С.Нарский «Западно-Европейская философия XVIII века» 1973 г.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ФИЛОСОФИИ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Салимова Айтан

АННОТАЦИЯ

В статье описывается тема Просвещения и то, в каких ситуациях она развивалась. А также о становлении французской философии и как на нее подействовала эпоха Просвещения.

FRANSIZ MAARİFÇİLİYİ FƏLSƏFƏSİNİN YARANMASI

Səlimova Aytən

XÜLASƏ

Məqalədə Maarifçiliyin mövzusu və onun inkişaf etdiyi situasiyalar təsvir olunur. Həm də fransız fəlsəfəsinin formalaşması və Maarifçilik dövrünün ona necə təsir etməsi haqqında.

THE EMERGENCE OF FRENCH ENLIGHTENMENT PHILOSOPHY

Selimova Ayten

SUMMARY

The article describes the theme of the Enlightenment and the situations in which it developed. And also about the formation of French philosophy and how the Age of Enlightenment affected it.

KARL POPPER'S CRITIQUE OF KARL MARX

Tağıyeva Simuzər Mübariz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
smuzer@bk.ru

Keywords: historicism, falsification, methodological, history, capitalism.

Açar sözlər: tarixçilik, falsifikasiya, metodoloji, tarix, kapitalizm.

Ключевые слова: историзм, фальсификация, методологический, история, капитализм.

Karl Popper (1902-1994) was an Austrian-born philosopher of science who became a British citizen. He is famous for his falsification principle – the idea that the method of science is to try to show a scientific theorem to be false, thereby allowing a better hypothesis to be generated. A proposition can be shown to be false by even a single contrary observation. The classic example: the proposition ‘All swans are white’ was proven false when black swans were observed in Australia. But Popper’s greatest contribution to philosophy, in my opinion, is his attack on historicism – the idea that history has a pattern, a purpose and an ending, and that it moves inexorably toward that end according to certain laws. Popper dissected historicism in his 1936 book *The Poverty of Historicism* and went further into political philosophy and society in his two-volume work, *The Open Society and Its Enemies* (1945). This masterpiece of political philosophy, an exemplary case study in the art of polemics, is an ardent defense of liberal democracy. The philosophical enemies of an open society, thought Popper, included Plato, Hegel and Marx.

But we’re concerned here with Popper’s second volume, which discusses Hegel and Marx – especially Marx, although when discussing Marx and history, you can’t avoid Hegel. Indeed, Marx was deeply influenced by Hegel’s theory of historical development. Both thought that history has a purpose and a destiny, and that from the beginning, mankind has moved toward its destiny propelled by conflict through a relentless series of stages, each new stage brought into being through a conflict caused by a contradiction or negation of the previous stage. As the historical process moves forward, circumstances refine until the contradictions are finally resolved and a kind of freedom is reached.

Yet behind this similarity the two theories are at odds. Hegel’s theory of history, laid out in his *Phenomenology of Spirit*, is an abstraction; it unfolds mostly in the mind. Hegel’s idea of the historical process – the dialectic of contradictions – undoubtedly influenced Marx and Engels. A ‘brilliant’ new logic, said Engels of Hegel’s dialectics. But it had a problem. As Marx put it, “It is not the consciousness of men that determines their existence, but their social existence that determines their consciousness” (*Critique of Political Economy*, 1859). Marx’s theory, by contrast, is concrete; it unfolds in the world of work, so he calls it *dialectical materialism*. Its conflict is between economic classes, and its culmination arrives in the form of a classless society where labor is shared, along with its bounties. Eventually the state ‘withers away’.

Both men thought highly of Heraclitus, who flourished in the fifth century BC. Heraclitus said that everything was in a state of flux, forever changing through a law of nature he called *Logos* (logic or reason), driven by *strife*, or clashes of opposites – both of which aspects fit Hegel’s theory. But because Heraclitus was a materialist, Marx saw him as a harbinger of his own historical materialism.

Throughout his scrutiny of Marx, Popper treads a thin line between admiration and apprehension. He has respect for Marx: he finds him genuine in his beliefs, perceptive in his analysis, and sympathetic toward the downtrodden. Popper believed that Marx himself

“made an honest attempt to apply rational methods to the most urgent problems of social life... His sincerity in his search for truth and his intellectual honesty distinguish him, I believe, from many of his followers...” It was Marxism that disturbed Popper, who called it “the purest, the most developed, and the most dangerous form of historicism.”

To Popper, the fundamental difference between Marx and the majority of historians is that the others saw history and ‘the fate of man’ as determined by conflict between nations. Marx saw history as determined by conflict between classes. As Marx writes, “The history of all hitherto existing society is a history of class struggles” (*Communist Manifesto*). As Popper explains, “In Marx’s causal explanation of historical developments, including national wars, class interest must take the place of that allegedly national interest which, in reality, is only the interest of a nation’s ruling class” (5, s. 391).

One’s class is determined by one’s position in the system of a society’s production of goods and services. In capitalism, the bourgeoisie own the means of production, and as such make up the ruling class. Those who actually do the work to produce the goods or services make up the working class, the proletariat. The owners are forced to increase productivity in order to compete, and so are compelled to force their workers to produce more and more cheaply, which means at lower wages. They are also acutely aware that their own freedom depends on their emancipation from the productive process. They can “buy a greater degree of freedom only at the cost of enslaving other men,” writes Popper. “Only by making others do the dirty work can the rulers be free.” Yet as the workers are exploited, they develop class consciousness: recall that Marx thought that man’s social existence determines his consciousness. And so, the workers become increasingly aware that their lack of freedom has been determined by their position in the means of production. The rulers are bound to enslave the ruled; and the ruled are bound to fight against the rulers. “Thus all, rulers as well as ruled, are caught in the net, and forced to fight one another,” Popper explains. “It is this bondage,” he adds, “this determination, which brings their struggle within the reach of scientific historical prophecy.” Popper sums up Marx’s determinism by saying that the class relations that characterize the social system are independent of the individual man’s will.

Popper connects the extreme conditions of Victorian capitalism to the prevailing view of economic freedom: “This shameless exploitation was cynically defended by hypocritical apologists who appealed to the principle of human freedom, to the rights of man to determine his own fate, and to enter freely into any contract he considers favorable to his interests.”

The *paradox of freedom* is a concept dating from Plato which says that ‘unlimited freedom leads to no freedom’. Popper applied this paradox to two types of freedom – physical and economic. “Freedom in either realm defeats itself if it is unlimited,” he wrote. Unconstrained physical freedom is the freedom of the bully to harm the weak. But eventually, that bully will come up against a stronger bully, and that bully too will encounter another, and so on. So, it is necessary for the state to limit personal freedom in certain legal ways in order to protect everyone’s freedom. Unrestrained economic power can bring the same result, in the economic sphere. “In such a state, the economically strong is free to bully one who is economically weak, and to rob him of his freedom,” writes Popper. For example, “Those who possess a surplus of food can force those who are starving into a ‘freely’ accepted servitude.” So, it is also necessary for the government to protect the economically weak. Popper argued that the state could build institutions to provide this protection through legal means. He called this ‘piecemeal social engineering’.

Marx however considered politics and the legal system to be the handmaidens of the ruling class. He held that bourgeois political systems denied substantial freedom to workers and the poor. Although they were couched in the language of justice and freedom, this was mere window dressing. Popper, in expressing Marx’s belief about this, wrote, “This shows

that exploitation is not merely robbery. It cannot be eliminated by merely legal means.” For Marx, the only alternative was revolution. (5, s. 421).

According to Marx’s *economic* historicism, the social system of one historical period must obliterate itself to produce the next historical period. This is how feudalism gave birth to capitalism. Capitalism, in turn, contains the seeds of its own destruction. Those seeds are found in the conditions of production. In *Capital*, Marx claimed there would be an increasing concentration of wealth in ever fewer hands, and a corresponding increase in misery among the growing working class. This is the first step of three in Marx’s prophecy of revolution. This trend would then bring about the second step, containing two results. As Popper puts it, explaining Marx’s theory: “all classes except a small ruling bourgeoisie and a large exploited working class are bound to disappear or to become insignificant”; and also “The tension between these two classes must lead to a *social revolution*” through conflict between the owners and the workers. Finally, in a third step, the workers would emerge as victors over the owners, and establish what Marx called *the dictatorship of the proletariat*. For Marx this dictatorship is necessary to defend against a counter-revolution and to bring about the classless society.

Marx thought this historical process inevitable. This is the historicism that Popper found dangerous, and this is where he separates himself from Marx. Popper bluntly invokes the paradox of freedom to counter the conditions necessary for Marx’s ‘inevitable’ revolution:

“We must construct social institutions, enforced by the power of the state, for the protection of the economically weak from the economically strong... We must demand that unrestrained capitalism give way to an *economic interventionism*. And this is precisely what has happened. The economic system described and criticized by Marx has everywhere ceased to exist.”

Popper gives examples of what has happened in limiting the absolute freedom of the market as it was in Marx’s day: the limiting of work-hours; protections against sickness and disability; unemployment insurance; progressive taxation; the rise of labor unions, and the like. Popper writes that Marx “never grasped the paradox of freedom, and that he never understood the function in which state power could and should perform in the service of freedom and humanity.” I should stress that Popper was not so naive concerning state power and the possibility of tyranny. “State intervention,” he wrote, “should be limited to what is really necessary for the protection of freedom.” Actually aware of human psychology, Popper stressed the importance of controlling the controllers, are they state functionaries or economic moguls. In fact, most Western countries have established checks and balances of legal frameworks to limit the power of the state as well as the absolute freedom of the market.

The reason Marx failed as a prophet “lies entirely in the poverty of historicism” writes Popper: “in the simple fact that even if we observe today what appears to be a historical tendency or trend, we cannot know it will have the same appearance tomorrow.” Popper further declaims, that when people talk about the history of mankind, “what they mean, and what they have learned about in school, is the history of political power. There is no history of mankind; there is only an indefinite number of histories and one of these is the *history of political power*. This is elevated into the history of the world. For *the history of power politics is nothing but the history of international crime and mass murder*.” To illustrate this Popper cites the Russian revolution and its building of an industrial state by the use of forced labor and the brutal suppression of dissent.

In the conclusion of *The Open Society and Its Enemies*, Popper once again displays his ambiguity towards Marx. “Marx misled scores of intelligent people into believing that historical prophecy is the scientific way of approaching social problems.” (5, s. 429). Nonetheless, he calls Marx’s work “a grandiose philosophic system, comparable or even superior to the holistic systems of Plato and Hegel. Marx was the last of the great holistic system builders. We should take care to leave it at that, and not to replace his with another great system.”

BİBLİOGRAPHY

1. Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism* (London: Routledge & Kegan Paul, 1961), 3.
2. Saul K. Pad over (ed.), *The Letters of Karl Marx* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1979), 321.
3. A. Taylor's article on Popper's Critique of Marx's "Historicism"
4. Popper, K. (1947a). *The Open Society and Its Enemies. The Spell of Plato*, Vol. 1. London: George Routledge & Sons. Popper, K. (1947b).
5. *The Open Society and Its Enemies. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath*, Vol. 2. London: George Routledge & Sons.
6. Popper, K. (1957). *The Poverty of Historicism*. Boston: The Beacon Press.
7. Popper, K. (2002). *Unended Quest. Intellectual Autobiography*. London and New York: Routledge.
8. Wright, C. (2012). *Plato's Just State*. *Philosophy Now*, 90/2012. Retrieved 10 March 2019, from: https://philosophynow.org/issues/90/Platos_Just_State.

KARL POPPER'S CRITIQUE OF KARL MARX

Taghiyeva Simuzar

SUMMARY

Karl Popper, who left his mark on methodology and scientific debates with his falsification theory, is the most prominent philosopher and social scientist of the 20th century. Popper, who is the first source of reference for modern scientific philosophical discussions with his theories of critical rationalism and falsification, analyzed and embodied his thoughts and theories through the great social system founders such as Aristotle, Plato, Hegel and Marx. According to Popper, who criticizes Marx's predictions and absolute claims about the future, an understanding of history based on economic determinism is wrong. Because Popper considered the evaluation of the problems arising in the economic, political and social structure only through class conflicts and economic transformations, and even described it as unscientific.

In addition, Marx's materialist understanding of history, which does not accept falsification and theoretical criticism, is also wrong. According to Popper, who explains this situation with the concept of historicism, the materialist view of history based on absolute predicates is methodologically wrong because it carries definite and predictable judgments for society. In this study, Popper's critique of the historical and social processes put forward by Marx, who is a historical and social system builder and who seriously influenced western thought, and the nature of these criticisms are emphasized and the criticism of Marx's social predictions from Popperian point of view is examined.

KARL POPPERİN KARL MARKS TƏNQİDİ

Taghiyeva Simuzar

XÜLASƏ

Özünün falsifikasiya nəzəriyyəsi ilə metodoloji və elmi müzakirələrdə iz qoyan Karl Popper, 20-ci əsrin ən görkəmli filosofu və sosial alimidir. Tənqidi rəşionalizm və falsifikasiya nəzəriyyələri ilə müasir elmi fəlsəfi müzakirələrin ilk istinad mənbəyi olan Popper, öz düşüncə və nəzəriyyələrini Aristotel, Platon, Hegel və Marks kimi sosial və ictimai sis-

temin qurucuları vasitəsilə araşdırmış və təcəssüm etdirmişdir. Marksın proqnozlarını və gələcək üçün mütləq arqumentlərini tənqid edən Popperin fikrincə, iqtisadi determinizmə əsaslanan tarix anlayışı xətalıdır. Çünki Popper iqtisadi, siyasi və ictimai quruluşda ortaya çıxan problemlərin yalnız sinfi münaqişələr və iqtisadi transformasiyalar vasitəsilə qiymətləndirməyi səhv hesab etmiş hətta qeyri-elmi olaraq xarakterizə etmişdir.

Bundan əlavə, Marksın falsifikasiya və nəzəri tənqidini qəbul etməyən materialist tarix anlayışı da xətalıdır. Bu vəziyyəti tarixçilik anlayışı ilə izah edən Popperə görə mütləq proqnozlara əsaslanan materialist tarixi baxışı, cəmiyyət üçün mütləq və proqnozlaşdırıla bilən mühakimə yürütməsinə görə də metodoloji cəhətdən yanlışdır. Bu araşdırmada tarixi və ictimai bir sistemin qurucusu olan və qərb düşüncəsinə ciddi təsir göstərən Marksın irəli sürdüyü iqtisadi, siyasi və sosial iddiaları konkret olaraq Popperin tənqidi ilə formalaşmışdır. Bundan əlavə, araşdırmada bu tənqidlərin üzərində durulmuş və Marksın sosial proqnozlarının Popperçi nöqteyi-nəzərdən tənqidi araşdırılmışdır.

КРИТИКА КАРЛА ПОППЕРА КАРЛА МАРКСА

Тагиева Симузер

АННОТАЦИЯ

Карл Поппер, оставивший след в методологических и методологических дискуссиях своей фальсификацией теории, является самым выдающимся философом и социологом 20-го века. Поппер, который является первым источником ориентир для современных научных философских дискуссий с его теориями критической беглости и фальсификации, проанализировал и воплотил свои мысли и теории через таких великих основоположников общества и социальной системы, как Аристотель, Платон, Гегель и Маркс. По мнению Поппера, критикующего предсказания и абсолютные утверждения Маркса что касается будущего, то понимание истории, основанное на экономическом детерминизме, неверно.

Потому что Поппер считал оценку проблем, возникающих в экономической, политической и социальной структуре, только через классовые конфликты и экономические преобразования и даже назвал это ненаучным. Кроме того, Маркс неверно также материалистическое понимание истории, не приемлющее фальсификаций и теоретической критики. По мнению Поппера, объясняющего эту ситуацию концепцией историзма, материалистический взгляд на историю основанный на абсолютных предикатах методологически неверен, поскольку несет в себе определенные и предсказуемые суждения для общества. В этом исследовании критика Поппером исторических и социальных процессов, выдвинутая Марксом, который является строителем исторической и социальной системы и который серьезно повлиял на западную мысль, а также на природу этих подчеркивается критика и критика социальных предсказаний Маркса с попперовской точки зрения рассмотрено.

HƏYATIN BIOSFER SƏVİYYƏSİ VƏ ONUN STRUKTURU

Heydərova Nərmən Vüqar qızı
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
narmin.heydarova@bsu.edu.az

Açar sözlər: V.İ.Vernadski, biosfer, canlı maddə, ekosistem

Ключевые слова: В.И.Вернадский, биосфера, живая материя, экосистемы

Keywords: V.I.Vernadsky, biosphere, living matter, ecosystem.

“Biosfer” termini ilk dəfə 1875-ci ildə Avstraliyalı alim E. Zyuss tərəfindən təqdim edilmişdir. Biosfer haqqında hərtərəfli doktrina V.İ.Vernadski tərəfindən yaradılmışdır. Müasir anlayışda biz biosferi orqanizmlərin həyat fəaliyyətinin əlaqəli olduğu atmosferin aşağı hissəsini, hidrosferi və litosferin yuxarı hissəsini əhatə edən Yerin qabığı adlandırırıq. Son iki onillikdə “biosfer” anlayışı bioloji, geoloji və fəlsəfi ədəbiyyatda getdikcə geniş yayılmış və müasir təbiət elmlərində ən populyar anlayışlardan birinə çevrilmişdir.

Biosfer nədir? Onun xüsusiyyətləri və nümunələri hansılardır? Biosfer doktrinasının əhəmiyyəti nədir? Bu məsələlərin həlli müəlliflər arasında fikir ayrılıqları, müəyyən termin və anlayışların özbaşına şərhləri, səhvlər və nöqsanlar səbəbindən əhəmiyyətli çətinliklərlə əlaqələndirilir. Biosfer haqqında bir neçə anlayış var, lakin ən dolğun və dərin anlayış V.İ.Vernadskiyə məxsusdur. Sonrakı inkişaf əsasən xırdaqlara və bioloji və ekoloji problemlərə aid olub. Biosfer haqqında doktrina Yer, həyat və Kosmos elmlərini birləşdirdiyindən və biosfer planetar qabıqlardan biri olduğundan, onun haqqında biliklərin öyrənilməsi ilk növbədə global miqyasda, planetar nöqteyi-nəzərdən həyata keçirilməlidir. Biosferi cansız təbiətdən ayrı hesab etmək olmaz, biosferə bir tərəfdən asılı olduğu amillər, digər tərəfdən isə biosfer özü cansız təbiətə təsir göstərir. Buna görə təbiətşünasların qarşısında bir vəzifə durur: canlı maddənin Yerin səthində və yer qabığında baş verən fiziki-kimyəvi və geoloji proseslərə necə və nə dərəcədə təsir etdiyini xüsusi araşdırmaq. Yalnız belə yanaşma biosfer anlayışını aydın və dərindən başa düşməyi təmin edə bilər. Görkəmli rus alimi Vladimir İvanoviç Vernadskinin (1863-1945) qarşısına məhz bu vəzifə qoyulmuşdur.

20-ci əsrin birinci yarısına qədər elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən təbiətşünaslıqda çoxlu tədqiqat materialı toplanmışdır. Bu, ilk növbədə paleontologiya və geologiya, astronomiya və kimya, coğrafiya, biologiya və s. sahələrinə aiddir. Belə tədqiqatların nəticələri nəinki bir çox təbii-elmi məsələlərin həllinə, həm də yeni problemlərin ortaya çıxmasına kömək etdi. Coğrafi kəşflər, Yer və Kosmos haqqında təsəvvürlər, Günəş sisteminin yaranma mənzərəsinin yaradılması, hərəkət, enerji, maddənin vəziyyəti, elektrik, ədədlər, kosmos haqqında kəşf qanunları, yeni elmi istiqamətlərin inkişafı və s. ətraf mühitdə canlı orqanizmlərin mövcudluğunun xüsusiyyətləri haqqında biliklər və canlı təbiət haqqında yeni nəzəriyyənin yaranması üçün elmi əsaslar təmin etdi. Elmdə canlı təbiət haqqında çoxlu sayda fundamental inkişaf nəzəriyyələrinin meydana çıxması ilə yanaşı (Ç.Darvin, A.Vallas, Q.Mendel, T.Morqan, A.N.Beketov, F. Krieq, S.S.Çetverikov, N.İ.Vavilov, Jan-Batist Dümas, Jan-Batist Bussinqault, E.Liebig, V.V.Dokuçayev, T.Şvann, M.Şleyden və başqaları) istənilən sayda hazır nəticələrin altından xətt çəkmək elmə xasdır. V.İ.Vernadskinin biosfer nəzəriyyəsi öz dövrünün son global təbiət haqqında elmi əsəridir. Hal-hazırda, az-çox təfərrüatlı müvafiq əsərlər dərc edilmişdir, lakin V.İ.Vernadskinin biosfer haqqında doktrinası hələ də ən ayrılmaz, tam, fundamental olaraq qalır, baxmayaraq ki, bütün alimlər onunla hər şeydə həmfikir deyillər.

Böyük mütəfəkkirlərin üzərində, hansıların ki arasında Vladimir İvanoviç Vernadski də var, əsas işi yaradıcılıqdır. Vernadskinin yaradıcılıq yolunun nəticələri silsiləsi son dərəcədə güclü, dəqiq faktlara əsaslanan Vernadski özü həmçinin paralel olaraq bir neçə elmi tədqiqat aparırdı. Bundan əlavə, o, hansı bir elmlə məşğul olarkən, qətiyyənlə onunla bağlı

konkret problemlərlə məhdudlaşmamış, öz görüşləri ilə geniş sahələri, hər hansı bir problemə əlaqədar olan müxtəlif fikirləri şərh etmişdir. Bunu onun adını şöhrətləndirən elmlərin adları ilə sübut etmək olar: geokimya, radiologiya, biogeokimya.

Amma ən əsası odur ki, Vernadski üçün elm təbiəti dərk etmək idi. O, təbii cisimlər və onların münasibətləri haqqında fikirləşirdi. Əslində, biosfer doktrinası Dokuçayevin torpaqlar haqqında fikirlərinin, reallığın daha geniş sferasının davamı idi. Biologiyanın bu enerji inkişafı ekologiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. V.İ.Vernadskinin ekologiyasına daxil olan biosfer haqqında doktrinası canlı və cansız varlıqlar və qlobal ekosistem (ekosfer) arasında əlaqənin ən yüksək səviyyəsini təmsil edir. Buna görə də V.İ.Vernadskinin tədqiqatlarının nəticələri bütün ekosistemlər üçün etibarlı və planetimizin inkişafı haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsidir. Bu gün onlar ətraf mühitin rəşional idarə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi üçün təbii elmi əsas kimi xidmət göstərir.

1930-cu ildə tanınmış rus geokimyaçısı V.İ.Vernadski canlı materiyanın bütün təkamülü boyu oynadığı rolunu tədqiq edərək belə nəticəyə gəlir ki, canlı və cansız sistemlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Yer kürəsinin tarixində canlı və cansız materiyanın sabit planetar inteqrasiyası prosesi baş verir ki, bu da mürəkkəb, vahid, incə, balanslaşdırılmış quruluşda - biosferin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Vernadski biosferi canlı və cansızların vəhdət sferası (inert) kimi başa düşürdü. Bu nəticə onun biosfer nəzəriyyəsinin prinsiplərindən qaynaqlanırdı. O, Yerdəki bütün canlılığı planetin qeyri-üzvi maddələrini dövrəyə cəlb edən, günəş radiasiyasının top və onu yerdəki istilik enerjisinə çevirən güclü amil hesab edirdi.

Vernadski fundamental empirik ümumiləşdirmə apara bildi: "Yerin təhlükəsizliyində bütünlükdə götürülən cihazlardan daha daimi fəaliyyət göstərən və buna görə də son nəticəyə görə daha güclü enerji yoxdur...". belə, Yerin kürələri canlı maddədən əmələ gəlir. "Bütün yer kürəsini əhatə edən biokimyəvi formada ölçülərə uyğun olaraq onun ölçüləri canlı maddələrin mövcudluğu ilə müəyyən edilir [3, səh. 297].

Onun inert hissəsi orada yaşayan canlı maddələr arasında canlı maddələrin tərkibindəki atomların hərəkətində formalaşan davamlı material və istilik enerjisi olur. Zamanla bu mübadilə təbii olaraq, davamlı olaraq sabitliyə can atan tarazlıq ilə ifadə olunur. Bütün geoloji vaxt ərzində biosfer onda məskunlaşan canlı maddə ilə ayrılmaz və sıx şəkildə bağlıdır. Atomların bu biogen cərəyanında və onunla əlaqəli enerjiddə canlı maddənin planetar, kosmik zərəri özünü göstərir".

V.İ.Vernadskinin təlimlərinin aspektlərindən biri də biosferin canlı materiya, inert, bioinert, radioaktiv, kosmik mənşəli maddə və səpələnmiş atomlar olması fikridir. Vernadski maddələrin və ətraf mühitin birləşməsində canlı və cansız varlıqların yaradılması ideyasında təzahür edən biosferin təşkili prinsiplərinə əsaslandırdı. O, bununla əlaqədar maddələrin çevrilmə formaları, atomların biogen miqrasiya yolları, yəni kimyəvi elementlərin canlı maddələrin miqdarı ilə miqrasiyası, kimyəvi elementlərin toplanması, biosferin ehtiyatları və onun inkişafı, inkişafda olan hərəkətverici amillər haqqında ən mühüm fikirlərə sahibdir. V.İ.Vernadskinin yaradıcılığının ən böyük nailiyyəti noosfer, yəni ağıl sferası haqqında doktrina idi.

V.İ.Vernadski planetin səthində kimyəvi elementlərin paylanması tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəldi ki, D.İ.Mendeleyev cədvəlində canlı maddəyə daxil olmayan demək olar ki, heç bir element yoxdur. Alim canlı maddənin mövcudluğu konsepsiyası ilə əlaqələndirdiyi üç biogeokimyəvi prinsipi formalaşdırdı.

Canlı orqanizmlər biosferi dəyişdirən geoloji qüvvədir. Onlar sistemlərdə enerji mübadiləsini təmin edir, bunun sayəsində biosfer mövcuddur və homeostazla üzləşir. Bütün bu proseslər bütün maddələrin fəaliyyət enerjisi hesabına baş verir. Canlı maddəyə aşağıdakılar daxildir: bakteriya, mikroorqanizmlər, bitkilər, göbələr, icmaların bir hissəsi olmayan və eyni zamanda onların komponentləri olan və ya biosferi təşkil edən icma sistemlərini təşkil edən heyvanlar.

V.İ.Vernadski biosferi təşkil edən maddələrin növlərini müəyyən etmişdir. Bunlara: canlı maddə, inert maddə, bioinert maddə, biogen, radioaktiv maddə, səpələnmiş atomların maddəsi daxildir. Biosfer enerji, qaz, redoks, konsentrasiya (dağıdıcı), dağıdıcı, nəqliyyat, ətraf mühiti əmələ gətirən (tənzimləyici) və informasiya funksiyalarını yerinə yetirir.

Təbii sistemlərdə, antropogen sistemlərdən fərqli olaraq, maddənin və enerjinin həddindən artıq çəkilməsi yoxdur (qorunma qanunu və yaxud qənaət).

V.İ.Vernadski canlı maddə ilə inert materiya arasındakı fərqi onda gördü ki, canlı maddədə dəyişikliklər və proseslər inert cisimlərə nisbətən çox tez baş verir; Yalnız canlı maddədə geoloji zaman ərzində orqanizmlərdə keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Canlı maddə çoxalmaq, genetik və fenotik xüsusiyyətləri miras almaq, mutasiyaya məruz qalmaq, həmçinin yeni növlər yaratmaq qabiliyyəti ilə seçilir. V.İ.Vernadski təklif edir ki, canlı maddə ətraf mühitin dəyişməsindən asılı olmayaraq geoloji zaman ərzində öz təkamülünü keçirə bilər.

Maddənin ətraf mühitlə mübadiləsini təmin edən biomüxtəliflik biosferin mövcudluğunun əsas şərtidir, yəni sabit vəziyyət (həyatın mahiyyəti) yalnız onun formalarının müxtəlifliyi ilə mümkündür, maddələrin ümumi biogen dövrünü təşkil edən ətraf mühitə buraxılan metabolik məhsulların ardıcıl istifadəsi mübadilənin spesifikliyini təmin edir.

Biosfer, Yer üzündə qarşılıqlı əlaqədə olan canlı orqanizmlərin cəmi olaraq, onların sayını sabitləşdirəcək və lazım gələrsə, başqaları üçün məqbul səviyyəyə endirəcəkdir. Bioloqlar biosferin həddən artıq çoxalmış bir növü necə "çökməsi" haqqında çox şey bilirlər. Belə təsir edən amillər iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ilkin və ya son ekoloji amillər daxildir. Bunlara bioloji (qida, rəqiblər, parazitlər, yırtıcılar, çirklənmə) və qeyri-bioloji (atmosferin qaz tərkibi, yağıntılar, iqlim və s.) amillər daxildir. Ultimatum amillərinin hərəkəti birbaşa və amansızdır. İkinci qrupa növlərə dolayısı ilə onun bolluğunu, bol olduğunu göstərən ikinci dərəcəli və ya signal amilləri daxildir. Bir növün, məsələn, fədlərin sıxlığının artması və ya yaşayış mühitinin bioloji imkanlarının azalması haqqında əvvəlcədən məlumat verən signal amillərindəki dəyişiklikləri izləmək üçün genetik proqramları varsa, əvvəlcədən, ultimatum amillərinin təsirindən əvvəl onun sayını sabitləşdirmək və ya azaltmağa başlamaq imkanı var. Hər hansı bir növ üçün ilkin amillərin nəzarəti qaçılmaz olsa da, ikinci amillərin xəbərdarlıq signalı yalnız təbii seçmənin onlara cavab vermək üçün xüsusi mexanizmlər hazırladığı növlər tərəfindən istifadə edilə bilər. Bu mexanizmlər əhali səviyyəsində görünür, lakin fərdi səviyyədə onlar işləmir.

V.İ.Vernadski əsas əsərində bu və ya digər dərəcədə biosferin canlı materiyasına aid olan bir neçə fikri əsaslandırmışdır:

1. Yer kürəsində global dəyişikliklər bütün canlı orqanizmlərin - canlı maddənin enerji fəaliyyəti ilə müəyyən edilən geokimyəvi və enerji çevrilmələridir. Biosfer təkcə canlı orqanizmlərin yaşadığı məkan deyil. Onun canlı orqanizmlərin fəaliyyəti ilə müəyyən edilən vəziyyəti onların indiki və keçmişdəki enerji çevrilmələrinin və kimyəvi fəaliyyətinin nəticəsidir.

2. V.İ.Vernadski biosferdə həyatın həddlərini dəqiqləşdirməklə və müəyyən etməklə yanaşı, planetar miqyasda bu prosesdə canlı orqanizmlərin rolunu hərtərəfli açmışdır. Biosferin formalaşması amillərin birləşməsi ilə təmin edilir: cazibə qüvvəsi, kosmik şüalanma qüvvəsi, oksigen və karbon qazının miqdarı (onların nisbəti), temperatur və qısa ultrabənövşəyi şüaların intensivliyi.

3. V.İ.Vernadski hesab edirdi ki, təkcə canlı maddənin daxili quruluşunu, onun tərkib hissələrini deyil, həm də daha böyük strukturları: biosferi, Yerin və yer qabığının qarşılıqlı təsir edən sferalarını - keçmiş biosferlərin regionunu, böyük geoloji tarixin daş salnaməsini, yerin keçmişini, həyatın tarixi haqqında məlumatlarını öyrənmək lazımdır.

4. Vernadski öz əsərlərində biosferin ümumi təsviri və onun ümumi qanunauyğunluqlarının aydınlaşdırılması ilə məhdudlaşmırdı. O, planetin digər geosferləri sistemində biosferin yerini göstərmişdir.

5. Vernadski biosfer haqqında təlimi insan fəaliyyəti ilə, təkcə geoloji deyil, ümumilikdə fərdin mövcudluğunun və insan cəmiyyətinin həyatının müxtəlif təzahürləri ilə əlaqələndirirdi.

V.İ.Vernadski canlı maddənin Kainatda maddənin ən aktiv forması olduğunu vurğulayırdı. O, biosferdə nəhəng geokimyəvi işlər aparır, mövcud olduğu müddətdə Yerin yuxarı qabıqlarını tamamilə dəyişdirir.

Biosferin təkamülünü ekologiyanın təkamül ekologiyası adlı bölməsi öyrənir. Təkamülün tədqiqində ən mühüm sahələrdən biri nüvəsiz hüceyrədən mürəkkəb çoxhüceyrəli orqanizmə qədər həyat formalarının öyrənilməsidir.

Biosferin təşkili çoxşaxəli hadisədir. Ən böyük miqyasda biosfer həyat sferasında iştirak edən canlı və mineral elementlərin birliyi. Birliyin vacib komponenti üzvi maddələri yaradan və məhv edən orqanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan biotik dövrdür [3, səh. 298].

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, Elm, 2002, 757 s.
2. Məmmədov Ə., Mustafayev A. Təbii-elmi idrak və insan dünyası. Bakı, Elm, 2011, 464 s.
3. Tağıyev A.İ. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı, Azərneşr, 2011, 480 s.
4. Məmmədov K.M. Müasir dünyanın global problemləri. Bakı, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Cild 17, № 3, 2021, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, səh. 63-65.

HƏYATIN BIOSFER SƏVİYYƏSİ VƏ ONUN STRUKTURU

Heydərova Nərmən

XÜLASƏ

Bu məqalə təbiətin bir səviyyəsi kimi qəbul edilən biosfer anlayışı və onun inkişaf dinamikasına həsr olunmuşdur. Məqalədə biosfer konsepsiyasının müəllifləri, onun tarixi təkamülü haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

БИОСФЕРНЫЙ УРОВЕНЬ ЖИЗНИ И ЕГО СТРУКТУРА

Нермин Гейдарова

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена понятию биосферы, который рассматривается как уровень природы, и динамике его развития. В статье авторам концепции биосферы даны подробные сведения о ее исторической эволюции.

BIOSPHERE LEVEL OF LIFE AND ITS STRUCTURE

Nermin Heydarova

SUMMARY

This article is dedicated to the concept of noosphere, which is considered as a level of nature, and its development dynamics. In the article, the authors of the biosphere concept provide detailed information about its historical evolution.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV: SİYASİ VƏ MƏNƏVİ AZADLIQ

Salmanova Aisə Əbülfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aise112233@gmail.com

Açar sözlər: Axundov, maarifçilik, siyasi azadlıq, mənəvi azadlıq

Ключевые слова: Ахундов, просвещение, политическая свобода, нравственная свобода

Keywords: Akhundov, enlightenment, political freedom, moral freedom

19-cu əsrdə Azərbaycanda azadlıq müxtəlif ictimai, siyasi və mədəni hərəkətlərlə bağlı idi. Bu dövrdə Azərbaycan müxtəlif sosial problemlərlə üzləşirdi. Azərbaycanda azadlıq mübarizəsi bu sosial problemlərə qarşı bir reaksiya olaraq ortaya çıxdı və müxtəlif islahatçı və millətçi hərəkətlər tərəfindən dəstəkləndi.

Bir çox Azərbaycan ziyalıları xalqın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün mühüm işlər görüblər. Xüsusən 19-cu əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda millətçilik və maarifçilik hərəkətləri geniş vüsət aldı. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil sahəsində mühüm irəliləyişlər baş verdi və bir çox ziyalılar ictimai maarifləndirmə, azadlığın təmin olunması istiqamətində fəaliyyət göstərdilər.

Eyni zamanda, Azərbaycanda siyasi və mənəvi azadlığın sərhədləri bütün 19-cu əsrdə özünü büruzə verdi. Rusiya və İran hökumətləri repressiv siyasət yürüdüb və müxalifəti sıxışdırmaq üçün müxtəlif təzyiq üsullarından istifadə etdilər. Lakin buna baxmayaraq, azərbaycanlılar arasında azadlıq ideali və milli kimlik şüuru gücləndi.

Xüsusən 19-cu əsrin sonlarında Azərbaycanda milli hərəkətlər, müstəqillik axtarışları özünü daha qabarıq göstərdi. Bu dövrdə azərbaycanlılar öz kimliklərini və mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək əzmlərini daha da gücləndirdilər. Azərbaycanda azadlıq ideali 20-ci əsrin əvvəllərində müxtəlif milli və siyasi hərəkətlərlə birlikdə daha da güclənməkdə davam etdi və son nəticədə müasir Azərbaycan Respublikasının yaranmasına gətirib çıxardı. “Mirzə Fətəli Axundovun XIX əsrdə ictimai şüurumuzun inkişafına gətirdiyi yeniliklər XX əsrdə öz bəhrəsini vermişdir” [7, s.66].

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə liberal-demokratik və azadlıq ideyalarının carçısı kimi daxil olmuşdur. Onun fikirlərinin formalaşması da 19-cu əsrdə Azərbaycanın ictimai, siyasi, iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı idi. “XIX əsrdə Axundzadə və onun kimi digər maarifçi mütəfəkkirlərin meydana çıxmasının əsas səbəbi hər şeydən əvvəl, orta əsr epistemasına bağlı qalmaqda davam edən Qacarların dövrün yeniliklərinə qapı bağlaması idi. Orta əsrlər paradoksmasında mövcud olan Qacarlar bu arxaikliyə qarşı olan istənilən fəaliyyəti zərərli hesab edərək rədd edirdilər. Yeniliklərə sədd çəkərək köhnəliyin qorunması isə istibdad, müstəbidlik, xurafat və mövhumatın köməyi ilə mümkün idi” [4, s.69]. O, öz komediyalarında həmin dövrdə insanların həyat və düşüncə tərzini aydın şəkildə təsvir etmişdir. Onlardakı mənfi və müsbət cəhətlərini görmüş, mənfi cəhətləri aradan qaldırmaq üçün yollar axtarmışdır. “Demək lazımdır ki, Mirzə Fətəli Kəmalüddövlənin cildində dövrünün Şərq, o cümlədən Azərbaycan zəkalarını düşündürən, həyəcanlandıran, lakin açıq dilə gətirə bilmədikləri bütün əsas problemləri nəinki əhatə etmiş, eyni zamanda, onları ilk dəfə olaraq fəlsəfi refleksiya obyektinə çevirmişdir” [2, s.20].

Onun azadlıq haqqında görüşləri özünün maarifçi fikirləri ilə əlaqədardır. “Mirzə Fətəlinin fəlsəfi təliminin bütün bölmələri və hissələri ideyaca bir-birilə həmahəngdir” [3, s.60]. Axundov tərəqqi yolunda birinci olaraq təhsili əsas görürdüsə ikinci olaraq azadlığa böyük əhəmiyyət verirdi. “Yoxluq pərdəsindən varlıq aləminə qədəm qoyan növi bəşərin fərdlərindən hər biri sağlam əqlin hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etməlidir” [1, s.43]. Axundovun azadlıq fəlsəfəsində də təhsil və informasiyaya çıxışa ciddi önəm ver-

ilir. Onun fikrincə, fərdlər yalnız biliyə malik olduqda həqiqi azad ola bilirlər. Odur ki, təhsilə və informasiyaya çıxış imkanlarının genişləndirilməsi cəmiyyətin azadlığı və tərəqqisi yolunda mühüm addımdır.

“Kəmalüddövlə məktubları” əsərində azadlığın vacibliyini vurğulayaraq 2 növünü göstərirdi. Bunlardan biri ruhani azadlıq, digəri isə cismani azadlıqdır. Ruhani azadlıq din başçıları tərəfindən, cismani azadlıq despot hökmdarlar tərəfindən əlimizdən alınmışdır. “Tam azadlıq iki növ azadlıqdan ibarətdir: biri ruhani azadlıq, o biri cismani azadlıqdır” [1, s.43]. İnsanlar arasında bərabərliyin təmin edilməsi üçün siyasi və mənəvi azadlığın olması vacibdir. Cəmiyyətin bütün fərdləri eyni cür azadlığa və bərabər hüquqlara malik olmalıdır.

Axundovun fəlsəfəsində azadlıq fərdin fikir, ifadə və fəaliyyət azadlığı kimi təqdim olunur. Onun fikrincə, fərdlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək və fikirlərini bölüşmək hüququ cəmiyyətin inkişafı üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Axundov vurğulayır ki, fərdlər təkcə fiziki deyil, həm də əqli və emosional cəhətdən azad olmalıdırlar.

Əsərlərinin sərt tənqidi xarakter daşması, əsərdə bilərək cüzi səhvlərin buraxılması müəllifin məqsədinə xidmət edir. O, əsəri tərcümə edənlərə də səhvlərin düzəldilməsini istəmədiyini söyləmişdir. Axundov əsərlərinə əsaslandırılmış tənqidlərin yazılmasını əsərlərin yayılması üçün vacib hesab edirdi. O, hər kəsin çəkinmədən öz fikrini azad şəkildə söyləməsinə istəmişdir. “Pəs bu cür tərəqqi o zaman imkan tapar ki, cəmiyyətin fərdləri öz fikirlərində müqəyyəd olmasınlar; hər nə istəsə desin, hər nə bacarırsa etsin. Və əgər sözü, ya işi, cəmiyyətin başqa fərdlərinin nəzərində məqbul olsa, cəmiyyətin başqa fərdləri də düşündükdən sonra onu təsdiq edər və ondan fayda taparlar; əgər məqbul olmasa, başqa bir adam onun səlahiyyətsizliyini bəyan edər” [1, s.207].

Fikir azadlığı cəmiyyətin tərəqqisi və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Yeni ideyaların ortaya çıxması, mövcud düşüncə nümunələrinin sorgulanması və tənqid edilməsi cəmiyyətin müxtəlif perspektivlərdən faydalanmasına şərait yaradır. Bu, cəmiyyətə daha açıq fikirli, çevik və yenilikçi olmağa imkan verir. “Fikir azadlığı olduqda kritikanın faydası o olacaqdır ki, nəhayət, get-gedə müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyat zühur edəcəkdir” [1, s.207].

Bununla belə, fikir azadlığı özü ilə bəzi məsuliyyətlər də gətirir. İdeyaların sərbəst ifadəsi başqa insanların hüquq və ləyaqətinə xələl gətirməməlidir. İctimai sülh və harmoniyanı pozacaq ifrata varmamaq da vacibdir. Ona görə də demokratik cəmiyyətdə fikir azadlığı o zaman qeyri-məhdud ola bilər ki, başqalarının hüquqlarına hörmət edilsin və cəmiyyətin ümumi mənafehləri nəzərə alınsın.

Axundovun fikrincə mənəvi azadlıq kimi siyasi azadlıq da Şərqdə ərəblər gəldikdən sonra yox olmuşdur. “O, ümumiyyətlə, İslamdan əvvəlki İrani “əzəmət və qüdrət dövrü” kimi qələmə versə də, İslam dövrünü tamamilə “zəiflik və xaos dövrü” adlandırır” [6, s.65].

Axundovun fikirlərini o dövrün despotik hakimiyyətlərinə meydan oxumaq kimi də qiymətləndirmək olar. “Ş.Məmmədov yazır ki, “Axundov hər növ despotizmin düşməni idi” [Мамедов, 1978, s.113]. Qərb maarifçilərinin xələflərindən olan Axundzadənin, Qərb maarifçiliyində ən əsas tənqid hədəfi olmuş despotizmin istənilən formalı təzahürünə qarşı olması tam təbii. Görüşləri etibarlı ilə reformator olan Axundzadənin despotizm və tiraniyanın istənilən formasına qarşı barışmaz mövqe tutması təsadüfi deyil” [5, s.174]. O, azadlığın təkcə fərdi məsələ deyil, həm də sosial zərurət olduğunu müdafiə edərək, fərdlərin despotizmə qarşı durmaq hüququnu vurğulayır. “Ey nadan, sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalimdən qat-qat artıqsan; bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalimin atasının goruna od vur!” [1, s.269].

“Kəmalüddövlə məktubları” əsərində və məktublarında yaşadığı dövrdə mövcud olan siyasi vəziyyəti, dövləti idarə edən hakimlərin səmərəsiz fəaliyyətini və xalqın azadlığının heçə sayılmasını pisləyirdi. “Aldanmış kəvakib” povestində ədəbi şəkildə xalqın da mövcud ədalətsizliyə alışaraq yeni sistemi qəbul etmədiyini ifadə etmişdir.

Axundovun azadlıq fəlsəfəsi təkcə fərdin azadlığı ilə məhdudlaşmır, o, ictimai azadlığı da əhatə edir. Onun fikrincə, ədalətin təmin edilməsi və sosial bərabərliyin artırılması əsl azadlığın əsas şərtləridir. Ona görə də Axundovun fəlsəfəsi təkcə fərdlərin azadlığını deyil, həm də cəmiyyətin ümumi rifahını və ədalətini qarşısına məqsəd qoyub. Fərdi azadlıq hər zaman hər kəs üçün təmin oluna bilmədiyinə, həmçinin fərdi azadlığın fərdlər tərəfindən qavranılmasının fərqliliyinə əsaslanaraq demək olar ki, bu qavram heç vaxt tam mümkün olmur. İctimai azadlığa gəldikdə isə ictimai azadlıq ümumiləşdirilmiş və hər kəs tərəfindən eyni dərəcədə qəbul olunmuş bir mövhum olduğundan onun həyata keçirilməsi daha real görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cild. II cild. Bakı. "Şərq-Qərb". 2005. 376 səh.
2. Arzu Hacıyeva. Şeyxilik və M.F.Axundzadə: fəlsəfi-tarixi очерк. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Elmi əsərlər", beynəlxalq elmi və nəzəri jurnal. № 2 (23). Bakı. 2014. s. 19-35.
3. Arzu Hacıyeva. Azərbaycan mütəfəkkirləri zamanın kontekstində: Hermenevtik təcrübələr. Bakı. "Elm və Təhsil". 2017. 308səh.
4. Zaur Rəşidov. M.F.Axundzadənin "Həkim-i-İngilis Yuma cavab"ı və ya Qeyri-mütəbiiq iki Yuma yek cavab məktubu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Din araşdırmaları jurnalı, № 2 (9) Dekabr. 2022. s. 57-80.
5. Zaur Rəşidov. Şeydabəy Məmmədovun tədqiqatlarında M.F.Axundzadə: Sovetlər dövrünün kontekstində tənqidi təhlil. Bakı: Metafizika, Beynəlxalq fəlsəfi və fənlərarası araşdırmalar jurnalı. №4(24). Bakı. 2023. s.160-182.
6. Zia-Ebrahimi Reza. The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation. New York: Columbia University Press. 2016. 291 p.
7. Mir Cəlal. Mirzə Fətəli Axundovun fərca yazan şagirdləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. №8. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1945. s. 66-76.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV: SİYASİ VƏ MƏNƏVİ AZADLIQ

Salmanova Aisə

XÜLASƏ

19-cu əsrin Azərbaycanında azadlıq mübarizəsi geniş spektrdə müxtəlif ictimai, siyasi və mədəni hərəkətlərlə əhatə olunurdu. Bu dövrdə sosial problemlər artıq milli və islahatçı hərəkətlərlə üzləşməyi tələb edirdi. Özəlliklə əsrin ikinci yarısında milli mədəniyyət və təhsil sahələrində irəliləyişlər yaşandı. 19-cu əsrin sonlarına doğru milli hərəkətlər daha da qabarıqlaşdı. Bu dövrdə azərbaycanlılar öz kimliklərini qorumaq və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək üçün daha fəal olurdular. Bu hərəkətlər nəticəsində müasir Azərbaycan Respublikası yaranıb.

Mirzə Fətəli Axundovun əsərləri də 19-cu əsri yansıtır. O, liberal-demokratik və azadlıq ideyalarını tərəqqi ilə əlaqələndirmişdir. Fikir azadlığının cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi üçün əhəmiyyətini vurğulamışdır. Axundov fəlsəfəsində azadlıq yalnız fərdi deyil, həm də sosial bərabərliyin təmin edilməsi vasitəsidir. Axundov siyasi azadlığın olmamasına görə həmin dövrün despotik hakimiyyətini, mənəvi azadlığın olmamasında din xadimlərini günahlandırmaqla yanaşı cəmiyyətin hər bir fərdini də öz azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləmişdir.

Məqalənin məqsədi böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun siyasi və mənəvi azadlıq haqqında fikirlərinin təhlilidir. Axundov "Kəmalüddövlə məktubları" əsərində azadlığın özü və

növləri haqqında, “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” yazısında fikir azadlığı və onun tərəqqi üçün əhəmiyyətindən bəhs etmişdir.

МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДОВ: ПОЛИТИЧЕСКАЯ И МОРАЛЬНАЯ СВОБОДА

Салманова Аиша

АННОТАЦИЯ

Борьба за свободу в Азербайджане в XIX веке была охвачена широким спектром общественных, политических и культурных движений. В этот период социальные проблемы требовали решения национальных и реформистских движений. Особенно во второй половине века прогресс был достигнут в области национальной культуры и образования. К концу XIX века национальные движения стали более заметными. В этот период азербайджанцы стали более активно защищать свою идентичность и развивать свою культуру. В результате этих движений была создана современная Азербайджанская Республика.

Работы Мирзы Фатали Ахундова также отражают XIX век. Он связал либерально-демократические и свободные идеи с прогрессом. Он подчеркнул важность свободы мысли для развития и прогресса общества. В философии Ахундова свобода – это не только личность, но и средство обеспечения социального равенства. Ахундов обвинил тогдашнее деспотическое правительство в отсутствии политической свободы, а духовенство в отсутствии духовной свободы и призвал каждого человека в обществе бороться за свою свободу.

Цель статьи – анализ идей великого мыслителя Мирзы Фатали Ахундова о политической и нравственной свободе. О самой свободе и ее видах Ахундов говорил в своих «Письмах с Кемалуддовым», а о свободе мысли и ее значении для прогресса – в статье «Джон Стюарт Милль о свободе».

MIRZA FATALI AKHUNDOV: POLITICAL AND MORAL FREEDOM

Salmanova Aisha

SUMMARY

The struggle for freedom in Azerbaijan in the 19th century was covered by a wide range of social, political and cultural movements. During this period, social problems demanded to be faced by national and reformist movements. Especially in the second half of the century, progress was made in the fields of national culture and education. Towards the end of the 19th century, national movements became more prominent. During this period, Azerbaijanis became more active in protecting their identity and developing their culture. As a result of these movements, the modern Republic of Azerbaijan was created.

Mirza Fatali Akhundov's works also reflect the 19th century. He connected liberal-democratic and freedom ideas with progress. He emphasized the importance of freedom of thought for the development and progress of society. In Akhundov's philosophy, freedom is not only an individual, but also a means of ensuring social equality. Akhundov blamed the despotic government of that time for the lack of political freedom, and the clergy for the lack of spiritual freedom, and called on every individual in the society to fight for their freedom.

The purpose of the article is the analysis of the great thinker Mirza Fatali Akhundov's ideas about political and moral freedom. Akhundov talked about freedom itself and its types in his "Letters with Kemaluddov", and about freedom of thought and its importance for progress in his article "John Stuart Mill on Freedom".

YARADICILIQ VƏ ONUN İDRAK PROSESİNDƏ ROLU

Verdiyeva Sevinc Arif qızı
GDU-nun Sosial fənlər kafedrasının müəllimi
sevincnecefli7@gmail.com

Açar sözlər: yaradıcılıq qabiliyyəti, elmi yaradıcılıq, yaradıcılığın aspektləri, yaradıcı düşünmə və onun metodları

Ключевые слова: креативность, научное творчество, аспекты творчества, сканирование мышления его методы

Key words: creativity, scientific creativity, aspects of creativity, creative thinking and its methods.

Yaradıcılıq şüuraltı proses olub, insanların və cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən anlayışdır. Məlumdur ki, insanlar gündəlik həyatlarında tez -tez dəyişən situasiyalarla rastlaşdıqda ümumi davranış normaları ilə yanaşı bir sıra qeyri standart qərarlar da qəbul etməyə məcbur olurlar. İnsan təfəkküründə baş verən bu proses yəni, yeni situasiya ilə əlaqədar onun qeyri adi qərarlar qəbul etməsi bacarığı yaradıcılıq adlanır. Yaradıcılıq nəyədə fərqli yanaşma tərzidir. Daha dəqiqi desək yaradıcılıq hər kəsin gördüyünü görüb, onunla bağlı fərqli ideyalar irəli sürmək bacarığıdır. Həmçinin, yaradıcılıq var olmayan hər hansı bir şeyi xəyal edib, nəzərdə tutulanı digər insanlardan fərqli yolla edə bilmək və yeni ideyalar yaratmaq qabiliyyətidir. Fəlsəfi irsin xeyli zəngin olan yaradıcılıq probleminin öyrənilməsi qədim tarixə malik olsa da bu günün özündə bu problem tam şəkildə öyrənilməmişdir. Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri – duyğu, qavrayış, təfəkkür, təxəyyül və hafizəsi iştirak edir. Yaradıcılıq zehni fəaliyyətin ortaya çıxardığı xüsusi bir qabiliyyətdir. Bu qabiliyyət insanların dünyaya gəldikləri andan onunla birgə yaranan, formalaşan bir xüsusiyyətdir.[5,s.34] Hər bir fərddə müəyyən dərəcədə yaradıcılıq vardır. Qarşına çıxan, rast gəldiyin hər hansı bir şeyə doğru yeni fikirlər səni əhatə edərsə, deməli artıq sən yaradıcı bir fərdsən. Yaradıcılıq qabiliyyəti vasitəsilə insan yeni bir nəyisə yaratmağı bacırır, zəka, düşüncə və xəyal gücündən istifadə edərək görülməyən yeni fərqliliyi ortaya çıxardır. Müəyyən bir məsələyə qarşı fikir bildirmək, xəyal gücünü işə salmaqla aqlın üzərində dayanan yeni bir əlaqənin ortaya çıxması əsl yaradıcılıq qabiliyyətidir. Bəzi hallarda insanın irəli sürdüyü fikir o qədər də məntiqli olmaya bilər, buna baxmayaraq həmin fikrin yeni bir fikir olduğunu hiss edərsiniz.

Antik yunan filosofu Platon yaradıcılığı insanlara ilahi tərəfindən bəxş edilmiş yüksək qabiliyyət hesab edirdi. Orta əsrlərin xristian ənənələri isə yaradıcılığı ilahi varlığın insan təbiətində ən yüksək təcəssümü adlandırırdı. Klassik alman fəlsəfəsinin banisi İ.Kant yaradıcılığı dahilik əlaməti kimi qəbul edirdi və belə düşünürdü ki, yaradıcılıq yalnız böyük şəxsiyyətlərə - peyğəmbərlərə, alimlərə filosoflara, rəssamlara, yazıçılara xas olan keyfiyyətdir. Psixozanaliz cərəyanının nümayəndələri Z.Freyd, Adler, K. Yunq, From və b. Yaradıcılığı psixikanın qeyri şüuri sahəsinə aid edərək onun dərk edilməzliyi ideyasını təbliğ edirdilər.[1,s.156]

İnsanın biososial təkamülünün məhsulu kimi meydana çıxan yaradıcılığın elementar formalarına ali heyvanların da davranış və hərəkətlərində rast gəlinir. Məsələn, siçanlar ən mürəkkəb labirintdən belə özlərinə yol tapıb çıxı bilirlər. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, lal və karların dilini öyrənmiş şimpanze yüzrlə jestləri və hərəkətləri mənimsəyərək rastlaşdığı qeyri standart şəraitdə insanlara informasiyalar verməklə yaradıcılıq nümayiş etdirirlər. Qeyd edilən faktlarla əlaqədar tədqiqatçıların bir hissəsi belə düşünürlər ki, yaradıcılıq yalnız insana deyil, həm də heyvanlar aləminə hətta cansız təbiətə də xasdır. Burdan belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, cansız təbiətdə və heyvanlar aləmində insanlara xas olan yaradı-

cılıq var. İnsanın yaradıcılığı onun idraki qabiliyyəti əsasında baş verir. Buna görə də yaradıcılığın mahiyyəti insanın idraki fəaliyyətində açıqlanır. Təsadüfi deyil ki, insanın yaradıcılıq komponentləri onun həm hissi, həm məntiqi, həm empirik, həm də nəzəri biliklərinə də təsir göstərir.[8, s. 43]

Beləliklə, qeyd edilənlərdən aydın olur ki, yaradıcılıq obyektiv qanunlar əsasında insanların öz məqsəd və tələbatlarına uyğun olaraq təbiət və cəmiyyəti dəyişdirmək fəaliyyətidir, keyfiyyətə yeni maddi və mənəvi dəyərlər yarada bilmək prosesidir. Yaradıcılıq öz mahiyyətinə görə sosial hadisə olub, cəmiyyətdən kənarda təsəvvür edilə bilməz. İnsan həyatının bütün sahələrində o cümlədən iqtisadi, siyasi, ideoloji, elmi və s. sferalarında yüksək yaradıcılıq nümayiş etdirir. Yaradıcılıq insan varlığının həyatı, zərurəti, onun keyfiyyət müəyyənliliyinin mühüm elementlərindən biridir, subyektin maddi, mənəvi fəallığıdır. Bu anlayış subyektiv olub, konkret şəxsə məxsusdur. Hər bir yaradıcılıq insanın maddi və mənəvi, rəşional və emosional, məntiqi və psixi, şüuri və qeyri şüuri xarakteristikalarının vəhdəti kimi çıxış edir. Onun təməli insanın biofiziki və neorofiziki strukturunda deyil, funksional arxitekturasında qoyulmuşdur. Qısaca qeyd edək ki, yaradıcılıq missiyası dünya içində yeni bir dünya yaratmağı bacaran, yaradılanların ən şərəfli sayılan insana məxsusdur.

Yaradıcılıq anlayışı müxtəlif aspektlərə malikdir. Fəlsəfədə yeni ideyaların irəli sürülməsində, predmentində, təbiət, cəmiyyət, təfəkkür və idrakın ən ümumi inkişaf qanunlarının öyrənilməsində özünü göstərir, ilahiyyatda vəhyə və ilham kimi, bədii fikirdə isə bu fitri ədəbi istedad kimi qiymətləndirilir. Müasir cəmiyyətdə isə onu inkişafın hərəkətverici, zəruri və real qüvvəsi kimi qəbul edir. Bu anlayış əvvəllər mövcud olmayan, keyfiyyətə yeni bir şey yaradan fəaliyyət formasıdır. Digər tərəfdən isə insanın maddi və mənəvi sərvətlər yartmağa doğru yönəldilmiş bacarıqlarıdır.[5, s.18]

Yaradıcılıq prosesinin spesifikasiyasının izahı üçün onun mənə çalarlarının açıqlanmasının əhəmiyyəti mühümdür. Müasir elmi – fəlsəfi ədəbiyyatda bu anlayış iki mənada işlədilir. Sözü geniş və dar mənasında. Geniş mənada yaradıcılıq insan təfəkkürünə və praktikasına immanent (ayrılmaz) xas olan elə fəaliyyətdir ki, insan onun gedişində əvvəla obyektiv gerçəklikdə mövcud olmayan yeni əşyalar, hadisələr, o cümlədən yeni biliklər, maddi - əşyevi ixtiralar edir, yeni cihazlar, aparatlar, mexanizmlər yaradır. Bu proses zamanı insanlar həm əvvəlki nəsillərin yaratdıqları cihazları, aparatları təkmilləşdirirlər, həm də ki, dünyanın dərk və praktiki dəyişdirilməsi məqsədilə yeni metodlar, idrak vasitələri işləyib hazırlayırlar.

Sözü dar mənasında yaradıcılıq insanların fəaliyyəti və təfəkkürünün qarşısına qoyulan yüksək tələbləri əks etdirir. Elmi kəşflər və ixtiralar məhz yaradıcılığın dar mənasında başa düşülür.[9,s.45]

Bu anlayışın müxtəlif formaları var - elmi, siyasi, bədii, dini, məişət, istehsal-texniki yaradıcılıq vəs. Yaradıcılığın mühüm və ən yüksək forması olan elmi yaradıcılıq insanın gerçəkliyə olan münasibət formasıdır. Elmi yaradıcılıq bir çox vacib səbəblərə görə yaradıcılığın zirvəsi hesab olunur. Bu səbəblərə aiddir: 1. Yaradıcılığın bu növü insan idrakının zirvəsi kimi formalaşır; 2. Elmi yaradıcılıq yalnız hadisəni deyil, həm də mahiyyəti əks etdirir; 3. İnsan özünün yaradıcı qüvvəsini elm sayəsində ifadə edə bilər; 4. Elmi yaradıcılıq spesifik əlaqə və münasibətlərin, ümumi və xüsusi qanunların kəşfləri vasitəsilə nəticələnən axtarışlardır.[2,s.92] Elmi yaradıcılığın ən yüksək zirvəsi isə elmi kəşfdir. Elmi kəşf insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin təntənəsini və əzəmətini göstərən unikal hadisədir. Elmi yaradıcılığın mühüm xarakteristikalarından bir də onun gedişində əldə edilmiş biliklərin həqiqiliyinin yoxlanılmasından ibarətdir. Məsələn, Marksiz fəlsəfəsinə görə həqiqətin meyarı ictimai praktikadır. K.Popper görə isə irəli sürülən mülahizənin həqiqiliyinin yoxlanılması falsifikasiya və versifikasiya prinsipi vasitəsilə mümkündür.

Elmi yaradıcılığın müvəffəqiyyətli aparılması üçün bir sıra qnoseoloji şərtlər tələb olunur. Bu şərtlər sırasına qeydə alınmış əlavə ideyalar, problemin həlli qaydaları, beyinin fəa-

liyyətinin stimullaşdırılması, elmi yaradıcılığın təbliğ edilməsi, müəyyən məsələnin həlli üçün kollektiv istifadə edilməsi vəs. daxildir. Qeyd edək ki, elmi yaradıcılığın mühüm amillərindən birini ixtiralar təşkil edir. İxtiraların inkişafını üç mərhələdə fərqləndirmək olar. 1. Texniki ziddiyyətlərin aşkarlanması; 2. Texniki problemlərin formulə edilməsi; 3. Texniki ideyanın işlənilib hazırlanması, tədqiq edilməsi və sonrakı təkmilləşdirilməsi. [4, s.92]

Bəşəriyyət tarixində elmin coşğun sürətlə inkişafı etdiyi iki dövr olub. Birinci dövr e.ə. 600-300 - cü illərdə qədim Yunanıstanda elmin inkişafı, ikinci dövr Avropada intibah dövrüdür. Bu dövrlərdə insanlar elmi yaradıcılığı ən yüksək zirvəyə çatdırmışlar. Qədim zamanlardan bu günə kimi yaradıcılığın elmi qolu ilə birgə bədii qolu da özünün yüksək zirvəsinə çatmışdır. Elmi və bədii yaradıcılıq daima bir – birini müşayiət etmişdir. Avropada bədii yaradıcılıq inkişafının ən yüksək mərhələsini dünyanın ən istedadlı adamı hesab olunan L. daVinçi timsalında çatıb. Elmi və bədii yaradıcılıq bir - birindən ayrılmazdır. Bununla belə onları eyniləşdirmək olmaz. Bədii sənətkarın işinin nəticələri bir növ onun daxili aləmini ifadə edərsə, elmdə hasil edilən nəticələr alimin şəxsiyyətindən asılı olmur. Bədii yaradıcılığın üç mərhələsi fərqləndirilir: 1. Niyyət; 2. Niyyətin düşünülmüş plana çevrilməsi; 3. Planın maddi formada ifadə olunması. Qeyd edək ki, haqqında danışılan mərhələlər spesifik cəhətlərə malik olsalarda onların arasında sərhədlər şəffafdır. Bu isə göstərir ki, onlar daima bir – birilərinə keçə bilirlər.

Bəzən bizdə belə bir düşüncələr yaranır ki, nəyə görə bəzi insanlar yeni ideyalar irəli sürə və yaradıcı düşüncə bilir, bəziləri isə tam əksinə bunu etməkdə çətinlik çəkirlər yaxud etməyi bacarmırlar. Bunun səbəbi həmin şəxslərin yaradıcı təfəkkürdən istifadə etmək qabiliyyətləri ilə əlaqədardır. Yardacı düşüncə var olan hər bir şeyə fərqli prizmadan baxmaq və problemlərin həllinin yeni yollarını tapmaq bacarığıdır. Beləliklə, yaradıcı düşüncə dedikdə, bu və ya digər məsələni yeni bir baxışdan yaxud perspektivdən görmək nəzərdə tutulur. Yaradıcı düşüncəni stimullaşdırmaq üçün bir çox vasitə və metodlardan istifadə olunur. Bunlara fikrin xəritələşdirilməsi, beynin həmləsi və təsviri zənginləşdirmə kimi metodları və rol oyunu texnikaları aiddir. [3, s. 112] Bu metod və vasitələrin bir çoxunun təməlində elmi əsaslar dayanır. Daha yaradıcı düşüncəyə başlamaq yolunda ilk addımlardan biri yeni imkanları mənimsəmək və yeni təcrübələr sınaqmaq lazımdır. Bunu üçün fəal formada ətraf mühitə açılmaq, yeni insanlarla, əsasən özünüz kimi olmayan daha fərqli insanlarla ünsiyyətə girmək, tanışlıqlar yaratmaq vacibdir. Bütün bu prosesləri reallaşdırmaq sizi daha geniş düşüncəyə və hər bir məsələyə başqa cür yanaşmağa imkan verəcək.

Yaradıcı düşüncə metod və vasitələrindən hər hansı bir qlobal problem və ya məsələ ilə qarşılaşdıqımızda və çıxış üçün bir yol tapa bilmədiyimizdə istifadə edə bilərik. Həmçinin dəyişiklik zamanı qarşıda nə olduğunu görmək çətin olduqda, növbəti nəyin baş verməli olduğuna dair fikir ayrılığı yarandıqda və fikir sahibləri arasında heç bir kompromis mümkün olmadıqda yaxud öncələr sınaqmış yeni bir nəyəsə ehtiyac hiss etdiyimizdə, lakin bunun nə olduğundan əmin olmadıqda yaradıcı düşüncə metodları köməyimizə gəlir [6, s.56].

Sonda belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bir az fərqli düşüncə bacarığını özümüzə formalaşdırmağın böyük faydaları vardır. Bu, irəli sürülən problemləri həll etmək qabiliyyətimizi inkişaf etdirməyə və başqa insanların məsələlərə baxış perspektivlərini görməyimizə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. R.Əliquliyev, S. Şükürlü, S. Kazımov. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı; İnformasiya Texnologiyaları, 2009, s. 201
2. Məmmədov A.U. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı; 2000, s.100
3. Алиева К.Р. Психология формирования творческого потенциала личности. Баку; 2008, с.176

4. Алиева К.Р. Психология творчества. Баку; 2007, с.108
5. Гройсман А.Л. Личность. Творчество. М; 2002, с. 65
6. Сеидов С. Феноменология творчества. Баку; 2009, с. 73
7. Пономарев Я.А. Психология творчества. М; 1999, с.102
8. Əliyeva K.R. Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının formalaşmasının psixoloji problemləri. Bakı; 2008, s. 66
9. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М; 2002. с.54

YARADICILIQ VƏ ONUN İDRAK PROSESİNDƏ ROLU

Sevinc Verdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə yaradıcılıq, onun idrak prosesində rolu, kompleks mahiyyəti, formaları haqqında fikir irəli sürülmüşdür. Fəlsəfi irsi xeyli zəngin olan yaradıcılıq probleminin öyrənilməsi qədim tarixə malik olsa da, bu günün özündə bu problem hələ də tam şəkildə öyrənilməmişdir. Yaradıcılıq anlayışı insanların və cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və fərqli düşünmək bacarığını formalaşdırır. Həmçinin insanların məsələlərə baxış bucağını dəyişdirməyə təsir edir. Qısaca qeyd edə bilərik ki, yaradıcılığın əsasında insan fəaliyyətinin yeni, orijinal nəticə verməsinin qanunauyğunluqları dayanır.

ТВОРЧЕСТВО И ЕГО РОЛЬ В ПОЗНАВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Севиндж Вердиева

АННОТАЦИЯ

В статье выдвинуто представление о творчестве, его роли в познавательном процессе, его сложной сущности и формах. Хотя изучение проблемы творчества, имеющей богатое философское наследие, имеет древнюю историю, даже сегодня это проблема до конца не изучена. Понятие творчества имеет важное в жизни человека и общества и формирует способность мыслить иначе. Это также приводит к изменению взглядов людей на проблемы. Можно кратко отметить, что творчество основано на законах человеческой деятельности, дающих новые, оригинальные результаты.

CREATIVITY AND ITS ROLE IN THE COGNITIVE PROCESS

Sevinj Verdiyeva

SUMMARY

In the article, an idea was put forward about creativity, its role in the cognitive process, its complex essence and forms. Although the study of the problem of creativity, which has a rich philosophical heritage, has an ancient history, even today this problem has not been fully studied. The concept of creativity is important in the life of people and society and forms the ability to think differently. It also has the effect of changing people's perspective on issues. We can briefly mention that creativity is based on the laws of human activity giving new, original results.

ZƏKİ VALİDİ TOQANIN “İBN FƏDLANIN SƏYAHƏTNAMƏSİ” - BAŞQIRD XALQININ TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASININ ANA QAYNAĞI KİMİ

Heydərova Nərmin Malik qızı
BDU – nun II kurs magistrantı
nermin_malikqizi@mail.ru

Açar sözlər: türk, türk xalqları, türk qəbilələri, türk tarixi, başqirdlər, oğuzlar, bolqarlar.

Ключевые слова: тюрки, тюркские народы, тюркские племена, турецкая история, башкиры, огузы, болгары.

Keywords: Turkish, Turkic peoples, Turkish tribes, Turkish history, Bashkirs, Oghuz, Bulgarians.

İbn Fədlan X əsrdə Abbasilər xəlifəsi Müktədirin saray xadimi olmuşdur. Onun səyahətləri zamanı öz xatirələrini yazdığı “Səyahətnamə” əsəri türk tarixi baxımından olduqca əhəmiyyətli bir mənbədir. Əsər həm şərqdə, həm də qərbdə tarixi mənbə rolunu oynamışdır. İbn Fədlan elçilik məqsədi ilə səyahət etmiş olduğu türk boylarının milli - mədəni, mədəni həyatlarını çox dərin diqqətə almış, onların mədəniyyətləri ilə əlaqəli dəyərli fikirlər tarixə təqdim etmişdir. Əsərdə İbn Fədlan bir çox türk boylarının mədəni sferalarını araşdırarkən bəzi məsələlərdə onun subyektiv düşüncələri gözdən qaçmır. O, əsərində daha çox oğuzlar, bulqarlar və ruslar haqqında önəmli bilgiləri qeyd etmişdir.

Əsla adı Əhməd bin Fədlan bin Rəşid bin Həmməd olan səyyah – tarixçi “Səyahətnamə”sində bolqarlar, peçeneqlər, oğuzlar, başqirdlər, xəzərlər, ruslar – onların siyasi həyatı, dini dünyagörüşü, əxlaq qanunları, dəfn mərasimləri, geyimləri, dilləri, iqtisadi sferası, milli dəyərləri, vergi – ticarət quruluşu və digər məsələlər haqqında tutarlı açıqlamalar verir. İbn Fədlanın “Səyahətnamə” əsəri dəfələrlə müxtəlif müəlliflər tərəfindən araşdırma mövzusu olmuşdur.

“Yazar dünyanın köklü millətlərindən olan türklərin tarix səhnəsinə çıxdıqları anayurdları və köç etdikləri bölgələrdə yeni dövlətlər və mədəniyyətlər inşa etdiklərini söyləməkdədir. Ancaq türklərin yazı mədəniyyətinin olmadığını və bu səbəblə qonşu dövlətlərin və millətlərin anlatdıqları ilə bu gün tarixi aydınlatdığımızı ortaya qoymaqladır” [4, s.312].

Türk tarix professoru, Əyyubi dövlətinin tarixi tədqiqatçısı Ramazan Şeşen “İbn Fədlan səyahətnaməsi”ni 1995 – ci ildə tədqiq edib kitab halında nəşr etdirmişdir. R. Şeşen də digər araşdırmaçılar kimi İbn Fədlanın həyatı, fəaliyyəti və səyahətinin əsas məqsədi haqqında bilgi vermişdir. O qeyd edir ki, bu əsər X əsrdə türk tarixi haqqında ən canlı və ən sağlam mənbədir. “Bu çalışmada bəhs edilən qəbilələrin ən önəmlisi oğuzlardır. Oğuzlar 22 boya ayrılır, Səlcuqlar oğuzların Qınıq boyundan, Osmanlılar Kayı boyundandır. Oğuzlar X əsrin ikinci yarısı ilə, XI əsrə qədər Xəzər dənizinin cənubundan Səlcuqlularla islam ölkələrinə yayılmışlar, önəmli bir qismi Anadoluda məskunlaşmışlar. Bir qismi Xəzər dənizi və Qara dənizin şimalından Qıpçaq bozqırlarına, Balkanlara getmişlər. Bir qismi yurdlarında bütpərəst olaraq qalmışlar. Daha sonra islamı qəbul etmişlər” [3, s.10].

O əsərin ön söz hissəsində belə qeyd edir ki, həm rusları, həm də slavyanları İslam coğrafiyaçıları yalnız olaraq türk qəbilələrinin kökündən olma hesab edirlər. Əlbəttə ki, bu xətalı bilgidir. Belə ki, ruslar Skandinaviya kökündən sayılan vikinqlərdəndir. “İbn Fədlan zamanında bu qarışma hələ baş verməmişdi. Ruslar 980 il ətrafında xristianlığı qəbul etdilər. Müsəlmanlığı qəbul etmiş ruslardan mənbələrdə bəhs edilmir. Bu ruslar bəlkə də Orta Volqa bölgəsindəki bir Rus krallığına ənsüb idilər” [3, s.12].

Digər bir tədqiqatçı Saleh Əliyev İslam Ensiklopediyasında nəşr etdirdiyi “İbn Fədlan” məqaləsində XV əsrdə tarix səhnəsindən çəkilən çuvaşların ulu babaları olan bolqarlar haqqında önəmli bir qaynaq kimi İbn Fədlanın əsərinin adını çəkir. S. Əliyev yazır ki, bu günə qədər çeşidli tərəflərdən ələ alınaraq araşdırma mövzusu edilən İbn Fədlan Səyahətnaməsi Toqan tərəfindən ehtiva etdiyi bilgilərlə hələ anlamı açılmayan bir çox məsələlər də aydınlığa qovuşmuşdur.

“İbn Fədlanın Səyahətnaməsi” ilk dəfə türk dilinə türk ilahiyyatçı alimi Lütfi Doğan tərəfindən tərcümə edilmişdir. O, 1954 – cü ildə Zəki Vəlidin Toqanın ərəb dilindən tərcüməsi əsasında əsəri türk dilinə çevirmiş və əsər Ankara Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin jurnalında dərc olunmuşdur.

Zəki Vəlidin İbn Fədlanın “Səyahətnamə” əsəri ilə Xorasan əyalətinin mərkəzi şəhəri olan Məşhəddə təsadüfən rast gəlmişdir. “Bu əsərlərin başında miladi təqviminin doqquzuncu və onuncu əsrin ilk yarısında yaşamış olan İbn əl – Fəqih adında məşhur ərəb coğrafiyaşünasının əsəri və ona əlavə edilmiş olan İbn Fədlan və Əbu Dulaf adındakı iki səyahin əsərləri gəlir” [1,2 .408].

Toqan sonra qeyd edir ki, o, İbn Fədlanın “Səyahətnamə” əsəri Vyana Universitetində “doktorluq” işi olaraq işləmiş və Alman Şərq Cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilmişdir. Əbu Dulafın “Səyahətnamə” –ni isə professor Minorskinin dərc etdirdiyini yazan Zəki Vəlidin bu xarüladə əsərin kəşfinin onun həyatına yeni bir istiqamət verə biləcəyinə əmin idi. Və bu həqiqətdə belə olmuşdur.

Toqanın doktorluq müdafiəsi olaraq tədqiq etdiyi “İbn Fədlanın Səyahətnaməsi” əsərinin birinci hissəsi ərəb dilində mətn və bu mətnin Toqanın alman dilinə tərcümə etdiyi hissə yer alır.

Zəki Vəlidinin bu əsəri araşdırma obyektı olaraq seçməsi həm öz tarixi köklərinin araşdırılması baxımından, həm də İbn Fədlanın “Səyahətnamə” əsərinin Məşhəd əlyazmasını akademik çevrəyə təqdim etməsinin əhəmiyyətini açıq – aşkar göstərir. Toqan ərəb dilində olan tərcüməsi ilə bərabər alman dilində olan tərcüməni də təqdim etmişdir.

Beləliklə, Zəki Vəlidin Toqan 8 may – 1935 – ci ildə doktorluq müdafiəsini edərək “Tarix elmləri doktoru” ünvanını almışdır. Müdafiə işini yekunlaşdırıb əsər halında nəşr etdirmək istəyən Toqan buna bir müddət müxtəlif səbəblərdən dolayı nail ola bilmədi.

Başqırd aliminin bu tarixi araşdırmasının bir əsər kimi nəşri 1939 – cu ildə 416 səhifədən ibarət olmaqla həyata keçdi. Kitab halında olan bu əsəri Toqan müdafiə işinin çox genişləndirilmiş formada olması baxımından qələmə almışdır.

“Zəki V. Toqan eradan əvvəl Skit dövrü ilə XII əsr Monqol dövləti arasındakı dövrə aid çox az məlumatlar olduğu gerçəyindən hərəkət edərək İbn Fədlanın kitabını geniş Aral – Xəzər bölgəsindəki etnik toplumlar və mədəniyyətlərarası münasibətləri tədqiq etməkdə müfəssəl bir qaynaq olaraq əsaslandırırmışdır” [2, s.184].

Zəki Vəlidin Toqan İbn Fədlanın “Səyahətnamə” – sini tərcümə edib ərsəyə gətirməkdən ötrü ərəb, fars, bizans, çinli tarixçilərə aid çoxlu qaynaqlardan istifadə etmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Ufa Elm mərkəzinin tarixçisi Farhəşatov qeyd edir ki, Toqan Qurana, Cəlaləddin Ruminin şeirlərinə, Biruninin əsərlərinə, Türküstandakı öz müşahidələrinə, türk xalq hekayələrinə, dastanlarına və bunların bənzərlərinə istinadlar vermişdir. Zəki Vəlidin Bartoldun təsirini özündə cəmləşdirən bir tarixçi, şərqşünas, türkoloq olaraq tarixin qatlarında qalan ərəb mətnlərini ədəbi xatirə kimi deyil, əksinə onları öyrənməklə keçmişdəki həyat tərzlərini tarixi aspektdən öyrənməyin vacibliyətini müdafiə edir. Bu baxımdan İbn Fədlanın “Səyahətnamə” əsəri monqollar, xəzərlər, norman – ruslar, slavyanlar, fin – uqor xalqları və digər millətlərin tarixiylə əlaqələndirib qədim türklərin tarixini aydınlaşdırmaq üçün istifadə etmişdir. Etnik olaraq yaxınlığın ən güclü sübutu oğuz, başqırd, bulqar, tatar, qırğız, qazax və digər türk xalqlarının əsrlərdə yaşayan mədəniyyətlərinin yaxınlığını araşdıran Toqan türk xalqları ilə monqollar arasında yaxın bir

bağ olduğunu qeyd edir. Toqana görə İbn Fədlanın əsəri türk xalqları haqqında çox mükəmməl bilgiləri özündə ehtiva edir ki, hətta heç bir İslam alimlərinin bilgiləri onunla müqayisə edilə bilməz.

Z.V. Toqanın bu əsər üzərində xüsusi vurğu ilə durduğu bir nöqtə isə bolqar türklərinin tarixi olmuşdur. Toqan bolqar türklərinin digər türk xalqlarından, məsələn, çuvaş xalqlarıyla müqayisə edildikdə mədəni səviyyələrinin yüksək olduğunu qeyd edirdi. Eyni zamanda Toqan kitabında xəzər türklərinin, rus xalqının və normanların müqayisəli tarixi aspektdə dəyərləndirilməsini də həyata keçirmişdir. Müəllif digər türk qövmələri kimi türk – macar münasibətlərinə, bulqar – xarəzm və xarəzm dili kimi məsələlərə də toxunmuşur. Vəlid Toqanın İbn Fədlan Səyahətnaməsində araşdırmasını etdiyi mövzular tarixi baxımdan dəyərləndirilməklə tam bir ensiklopedik səciyyə daşıyır. Bu tədqiqat – tərcümə işi Toqanın gələcəkdəki əsərlərində özünü bari edəcək “türkcülük” amalıni ortaya qoymasındadır. Z.Vəlid müfəssəl bir tarixçi kimi Türk tarixinin, türk millətlərinin keçmişdən gələn həyat tərzini, tarixini və s. bu kimi tarixi – metodoloji məsələlər üzərində dayanması onun Türk tarixinə verdiyi töhfələr baxımından çox dəyərli yerə malikdir.

“Geniş həcmli ərəb ədəbi – bədii dəyərlərə, Türk xalq elminə, öz müşahidələrinə və mövcud akademik tədqiqlərə dayanan Vəlidinin şərhləri və təfsirləri, ikinci min ilə keçmiş illərdə İdil bölgəsi və Avropa – Asiya sərhədindəki qarışıq siyasi, sosial, iqtisadi, etnik və dini münasibətləri daha yaxşı qavramaq üçün böyük mənsəbə sahibdir” [2, s.194].

Zəki Vəlid Toqanın İbn Fədlanın əsərini tədqiq etdiyi illərdə sosial – siyasi elmlərin vəziyyəti, şərqşünaslıq sahəsində araşdırmalar aparılması yolunda qaynaqların tam dolğun olmaması, Orta əsr Avrasiya tarixinin öyrənilməsində qaynaqların yetərsizliyi Zəki V. Toqanın “Səyahətnamə”-ni istədiyi kimi tam aydın ortaya qoya bilməməsinə səbəb olmuşdur. Əlbəttə ki, bunu danmaq olmaz ki, xəzərlərin, bolqarların, başqırdların, normanların – ümumiyyətlə, qədim türk xalqlarının tarixi üzərində ən mükəmməl mənbə sayıla bilən əsərdir. Fərhatova görə Toqanın ərsəyə gətirdiyi bu əsər onun 1939 – cu ildə Türkiyəyə geri döndükdən sonra əsər üzərində etdiyi çalışmaları dayandırmağa məcbur qalmışdır. “İbn Fədlanın Səyahətnaməsi” Türkiyədə heç vaxt nəşr edilməmişdir. Əsər haqqında türk dilində yalın tək yazı 1950 – ci ildə İslam Ensiklopediyasında dərc edilən “İbn Fədlan” maddəsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeki Velidi Togan. “Hatıralar”- Ankara, 2021.
2. Serkan Acar. “Zeki Velidi Togan – ilmi həyatı, eserleri” – İstanbul, 2021
3. Ramazan Şeşen – “İbn Fadlan Seyahatnamesi” – İstanbul, 2019
4. USAD dergisi, 2019 bahar sayısı – Fadime Koçak
5. Lütü Doğan. “İbn Fadlan Seyahatnamesi” – (internet vesiyası)

ZƏKİ VALİDİ TOQANIN “İBN FƏDLANIN SƏYAHƏTNAMƏSİ” - BAŞQIRD XALQININ TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ARAŞDIRILMASININ ANA QAYNAĞI KİMİ

Heydərova Nərmən

XÜLASƏ

İbn Fədlan “Səyahətnamə” əsəri Zəki Vəlid Toqanın İranın Xorasan vilayətinin Məşhəd şəhərində təsadüf nəticəsində tapdığı bu müfəssəl əsər İbn Fədlanın Orta Asiyaya ya etdiyi səfərində rastlaşdığı türk qəbilələrinin, türk qövmələrinin adət ənənələrini, mədəniyyətini, gündəlik yaşayış tərzini, dinini, dilini, sosial və siyasi həyatlarına aid çox önəmli bilgiləri

özündə ehtiva edir. Türk xalqlarının o zamana dək heç bir yerdə rastlanılmayan tarixi hadisələri haqqında çox önəmli bir qaynaq olan bu "Səyahətnamə" əsəri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırma mövzusu olsa da, Zəki V. Toğan onu ərəb dilindən alman dilinə tərcümə etmiş və doktorluq üzrə müdafiə işini yekunlaşdırmışdır.

**ПУТЕШЕСТВИЕ ИБН ФАДЛА» ЗАКИ ВАЛИДИ ТОГИ – КАК ОСНОВНОЙ
ИСТОЧНИК ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ
БАШКИРСКОГО НАРОДА**

Нармин Гейдарова

АННОТАЦИЯ

Путеводитель Ибн Фадлана Этот подробный труд, случайно найденный Заки Валиди Тогой в Мешхеде, провинция Хорасан, Иран, описывает традиции, культуру, повседневную жизнь, религию, язык, социальную и политическую жизнь турецких племен и турецких народов, с которыми встретился Ибн Фадлан. во время его путешествия в Среднюю Азию. Содержит очень важные сведения об истории тюркских народов. Хотя этот "Путеводитель", который является очень важным источником об исторических событиях тюркских народов, был предметом исследований многих исследователей, он был переведен с арабского на немецкий Заки В. Тоганом и завершил работу по защите докторской диссертации.

**"IBN FADLAN'S TRAVEL " BY ZAKI WALIDI TOGA - AS A MAIN SOURCE
FOR RESEARCHING THE HISTORY AND CULTURE OF THE
BASHKIR PEOPLE**

Narmin Heydarova

SUMMARY

Ibn Fadlan's Travelogue This detailed work found by Zaki Walidi Toga in Mashhad, Khorasan Province, Iran, by chance, describes the traditions, culture, daily life, religion, language, social and political life of the Turkish tribes and Turkish peoples whom Ibn Fadlan met during his trip to Central Asia. It contains very important information about the history of the Turkic people. Although this "Travelogue", which is a very important source about the historical events of the Turkic peoples, has been the subject of research by many researchers, it was translated from Arabic to German by Zaki V. Togan. and completed the doctoral defense work.

QƏRB VƏ İSLAM SAMUEL HANTİNGTONUN BAXIŞ BUCAĞINDA: SİVİLİZASIYALAR ARASINDA KONFLİKT VƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Əliyeva Aysan Elçin qızı
BDU – nun II kurs magistrantı
aliyeva.22.06.2001@mail.ru

Açar sözlər: Sivilizasiyalar, mədəni münaqişə, Qərb sivilizasiyası, İslam sivilizasiyası, qlobal çağırışlar, əməkdaşlıq, dialog.

Ключевые слова: Цивилизации, культурные конфликты, западная цивилизация, исламская цивилизация, глобальные вызовы, сотрудничество, диалог.

Keywords: Civilizations, cultural conflicts, Western civilization, Islamic civilization, global challenges, cooperation, dialogue.

Beynəlxalq münasibətlər səhnəsində mədəni və sivilizasiya fərqlərinin təsiri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Samuel Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması və Dünya nizamının yenidən təşkili” kitabı Qərb və İslam sivilizasiyalarının münasibətlərinə mühüm perspektiv təklif edir. Bu yazıda biz Hantinqtonun nöqteyi-nəzərindən Qərb və İslam münasibətlərinə diqqət yetirərək sivilizasiyalararası münaqişə və əməkdaşlığın dinamikasını nəzərdən keçirəcəyik.

İki dünya müharibəsindən sonra başlayan Soyuq Müharibə dövründə ABŞ və SSRİ oxunda ikiqütblü tarazlıq vəziyyəti formalaşdı və SSRİ-nin dağılması ilə ABŞ beynəlxalq sistemin “fövqəlgüc”ü kimi ön plana çıxdı. Həmin illərdə bu yeni dünya nizamının necə olacağı ilə bağlı makro təhlillər aparılmağa başlandı. Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq münasibətlərin bugünkü vəziyyətini və gələcəyini izah etməyə çalışan bu xarakterli ən diqqətçəkən tezislər və ən çox qlobal diqqəti cəlb edənlər Frensis Fukuyamanın “Tarixin sonu” və Samuel Hantinqtonun “Sivilizasiyaların toqquşması” əsəri olmuşdur.

Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq sistem və münasibətləri təhlil etməyə çalışan bu tezislərin hər ikisində din fenomeni və xüsusilə İslam dini və dünyasına baxışlar müxtəlif formalarda, lakin önə çıxan elementlər kimi yer alır. Hantinqton xüsusilə dinə həlledici əhəmiyyət verərək, dinin yeni dünyada dirçəldiyini, cəmiyyətlərin dini kimliklər vasitəsilə özlərini yenidən təyin etdiyini və bu kimliklər vasitəsilə qurulan ittifaqların beynəlxalq aləmdə həlledici olacağını bildirmişdir. O öz tezisində İslam dünyasını Qərb üçün təhlükə yaradacaq bir mövqeyə qoymuşdur. Hantinqton bu anti-Qərb əhval-ruhiyyəsi və onların ortaq kimliyi, mədəniyyəti və sivilizasiyası əsasında İslam dünyasının ortaq bir düşmən kimi Qərb sivilizasiyası və dəyərlərinə qarşı ittifaqda olacağını iddia edirdi.

İslam inqilabı Hantinqton tərəfindən Qərblə İslam sivilizasiyası arasında qarşıdurma cəbhəsi kimi müəyyən edilmiş və İslam ölkələrinin bu inqilabı dəstəkləyərək izləyəcəyi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 1979-cu il inqilabı İslam bölgəsində həyəcanverici bir inkişaf kimi görünə də, dövlətlər tərəfindən öz təhlükəsizlikləri üçün təhdid hadisəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Eynilə, 2003-cü ildə İraq işğalı zamanı İslam dünyası bütövlükdə Qərb sivilizasiyasının lideri olaraq təyin olunan ABŞ-a qarşı sivilizasiya savaşı aparmalı olduğu halda, Hantinqtonun baxışları çərçivəsində demək olar ki, Hantinqtonun aid hesab etdiyi bütün ölkələr islam sivilizasiyası könülsüz də olsa ABŞ-ın tərəfinə keçdi.

Müharibədən sonra Hantinqtonun fikirlərinə əsaslanaraq İran üzərindən Şiə Aypara hədəfi İslam dünyası üçün birləşdirici bir hərəkət olmalı idi, əksinə, parçalayıcı təsir göstərdi. Beləliklə, bu araşdırmada Şiə Aypara və İranın rejimin qovulması siyasətləri Hantinqtonun İslam dünyasının ortaq bir sivilizasiya çərçivəsində ittifaq və əməkdaşlığa girəcəyi, xüsusilə Qərb dünyasına qarşı və ümumiyyətlə, ittifaqa girəcəyi iddiasına zidd bir nümunə kimi qiymətləndiriləcək.

Hantinqtonun tezisində İslam və İslam dünyasına mühüm yer ayrılmışdır. Lakin “Sivilizasiyaların toqquşması” tezisinin proqnozlaşdırdığı İslamın dünya düzənindəki mövqeyi münaqişələrin mənbəyi kimi müəyyən edilmişdir. Hantinqtona görə, İslamın qanlı sərhədləri var [1, səh 382] və bu sərhədlərdə davam edən münaqişələrin mənbəyi özüdür.

Tezis boyu İslam və İslam sivilizasiyası Qərbə meydan oxuyur. düşmən kimi yerləşdirilib. Qərblə İslam arasındakı əlaqəni xüsusilə vurğulayan Hantinqton bu əlaqəni açıq şəkildə müəyyənləşdirmişdir; Qərb Qərb, İslam isə İslamdır. 88 İslamla Qərb arasında qarşıdurma ötən on dörd əsrdə olduğu kimi gələcəkdə də davam edəcək, nə qədər ki, İslam İslam, Qərb isə Qərb olaraq qalacaq. Müsəlmanların Qərbin gücündən və bu gücün öz cəmiyyətləri və inancları üçün yaratdığı təhlükədən qorxduqlarını və qəzəbləndiklərini iddia edən Hantinqtona görə, qəzəbin səbəbi olaraq Qərblə İslam dünyası arasındakı ontoloji fərqdır və qorxu, İslam ölkələrini Qərb sivilizasiyasına qarşı birləşdirəcək.

Bu kontekstdə Qərblə İslam arasında qaçılmaz bir qarşıdurma olacağını iddia edən Hantinqton Soyuq Müharibədən sonra yaranacaq qarşıdurmalarda Qərblə “başqaları” arasında qütbləşmənin baş verəcəyini müdafiə edir. Hantinqtonun fikrincə, iki Afrika qəbiləsi arasında baş verən hipotetik münaqişədə bu qəbilələrdən biri özünü müsəlman, digəri isə xristian kimi tanısa, birincisi Səudiyyənin pulundan, əfqan mücahidlərindən və İranın hərbi gücündən, digəri isə Qərbin iqtisadi və humanitar yardımı və Qərb hökumətlərinin siyasi gücü. və onların diplomatik yardımından faydalanmağa ümid edəcək [1, səh 401].

Hətta belə bir hipotetik münaqişədə Hantinqton onun mahiyyəti, tərəflərin maraqları, beynəlxalq konyuktura və s. kimi bir çox təsiredici faktorlardan asılı olmayaraq dünyanın belə bir qarşıdurma ilə Qərb və İslam sivilizasiyaları oxu boyunca parçalanacağını iddia edirdi. 1989-cu ilə qədər davam edən Sovet-Əfqan müharibəsi və 1991-ci il Körfəz müharibəsi iyirminci əsrdə sivilizasiyalararası münaqişələrin konkret nümunələri kimi göstərilir. Hantinqtonun fikrincə, Sovet-Əfqan müharibəsi və Körfəz müharibəsi sözün əsl mənasında sivilizasiya müharibələridir. İlk sivilizasiya müharibəsi olaraq xarakterizə etdiyi Sovet-Əfqan müharibəsi, Sovet İttifaqına qarşı birləşən müsəlmanlar və müsəlmanlar tərəfindən belə görüldüyü üçün sivilizasiya müharibəsi idi.

Körfəz müharibəsi isə bir sivilizasiya savaşdır, çünki müsəlman müharibəsi olan bu münaqişəyə Qərb müdaxilə etmiş və bütün dünya müsəlmanları bu müdaxiləni özlərinə qarşı müharibə kimi görərək Qərbə qarşı yönəlmişlər. [7, səh 370] Lakin, Sovet-Əfqanıstan Müharibəsi Qərb Sivilizasiyasına qarşı deyildi, Hantinqtona görə bu, Qərb Sivilizasiyası ilə Sovet Rusiyası arasındakı müharibədir. Eynilə, Hantinqtonun fikirlərini nəzərə alaraq Körfəz müharibəsinin yanlış qiymətləndirildiyini söyləmək mümkündür. İraq lideri Səddam Hüseynə qarşı bu müharibədə İslam coğrafiyasındakı müsəlman ölkələrinin əksəriyyəti faktiki olmasa da, ABŞ-ı dəstəklədiyi məlumdur.

Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə Hantinqtonun İslam dünyası ilə Qərb arasındakı əlaqənin münaqişə şəklində olacağı və Qərbə olan nifrətin bütün İslam dünyasını Qərbə qarşı bir araya gətirəcəyinə dair proqnozunun əksinə olaraq, onlar daxil olduqları eyni sivilizasiyada bəlkə də İslam dünyası ilə bir uzlaşma səyi göstərilər. ABŞ və Avropanı hədəf alan terror hücumları, xüsusilə 11 sentyabr 2001-ci il hücumları Hantinqtonun fikirlərini yenidən populyarlaşdırmaqla qalmamış, həm də sivilizasiyalar arasında müttəfiqlik və dialoqdan tez-tez danışmağa səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə bəlkə də ən mühüm və diqqətəlayiq nümunə İran prezidenti Hətəminin 2000-ci ilin sentyabrında BMT-nin beynəlxalq münasibətlərdə yeni paradigma yaratmaq üçün global təşkilat kimi öz gücündən istifadə etməsi çağırışı oldu.

Belə bir çağırışın 1979-cu il İslam İnqilabının mövzusu olan İran lideri tərəfindən edilməsi vacibdir ki, bunu daha sonra müzakirə edəcəyimiz kimi, Hantinqton İslam və Qərb sivilizasiyaları arasında qismən qarşıdurma kimi təsvir edir. Xülasə, Hantinqtonun

arqumentləri çox təfərrüatlı bir iş ortaya çıxarsa da, onların görünən çatışmazlıqları və uyğunsuzluqları var. O, sivilizasiyaları təsnif edərkən nümunəvi bir mədəniyyət meyarına əsaslanmamış, müəyyən etdiyi sivilizasiyaları homogen keyfiyyətlərə malik dövlətlərdən ibarət strukturlar kimi qəbul etmişdir. Xüsusilə üzərində dayandığı müsəlman cəmiyyətlərindən bəhs edərkən, eyni dinə malik, lakin çox fərqli keyfiyyətlərə malik olan ölkələri İslam sivilizasiyası adı altında eyni çevrədə qiymətləndirmiş, Türkiyə, İran, Liviya kimi bir-birindən çox fərqli sosial vəziyyətə malik ölkələri siyasi və inzibati strukturları və kimlikləri eyni sivilizasiya kimi yalnız dinin ümumiliyinə görə dəyərləndirmişdir. Bununla belə, oxşar mədəniyyətə malik olduqlarını dediyi bu ölkələrin demək olar ki, istənilən şəraitdə, xüsusən də Qərbi dünyasına qarşı müttəfiqlik quracağını iddia edərkən, dövlətlər arasındakı münasibətlərdə kimlik, tarixi keçmiş, geosiyasi mövqe, maraq əlaqələri kimi əsas müəyyənedici amilləri görməzlikdən gəlirdi. İslam dünyası ilə bağlı ümumiləşdirici yanaşmalarına və qətiyyətlərinə baxmayaraq, Hantinqton İslamla bağlı ziddiyyətli açıqlamalar verməkdən çəkinməmişdir. İslam dünyası ilə bağlı fikirlərinin əsasını təşkil edən ittifaq və əməkdaşlıq iddialarını davamlı olaraq təkrarlasa da, bunları misallarla dəstəkləməyə çalışsa da, öz iddialarına zidd bir şəkildə İslam dünyasını dəstəkləməyə çalışır. O, “birlikdən məhrum şüura” malik olduğunu iddia edirdi [1, səh 257].

Hantinqton bəyan edib ki, İslam ölkələri güclənir, Qərbi dünyası isə nisbətən güclənir. Bu isə onun təsirinin azaldığını göstərir. İslam ölkələrində əhalinin artması, İslam ölkələrinin silahlanması kimi amillər nəzərə alınsa, Qərbin İslam sivilizasiyasını düşmən kimi qəbul etməsində heç bir şübhə yoxdur. Lakin Qərb uzun illərdir ki, müstəmləkəçilik siyasətləri ilə Şərqi, xüsusilə də İslam torpaqlarını formalaşdırır. Şübhə yoxdur ki, Hantinqtonun tezisləri ilə nail olmağa çalışdığı məqsəd Qərbin İslama qarşı sərt münasibətini qanuniləşdirməkdir. İslamın mövcud dünya nizamına alternativ ola biləcəyi ilə bağlı mübahisələr vardır. Bu məqamda İbrahim Kirasın sətirlərinə nəzər salmaqda fayda var: “İslamın mövcud dünya sisteminə alternativ yaratma gücünə malik olduğunu demək olar ki, hamı qəbul edir. Qərb mediasında və Qərb strateqlərinin açıqlamalarında üzə çıxan anti-İslamizm də bu vəziyyətin yaratdığı qorxu ilə əlaqələndirilir. Müsəlman ölkələrinin Qərbin dünya üzərindəki hegemonluğuna qarşı ittifaq yaratması “mümkün” hesab edilsə də, hələlik “ehtimal” sayılmır. Lakin uzun müddətdir ki, dağılma mərhələsində olduğu hesab edilən Qərb sivilizasiyasına heç kim İslamdan başqa dünyada qurduğu hökmranlıq nizamına alternativ düşünə bilməz. Dost və düşmən hər kəsin gözü İslamdadır” [5, səh 405].

Qərb dünyası sivilizasiya anlayışının sərhədlərini mahiyyətə genişləndirmiş və öz texniki inkişaf səviyyəsini, elmi biliklərini və institusional strukturunu bu anlayışla ifadə etməyə başlamışdır. Bütün digər dəyərləri və anlayışları Qərbin təmsil etdiyi sivilizasiyanın arxasında dayanan kimi şərh edən bir anlayışa malikdir. Başqa sözlə desək, Qərb sivilizasiyası paradigma təyin edən funksiya qazanıb. Bu vəziyyət onlara özlərinə məxsus olmayan hər hansı bir anlayışı formalaşdırma biləcəkləri bir zəmin yaratmışdır. Hantinqtonun fikrincə, Qərb sivilizasiyasından kənar ölkələrin qərbləşmə cəhdləri əbəddir. Çünki vahid və bənzərsiz, təkrarolunmaz və əlçatmaz Qərb sivilizasiyası var.

Başqa bir məqam isə odur ki, Hantinqton təfərrüatları əks etdirən bir əsər çıxarsa da, aşkar çatışmazlıqlar və uyğunsuzluqlarla dolu iddialar irəli sürmüşdür. Hantinqton sivilizasiyaları təsnif edərkən nümunəvi bir mədəniyyət meyarına əsaslanmamış, İslam sivilizasiyası adı altında eyni dinə malik, lakin çox fərqli xüsusiyyətlərə malik ölkələri eyni qazanda dəyərləndirmişdir. Türkiyə ilə İran, Liviya kimi ölkələrin eyni sivilizasiya çərçivəsində qiymətləndirilməsi buna misaldır.

Digər tərəfdən, Hantinqton oxşar mədəniyyətlərə malik ölkələrin ittifaq quracağını deyərək, dövlətlərarası münasibətlərdə ən əsas faktı, yəni maraq münasibətlərini görməzdən gəlir. Bu vəziyyət tezisə çox ciddi bir əskiklik meydana gətirir. Hantinqton “Sivilizasiyaların toqquşması” tezisi ilə sivilizasiya anlayışına əsaslanaraq Soyuq Mühəribədən

sonra beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinin hərtərəfli və ətraflı təhlilini irəli sürmüşdür. O, yeni nizamda yaranacaq qarşıdurmaların ideoloji və ya iqtisadi səbəblərdən deyil, mədəni və sivilizasiya fərqlərindən qaynaqlanacağını müdafiə edirdi. Bu qarşıdurmaların əsasən İslam və Qərb sivilizasiyaları arasında baş verəcəyini iddia edən Hantinqton tezisində İslam və İslam sivilizasiyasına da diqqət yetirmişdir. O, sivilizasiya paradigmasında eyni şəxsiyyətə, dilə, mədəniyyətə və xüsusilə dinə malik dövlətlərin mümkün təhlükəyə qarşı eyni sivilizasiyanın damı altında bir araya gələcəyini bildirib. Xüsusilə kimlik və din baxımından ortaqlığın yeni dövrdə dövlətlərarası ittifaqların əsas müəyyənədicisi amili olacağını müdafiə edirdi. Bu çərçivədə o, müsəlman ölkələrinin Hantinqtonun İslamın qədim düşməni olaraq təyin etdiyi Qərb sivilizasiyasına qarşı paylaşıqları ortaq dini və mədəni kimliyə görə ittifaqlar qurduqlarını və quracaqlarını iddia etmişdir.

Bu araşdırmada Hantinqtonun İslam dünyasına yanaşması və İslam sivilizasiyası olaraq təyin etdiyi sivilizasiya qrupuna daxil olan ölkələrin ittifaqa və əməkdaşlığa meyilli olacağı iddiaları İran rejiminin ixracından sonra müzakirə olunmağa çalışılmışdır. 1979 İslam İnqilabı və bölgədə 'Şiə Ayparası' yaratmaq məqsədi çərçivəsində inqilabdan sonra İranın xarici siyasət münasibəti və müsəlman cəmiyyətləri və ölkələrinin bu xarici siyasətə reaksiyası araşdırılmış və 1979-cu il İslam İnqilabından sonra İranın xarici siyasətində müşahidə olunan rejim ixracat tendensiyası və xüsusilə də müzakirələr aparıldığı görülmüşdür. 2003-cü ildə İraq işğalından sonra gündəmə gələn Şiə Ayparası daxilində Hantinqtonun gətirdiyi sivilizasiya paradigmasında irəli sürdüyü argumentləri saxtalaşdırır.

Hantinqtonun tezisində görə, İslam inqilabı ilə öz xarakterini və kimliyini dəyişən İran həm bu kimliyə görə, həm də ABŞ və ABŞ-a qarşı yönəlmiş siyasətə görə Hantinqtonun İslam sivilizasiyasına daxil etdiyi müsəlman ölkələri ilə ittifaqa girməlidir. Lakin bu baş vermədi. İslam, inqilabdan sonra qəbul edilmiş bir şəxsiyyət forması olaraq, İran təmsalında, bütün İslam dünyası ittifaqına daxil olmağı və ya Hantinqtonun iddia etdiyi kimi, belə bir ittifaqa təşəbbüs göstərməyi tələb etmirdi. Əksinə, inqilabın özü və İranın izlədiyi xarici siyasət regionun digər müsəlman ölkələri tərəfindən təhlükə kimi qəbul edildi. Eyni zamanda, bu ölkələr Qərblə qarşıdurmada və ya Qərbə qarşı ümumi islami hərəkətdə və mübarizədə olmayıblar. Eynilə, İranın öz geosiyasi mühitində inqilabdan sonrakı şiə hərəkəti, bundan əlavə onun aypara layihəsini həyata keçirməsi fikri də Hantinqtonun tezisində daxil etdiyi bir şeydir.

Bu, blok şəklində İslam ittifaqının mövcudluğu iddiasına bənzər ümumiləşdirici və tənqiddə açıq bir fikirdir. Şiə Aypara müzakirələri çərçivəsində nəzərdən keçirildikdə, İranın öz təsir dairəsi daxilində coğrafiyada şiə qrupları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa çalışdığı bir həqiqətdir, lakin bu qarşılıqlı əlaqəni, genişlənməni və nəzarət cəhdini yalnız şiəlik vasitəsilə şərh etmək dar bir mövzu olardı. Çünki İran kimliyi özünü yalnız Şiə Doktrinası və İslam prinsipləri ilə təzahür etdirən dini kimlik olmaqdan əlavə, uzun müddət davam edən fars/İran mədəniyyətini ehtiva edən mürəkkəb kimlik tərifinə daha yaxındır.

Nəticədə İranın hədəfi regionda şiə ayparası yaratmaqdır. O, Hantinqtonun beynəlxalq münasibətlərin gələcəyinə dair təhlilində iki cəhətdən uyğun gəlmir. Əvvəla, İranın İslam dövləti olduğunu iddia edən bir dövlət olaraq yalnız dini motivlərlə hərəkət etdiyini göstərən nümunə kimi qəbul edilən şiə Aypara yanaşması baxımından mübahisəli bir anlayışdır. İranda şiəlik, islam və farslıq ünsürlərinin birgə mövcud olduğu və bəzən birinin digərinə hakim olduğu özünəməxsus bir kimlik hissi var və bu kimlik hissi onun digər müsəlman cəmiyyətləri ilə homojen birlik yaratmasına mane olur, Hantinqton buna məhəl qoymur. İkincisi, İranın dini motivlərlə hərəkət edən bir dövlət kimi şiə ayparasını hədəfə aldığı qəbul edilsə belə, İranın bu zəmində mübarizəsi digər müsəlmanlar tərəfindən dəstəklənmir, zəmin üzərində İslam ittifaqının qurulmasına səbəb olmur. anti-Qərb əhvalruhiyyəsi və hətta İranın Qərb və ABŞ ilə mübarizəsində ayrılığa səbəb olur və İslam sivilizasiyası daxilində qarşıdurmalara səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Samuel Hantinqton. "Sivilizasiyaların toqquşması və Dünya nizamının yenidən təşkili". Tərcümə : Anar Mütəllibov. Bakı : "TEAS Press", 2019, 381s.
2. Samuel Hantinqton. "İslam dünyası və Qərb". Tərcümə : Məsiəğa Məhəmmədi.
3. Aydın Mustafa. "Batı'nın Sınırları: İslam, Kararlılıq və Türkiyə." İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
4. Timur Ahmet. "İslam ve Batı: Tarih, Din ve Medeniyet." İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
5. İbrahim Kiras. "İslam Düşüncesinin Ana Hatları". Türkiyə : 2001.
6. Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations?" Foreign Affairs 72, no. 3 (1993): 22-49.
7. Huntington Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster, 1996.
8. Said Edward W. "Orientalism". Vintage Books, 1979.

QƏRB VƏ İSLAM SAMUEL HANTİNGTONUN BAXIŞ BUCAĞINDA: SİVİLİZASİYALAR ARASINDA KONFLİKT VƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Əliyeva Aysan

XÜLASƏ

Samuel Hantinqtonun "Qərb və İslam: sivilizasiyalararasında konflikt və əməkdaşlıq" məqaləsində global münasibətlərdə sivilizasiyalararası qarşılıqlı təsirlərin dinamikasına toxunulur. Hantinqton Qərb və İslam sivilizasiyalarının qarşıdurma və əməkdaşlıq potensialını araşdırarkən onların xüsusilə Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə müəyyənədicə faktor olacağını vurğulayır. Məqalədə Qərb və İslam sivilizasiyalarının fərqli tarixi köklərə, mədəni xüsusiyyətlərə və dəyər sistemlərinə malik olduğu bildirilir. Hantinqtonun fikrincə, bu fərqlər sivilizasiyalararası gərginlik və münaqişələrin əsasını təşkil edir. Qərb sivilizasiyası dünyəviləşmə, demokratiya və kapitalizm kimi dəyərlər üzərində qurulduğu halda, İslam sivilizasiyası öz dini kimliyini və ənənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamağa diqqət yetirir. Məqalədə xüsusilə Qərb və İslam sivilizasiyaları arasında qarşıdurmaların və gərginliyin gücləndiyi məsələlərə diqqət yetirilir. Bunlara mədəni münaqişələr, terrorizm, hərbi müdaxilələr və siyasi gərginlik daxildir. Bununla belə, Hantinqtonun vurğuladığı kimi, sivilizasiyalararası münasibətlər təkcə konflikt üzərində dayanmamalıdır. Əməkdaşlıq və dialoq da vacibdir. Qlobal problemlərin həlli yollarının tapılmasında və ortaq dəyərlərin paylaşılmasında sivilizasiyalararası əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sonda Hantinqtonun məqaləsini sivilizasiyalararası münasibətlərin mürəkkəbliyini dərk etmək cəhdi hesab etmək olar. Qərb və İslam sivilizasiyaları arasında münasibətlərdə münaqişə və əməkdaşlıq dinamikası ilə yanaşı, bu əlaqələrin global siyasətə təsirləri və gələcəyi də müzakirə edilir.

ЗАПАД И ИСЛАМ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СЭМЮЭЛА ХАНТИНГТОНА: КОНФЛИКТ И СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ЦИВИЛИЗАЦИЯМИ

Алиева Айсан

АННОТАЦИЯ

В статье Сэмюэла Хантингтона «Запад и ислам: конфликт и сотрудничество цивилизаций» рассматривается динамика взаимодействия цивилизаций в глобальных отношениях. Исследуя потенциал конфликта и сотрудничества западной и исламской цивилизаций, Хантингтон подчеркивает, что они будут определяющим фактором в международных отношениях, особенно в период после «холодной войны». В статье говорится, что западная и исламская цивилизации имеют разные исторические корни, культурные особенности и системы ценностей. По мнению Хантингтона, эти различия являются основой напряженности и конфликтов между цивилизациями. В то время как западная цивилизация построена на таких ценностях, как секуляризация, демократия и капитализм, исламская цивилизация фокусируется на сохранении своей религиозной идентичности и традиционных ценностей. К ним относятся культурные конфликты, терроризм, военные интервенции и политическая напряженность. Однако, как подчеркнул Хантингтон, межцивилизационные отношения не должны основываться только на конфликте. Сотрудничество и диалог также важны. Сотрудничество между цивилизациями имеет огромное значение в поиске решений глобальных проблем и разделении общих ценностей. В конце концов, статью Хантингтона можно считать попыткой понять всю сложность отношений между цивилизациями. Помимо динамики конфликтов и сотрудничества в отношениях между западной и исламской цивилизациями, также обсуждаются последствия и будущее этих отношений для глобальной политики.

THE WEST AND ISLAM FROM THE PERSPECTIVE OF SAMUEL HUNTINGTON: CONFLICT AND COOPERATION AMONG CIVILIZATIONS

Aliyeva Aysan

SUMMARY

Samuel Huntington's article "The West and Islam: Conflict and Cooperation among Civilizations" addresses the dynamics of interactions between civilizations in global relations. While investigating the conflict and cooperation potential of Western and Islamic civilizations, Huntington emphasizes that they will be a determining factor in international relations, especially in the post-Cold War period. The article states that Western and Islamic civilizations have different historical roots, cultural characteristics and value systems. According to Huntington, these differences are the basis of tensions and conflicts between civilizations. While Western civilization is built on values such as secularization, democracy, and capitalism, Islamic civilization focuses on preserving its religious identity and traditional values. These include cultural conflicts, terrorism, military interventions and political tensions. However, as Huntington emphasized, inter-civilizational relations should not be based only on conflict. Cooperation and dialogue are also important. Cooperation between civilizations is of great importance in finding solutions to global problems and sharing common values. In the end, Huntington's article can be considered an attempt to understand the complexity of relations between civilizations. In addition to the dynamics of conflict and cooperation in relations between Western and Islamic civilizations, the implications and future of these relations on global politics are also discussed.

ARNOLD GELENİN FƏLSƏFİ ANTROPOLOGİYASINA ÜMUMİ BAXIŞ

Aşurov Asim Nüsrət oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
asimasurov111@gmail.com

Açar sözlər: Arnold Gehlen, Maks Şeler, çatışmazlıqlar varlığı, hərəkət, institutlar

Ключевые слова: Арнольд Гелен, Макс Шелер, движение, недостаточным существом, учреждения

Keywords: Arnold Gehlen, deficient being, action, institutions

Fəlsəfi antropologiyanın bir paradigma kimi formalaşması və inkişafında alman filosofu Arnold Gelenin fəlsəfi təliminin böyük rolu olmuşdur. Onun fəlsəfəsinə diqqət yetirsək həyat fəlsəfəsinin nümayəndələri olan Şopenhauer, Nitsşe və Bergsonun önəmli təsirlərini müşahidə edə bilərik. Gehlen ilk doktorluq dissertasiyasını Leipzig universitetində biolog və filosof olan Hans Drieschin elmi rəhbərliyi altında müdafiə etmişdir. Sonradan filosof Köln universitetində Max Şeler və Nicolai Hartmanın mühazirələrini dinləyir və onların fikirlərindən təsirlənir. Arnold Gelen fəlsəfi antropoloji təliminin formalaşmasında həm Hans Drieschin həm də Max Şelerin rolu yüksək qiymətləndirilməlidir.

İlkin olaraq onu qeyd etməliyik ki, Maks Şeler fəlsəfi antropologiya məktəbinin əsas fiqurudur, onun əsərləri xüsusilə ölümündən sonra dərc olunan “İnsanın Kosmosdakı Yeri” əsəri onun davamçıları üçün təkrarlanan istinad nöqtəsidir. Demək olar ki, bu məktəbin bütün nümayəndələri əsasən də Arnold Gelen Şelerin fikirlərindən bəhrələnmişdir. Fəlsəfi antropologiyadan bəhs edərkən çox vaxt Şeler və Gelenin adları birgə çəkilir. “Baxmayaraq ki, Şelerin Gaist nəzəriyyəsi insanı bir-biriylə əlaqəsiz iki varlıq sahəsinə ayırdı, insanın bütöv varlığını parçaladı, ancaq digər tərəfdən də antropologiya sahəsindəki araşdırmaları sürətləndirdi və məhsuldar etdi” (2, s 33). Arnold Gelenin fəlsəfi antropologiyası elə Şelerin Gaist nəzəriyyəsinin tənqidindən başlayır. Maks Şeleri tənqid edən Arnold Gehlen iddia edirdi ki, Şelerin fəlsəfi antropologiyası insan təbiətinin transsendental və metafizik aspektlərinə həddən artıq önəm verir, bioloji və təkamül amillərinin əhəmiyyətini laqeyd edir. Gehlen hesab edirdi ki, Şelerin yanaşması instinktiv davranışın rolunu və insan biologiyasının mədəni inkişafa təsirini adekvat şəkildə izah edə bilmədi. Bundan əlavə, Gehlen Şelerin dəyərlərə və duyğulara diqqətini tənqid edərək, bunun bioloji və sosial amillərdən qaynaqlanan insan davranışının mürəkkəbliyinə diqqət etməyən insan təbiətinə həddindən artıq idealist baxışa səbəb olduğunu iddia etdi. Məhz bu səbəbdən də Gelen antropologiyadan metafizik fikirləri uzaqlaşdırmaq məqsədilə bioloji təməllərə dayanan insan anlayışı ortaya qoymağa çalışır. Məhz bu səbəbdən bir çox tədqiqatçılar Gelenin fəlsəfəsini fəlsəfi antropologiya paradigması daxilində bioloji konsepsiya adlandırırlar. “Çünki Gelen insanın xüsusi yerini bioloji və pragmatik baxış bucağından izah etməyə çalışır” (2, s 34). Ümumiyyətlə fəlsəfi antropoloqlar öz fəlsəfi doktrinalarını yaradarkən empirik biologiyanın kəşflərindən istifadə edirlər. Fəlsəfi antropologiyanın əsas tədqiqatçılarından olan Joachim Fişer qeyd edir ki, fəlsəfi antropologiya fəlsəfi biologiya ilə müşayiət olunur. Maks Şeler və Helmut Plezner də empirik və fəlsəfi biologiyadan öz doktrinalarında istifadə etmişlər. “Şeler və Pleznerin konsepsiyaları ilə müqayisədə Gelenin antropologiyası daha elmi xarakter daşıyır” (6, s 80). Onun fəlsəfəsində Pleznerin insanın “ekssentrik mövqeyi” “konsepsiyasını aydınlaşdırmaq üçün istifadə etdiyinə bənzər açıq metafizik elementlər və fəlsəfi təxəyyülün təzahürləri yoxdur” (6, s 80)

Çatışmazlıqlar varlığı olaraq insan

Arnold Gehlenin əsas əsəri olan “İnsan: Onun Təbiəti və Dünyadakı Yeri” biologiya, mədəniyyət və cəmiyyət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq insan təbiətinin

və onun ətraf aləmə münasibətinin hərtərəfli tədqiqini təqdim edir. Gelenin bu əsərində əsas konsepsiyalardan biri insanın “çatışmazlıqlar varlığı” (deficient being) olaraq göstərməsidir. Gelen yazır ki, “bioloji nöqteyi nəzərdən heyvanlarla müqayisədə insan bədəninin quruluşu daha paradoksal görünür və kəskin şəkildə önə çıxır” (3, s 13). Gelen heyvanla müqayisədə insanın orqanlarının primitiv və ixtisaslaşmamış olduğunu söyləyir. Yəni heyvanların fiziki xüsusiyyətləri təbiətdə sağ qalmaq üçün tam şəkildə formalaşmışdır. İnsan isə Gelene görə “hələ tamamlanmamış heyvan”dır. Gelen bu fikrində Nitschedən təsirlənmişdir. “İnsan Gelen üçün də Nitşe fəlsəfəsindəki kimi heyvandır, digər canlı növləri arasında bir canlı növüdür ancaq o digərlərindən önəmli dərəcədə fərqli hala gəlmişdir” (8, s 56). Filosoфа görə insanın özünü qoruyacaq orqanları yoxdur, düşməninə qaçaraq xilas olan heyvanlar qədər sürətli deyil, onu soyuqdan qoruyacaq tük örtüyü də yoxdur, kəskin dişləri və pəncələri yoxdur və instinktləri də heyvanlar qədər deyil. Ancaq heyvanlarda onların ətraf mühitə uyğunlaşmağı asanlaşdıran xüsusiləşmiş orqanları vardır. Məsələn, dəvəquşunun quruluşu çöllərdə yaşaya biləcək şəkildədir, o uça bilməz, çünki o uzaq məsafələrə sürətli şəkildə qaça biləcək şəkildə xüsusiləşmişdir, o, sıx meşələrdə və yüksək dağlardakı həyata uyğunlaşa bilməz” (1, s 14). Gelen insan beynini və əllərini orqanlar arasında tamamilə fərqli yerə qoyur. Filosoфа görə məhz bu orqanlar insanlarda digər orqanların xüsusiləşməsinə mane olmuşdur. “Beyin və əl insanı ətraf mühitin hadisələrinin hər cür xüsusiyyətlərindən asılılıqdan xilas edir (1, s 16). Heyvanlar xüsusiləşmiş orqanları vasitəsilə çevrəyə uyğunlaşırlar. Bunun əksinə olaraq insanlar öz beyinləri və əlləri ilə çevrənin ünsürlərini öz zəkaları ilə dəyişərək özlərinə uyğunlaşdırırlar. Gelenə görə “xüsusiləşmiş orqanlarının və instinktlərinin inkişaf etməməsi insanın təməl xüsusiyyətidir” (1, s 59). “İnsan orqanlarının çatışmazlığını alətlər, instinkt yoxluğunu isə zəka ilə qarşılayır” (1, s 59). Gelen qeyd edir ki, insanlar orqanların çatışmazlığını alətlərlə aradan qaldırırlar. Məsələn, biz qanadlarımız olmadığı halda təyyarə ilə uça bilirik, maşınlarla yük daşıya bilirik, səsimizin çatmadığı məsafələrlə telefonla danışa bilirik. Bundan başqa Gelen, insanların bir çox digər heyvanlardan fərqli olaraq, nisbətən zəif doğulduğunu və öz potensiallarını tam reallaşdırmaq üçün uzun müddət yetkinləşmə və sosiallaşma tələb etdiyini söyləyir. Filosoфа görə insanların inkişafında bir gecikmə vardır. İnsan fərdləri doğulduqdan bir il sonra yeriməyə başladığı halda heyvanlar isə bir neçə həftə sonra hərəkət edə bilirlər. İnsanlar 12 -14 həftə daha sonrakı yaş dövrlərinə qədər valideynləri tərəfindən baxıma və qayğıya ehtiyac duyurlar, onların gecikmiş böyüməsi 18 yaşlarında sona çatır. Bu proses heyvanlarda daha tez başa çatır, məsələn Şimpanze 11, oranqutan 12, at isə 2 yaşında inkişafını tamamlayır. Bundan əlavə insanın təkcə inkişafında deyil, yaşlanmasında da gecikmə vardır. Gelen gecikməyə başqa bir nümunə də dişlərin dəyişməsi prosesini göstərir. İlk dişlər meymunlarda doğumdan sonra çıxmağa başlayır, bu dişlərin tamamlanmasından dərhal sonra qalıcı dişlər çıxmağa başlayır. İnsanlarda isə ilk dişlər 2 yaşın sonlarında tamamlanır. Sonra isə 5-6 yaşlarına qədər fasilə olur və bu yaşlarda qalıcı dişlər çıxmağa başlayır. Gelen yazır ki, “bioloji baxış bucağından, fərdlərin inkişafının ümumi olaraq gecikmiş olması, insanın unikalılığı göstərir.”Gecikmə hadisələri son dərəcə önəmlidir, çünki insana aid bir çox xüsusiyyətlər bu anlayış vasitəsilə anlaşıla bilər” (1, s 19). Gelenə görə “Morfologiyası baxımından insan ixtisaslaşmamış, inkişafı gecikmiş və fetal qalmış bir varlıq kimi müəyyən edilə bilər. Heyvanla müqayisədə bunlar mənfi xüsusiyyətlərdir. Müsbət cəhətləri sadalasaq insanlar ağıllıdır və zəkaya əsaslanan davranışlara malik bir varlıqdır. İstənilən mühitdə yaşaya bilər; Çünki tələblərinə uyğun olaraq ağılı ilə ətraf mühiti manipulyasiya edir” (1, s 24). Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, insanın dünyada yeri xüsusiədir. Fəlsəfi antropologiya məktəbində Maks Şelerin insanın “dünyaya açıq olma”sı ideyası ilə Pleznerin “eks-sentrik mövqelilik” konsepsiyası da insanın xüsusi yerini vurğulamaq üçün istifadə edilir.

Hərəkət anlayışı

Arnold Gehlenin fəlsəfi antropologiyasında hərəkət (action) ideyası mərkəzi anlayışdır. Bu, “insanın daxili həyatının ətrafdakı təbiətin xarici vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəsidir” (5, s

80). Gehlen iddia edir ki, digər heyvanlardan fərqli olaraq, insanlar instinktiv olaraq müəyyən şəkildə davranmağa məcbur deyillər. Bunun əvəzinə, onlar öz hərəkətlərini məqsəd və niyyətlərinə uyğun olaraq düşünmək və şüurlu formalaşdırmaq qabiliyyətinə malikdirlər. “Hərəkət kateqoriyası insanın dünyanı dəyişdirmək ehtiyacına aiddir, onsuz insan yaşaya bilməzdi. Gelenin antropologiyasında hərəkət sağ qalmanın əsas vasitəsi və insanı problemli mühitdən uzaqlaşdıran yoldur. “İnsanın çatışmazlıqlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, hərəkət etmək üçün dərk etməli, yaşamaq üçün isə hərəkət etməlidir” (3, s 43). Gelen antropologiyasında hərəkət və instinkt anlayışlarını bir birinə təsir edən anlayışlar kimi nəzərdən keçirir. Çox insanlarda instinktlərin olmaması nöqsan kimi qəbul edilsə də əslində müsbət cəhətlərə malikdir. “İnstinktin olmaması şüurlu hərəkət və praktik təcrübəni əhatə edən mürəkkəb sistemin inkişafına gətirib çıxarır. Bu sistem çətin vəziyyətlərdə hərəkət etmək üçün hisslərimizdən və dilimizdən istifadə edərək, əsas ehtiyaclarımızı əldə etməyə kömək edir. Bayaq təsvir etdiyim yeni sistem qavrayış, dil, düşüncə və çevik hərəkət nümunələrini ehtiva edir, bunların hamısı anadangəlmə deyil, öyrənilir. Bu sistem insanlara xarici aləmdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, başqalarının davranışlarına cavab vermək və hətta bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanı verir” (3, s 45).

Gelenin fəlsəfəsində alət düzəltmə insanı heyvandan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Gelen vurğulayır ki, insanların bir çox digər heyvanlardan fərqli olaraq xüsusi instinktləri yoxdur və buna görə də ətraf mühitə uyğunlaşmaq və ehtiyaclarını ödəmək üçün alətlərin yaradılmasına və istifadəsinə böyük etibar edir. Alət düzəltmə aktı ilə insanlar öz imkanlarını genişləndirir və yalnız instinktlə mümkün olmayan yollarla ətraflarına nəzarət edirlər. “Gelen ibtidai xalqların mədəniyyətlərini öyrənərkən ilkin alətlərin hazırlanması konsepsiyasına xüsusi maraq göstərmişdir. O, bu alət istehsalı aktlarını insanların ətraf mühitdən uzaqlaşmasının ilk nümunələri kimi görürdü” (4, s 166).

Gelen yazır ki, “insan fəaliyyətindən danışarkən, mövcud olan bir alətdən təsadüfi istifadəni nəzərdə tuturuq. Burada məsələ dərhal aydın olmayan bir məqsəd üçün şüurlu şəkildə alət yaratmaqdan ibarətdir. Beləliklə, gözlənilməz davranış kimi görünən şey əslində daha yüksək idrak prosesləri tərəfindən idarə olunan məqsədyönlü prosesdir” (3, s 56). Daha sadə dillə desək, biz təsadüfi hərəkət etmirik, başqaları üçün aydın olmasa da planlar qurur təxminlər yürüdürük. Gelen hərəkət fenomenini daha geniş mənada nəzərdən keçirir. Onun fəlsəfəsində hərəkət həm mental həm də fiziki tərəfləri özündə ehtiva edən insan davranışdır. Hərəkət idrak və intensiya kimi psixoloji proseslərin fizioloji proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. “İnsan psixofiziki və spiritual varlıqdır, ona görə də onun hərəkəti də yalnız fiziki ölçü götürmür” (4, s 166).

Gelenin bioantropoloji fəlsəfəsində dil insan təbiətinin və hərəkətinin başqa bir hissəsi olub yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi götürülmür həm də mədəniyyət və sosial normalar yaratmağa imkan verən bir fenomen kimi qəbul olunur. İnsanlar məhz dil vasitəsilə dünya ilə əlaqədə ola bilər, dünyada olan obyektləri, olmayan anlayışları və simvolları müəyyənləşdirə bilər. “Nitq hərəkətləri hərəkətin və funksional dövrənin vacib hissəsi olub ilkin olaraq jestləri və göz təması kimi fiziki hərəkətlərin koordinasiyasını, daha sonra isə konseptual düşüncəni əhatə edir” (9, s 86). “Dünyadakı təcrübəmizin və onunla qarşılıqlı əlaqəmizin prosesləri məhz dildə ən yüksək formaya çatır; dil bizə məhsuldar olmağımıza imkan verəcək şəkildə dünyaya açıqlığımızı anlamağa kömək edir və bizə nail olmaq istədiklərimiz üçün saysız-hesabsız planlar qura bilməyi mümkün edir” (3, s 230). Dil bizə zaman və məkanla məhdudlaşmamaq imkanı verir. Biz olmadığımız yer haqqında danışa bilərik və ya həm keçmişdə baş verən həm də gələcəkdə baş verəcək hadisələr haqqında danışmağa imkan verir. Dil insanları heyvanlardan fərqləndirən ən əsas insan hadisələrindən biridir. Çünki, heyvanlardan fərqli olaraq insanlar biliklərini və təcrübələrini gələcək nəsillərə ötürə bilirlər. Ən ağıllı heyvanlarda belə belə bir davranışın olması görülməmişdir. Zəka səviyyəsi yüksək olan heyvanlar bəzi təcrübə və bacarıqlar qazansada

bu, onların ölümü ilə sona çatır. “Dil olmadan heç bir nəsil özündən əvvəlki nəslin bildiyindən kənara çıxa bilməzdi” (1, s 49). Bundan əlavə biz öz gördüklərimizi dil vasitəsi başqalarına danışa və onlarda görmədikləri şey barədə təsəvvürlər formalaşmışdır bilir. “Dil mənim gördüyüm dünyanı başqalarının fikrinə çatdırır” (1, s 48). Başqa sözlə desək, dil insanı öz təcrübə sahəsinə məhkum etmir, biz həm də başqalarının təcrübələrinə əsaslanaraq hərəkət edə bilirik.

İnstitutlar nəzəriyyəsi

Gelenin fəlsəfi antropologiyasında mədəniyyət insanın ikinci təbiətidir. İnsan öz zəkası ilə çevrəsini dəyişərək mədəniyyəti formalaşdırır. Əvvəldə qeyd etmişdik ki, Gəlenə görə insan həm çatışmazlıqlar varlığıdır həm də dünyaya açıq olan varlıqdır. Məhz bu kimi xüsusiyyətləri insanı mədəniyyət yaratmaq məcburiyyətində qoymuşdur. İnsanların heyvanlar kimi xüsusilaşmış orqanları və instinktləri olmadığı üçün onlar heyvanlar kimi qoruna bilmir. “Gelenin antropologiyasını dəyərləndirən Rehberq bildirir ki, alman mütəfəkkirin düşüncəsində mədəniyyət insan ilə ətraf mühitin arasındakı əlaqə çatışmazlığından qaynaqlanan “antrobioloji” bir anlayışdır” (4, s 170). Gehlen iddia edir ki, insanlar instinktin olmaması onları özlərinə kömək edə biləcək sosial normalar və qaydalar yaratmağa vadar edir. Bu mədəni strukturlar bizim həyatımızı stabilləşdirir, günlük fəaliyyətimizə rəhbərlik edirlər. Lakin bu sosial normalar insanlar tərəfindən yaradıldığı üçün və bioloji əsasları olmadığı üçün tez-tez dəyişimə məruz qalırlar. Düzgün fəaliyyət göstərməsi üçün bu normaların daimi diqqət və tənzimləməsinə ehtiyacı var. “İnsanın bioloji olaraq çatışmazlıqlar varlığı olması onu təbiətdən uzaqlaşdırır. Ancaq insanı insanlığa yaxınlaşdıran onların mədəni və institusional yaratdıqlarıdır- çatışmazlıqlarını kompensasiya etmək üçün yaratdığı hər şey” (4, s 169). Gelen insan təbiətinin zəifliklərini qeyd edərək institutların insanlar üçün önəmini vurğulayır. Ətrafdakı təhlükələrdən qaçmaq üçün insanın mədəniyyət yaratmaqdan başqa yolu qalmır. “Ətraf mühitin şərtlərinə tabe olan və o şərtlər altında dəyişən heyvandan fərqli olaraq insan ətraf mühitin özünü dəyişərək mədəniyyəti yaradır” (3, s 32-33). Çevrəsindən gələn qıcıqlara instinktiv şəkildə reaksiya göstərən heyvandan fərqli olaraq insan dünyaya açıq varlıqdır. İnsanda olan zəka aktı insanlara instinktiv reaksiyanın əvəzində dünya ilə düşüncə və təhlil yolu ilə əlaqə saxlamağa imkan verir. İnsan həm də heyvandan fərqli olaraq dünya ilə əlaqələrində keçmiş təcrübələri düşünmək, müxtəlif variantları nəzərdən keçirmək və şüurlu şəkildə öz cavablarını seçmək qabiliyyətinə malikdirlər. Bundan əlavə də insan davranışları bioloji qanunlarla sərt şəkildə müəyyən edilmədiyi üçün dəyişikliyə açıqdır. İnsanın davranışına mədəniyyət və şüur daha çox təsir edir. Ətraf mühit, bioloji anlayış olaraq, insanlara aid deyil. Gelenin fikrincə, ətraf mühit heyvanlar üçün nə ifadə edirsə, insanlar üçün də mədəniyyət eyni şeyi ifadə edir. Bu mənada mədəniyyət ikinci təbiət olaraq insanın yaşaması üçün ona verilən təsadüfi şəraitin ağıllı və planlı hərəkətlərlə dəyişməsinə imkan yaradır. Gelenin institutlar nəzəriyyəsi təməllərini mədəniyyətdən götürür. Gelenin fəlsəfi antropologiyasında institutlar insanlar tərəfindən onların bioloji çatışmazlıqlarını kompensasiya etmək və sosial təşkilatlanmanı və adaptasiyanı asanlaşdırmaq üçün strukturlaşdırılmış sistemlərdir. Bu institutlar dil, din, hüquq, təhsil və iqtisadiyyat kimi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Onlar davranışı tənzimləyən, sosial normaları müəyyən edən və mədəni bilik və dəyərləri nəsillər arasında ötürən təşkilati prinsiplər kimi xidmət edir. Qurumlar cəmiyyət daxilində sabitlik və nizam-intizamı təmin edir, insanların qarşılıqlı əlaqələrini istiqamətləndirir, fərdi və kollektiv şəxsiyyətləri formalaşdırır. Gehlen, uşaqların inkişafında institutların və cəmiyyətin oynadığı kritik roldan bəhs edir. Birincisi, Gehlen ailə, məktəb və icma kimi institutlar tərəfindən təmin edilən davamlı müdafiəni tələb edən insan uşaqlığını xarakterizə edən uzunmüddətli böyümə dövrünü vurğulayır. Davamlı qayğı və müdafiə tələb edən uşaqlıq dövrü uzunmüddətli bir prosesdir. Gəlenə görə ailə və məktəb kimi institutlar uşaqları tələb olunan müdafiə mexanizmləri ilə

təmin edə bilər. Daha sonra yeriməyi və danışmağı öyrənmək kimi çətin proseslər hər hansı kənar müdaxilə olmadan baş verə bilər. Lakin, Gelen iddia edir ki, institutların vasitəsilə bu bacarıqlar daha tez müddətdə və effektiv şəkildə öyrənilə bilər. Gelenə görə “cəmiyyət fərdin inkişafı üçün oksigen qədər önəmlidir” (3, s 53).

Nəticə. Nəticə etibarilə, Maks Şeler və Helmut Pleznerlə birlikdə fəlsəfi antropologiya məktəbinin önəmli nümayəndəsi olan Arnold Gelen insan və onun təbiətinə dair önəmli tədqiqatlar aparmışdır. Bioloji konsepsiyadan çıxış edərək insanı çatışmazlıqlar varlığı kimi nəzərdən keçirən filosof onun dünyadakı xüsusi yerini vurğulamışdır. Hərəkət anlayışının təhlili və institutlar nəzəriyyəsi vasitəsilə Gehlen insan cəmiyyəti və mədəniyyətinin əsasını təşkil edən strukturlar haqqında dəyərli fikirlər bəxş etmişdir. Gehlenin töhfələri fəlsəfi antropologiyanın paradigması kimi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, özündən sonrakı dövrun tədqiqatlarına və elmi müzakirələrinə ilham qaynağı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arnold Gehlen. İnsan Üzerine Sekiz Konferans. Çeviren Rifat Döver. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları . 1970, 75s
2. Takiyettin Mengüşoğlu. "İnsan Felsefesi." Doğu Batı Yayınları. 2015, 536 s.
3. Arnold Gehlen. Man His Nature and Place in the World translated by Clare McMillan and Karl Pilemer with an introduction by Karl-Siegbert Rehberg. Columbia University Press. 1988, 455 s
4. Sonia Horonziak. Biological and Anthropological Foundations of Arnold Gehlen's Political Theory. Teoria Polityki 2021, s 161-172.
5. Sonia Horonziak. Moral Hypertrophy and Degeneration of Institutions - Arnold Gehlen's Warning against the Consequences of Hobbesian Nature. Societas Et Ius. 2017, s 77-86
6. Stanislaw Czerniak. The Philosophical Anthropology of Arnold Gehlen as a Critique of the Age of Technology . Journal of the International Society for Universal Dialogue. No.4/2018, s 75-93.
7. Christine Magerski. Gehlen, Arnold Karl Franz (1904-1976). Bloomsbury Encyclopedia of Philosophers. London Bloomsbury Publishing . 2020, s 1- 10
8. Richard Schacht . Gehlen, Nietzsche, and the Project of a Philosophical Anthropology. In Phillip Honenberger (Eds.) Naturalism and Philosophical Anthropology . Nature, Life, and the Human between Transcendental and Empirical Perspectives. Published by Palgrave Macmillan. 2015, s 49-65
9. Rafal Michalski. The Origins of Linguistic Anthropology. The Position of Johann Gottfried Herder and Arnold Gehlen. Journal of the International Society for Universal Dialogue. No.3/2016, s 77-94.

ARNOLD GELENİN FƏLSƏFİ ANTROPOLOGİYASINA ÜMUMİ BAXIŞ

Aşurov Asim

XÜLASƏ

XX əsr fəlsəfəsində fəlsəfi antropologiya paradigması daxilində Maks Şeler və Helmut Pleznerlə bir yerdə Arnold Gelenin fəlsəfi təlimi diqqət cəlb edir. Gelenin fəlsəfi antropologiyası insan təbiəti, varlığı və cəmiyyəti ilə bağlı fundamental sualları araşdırarkən bioloji və antropoloji məqamları daha çox diqqət mərkəzində saxlayır. Onun fəlsəfəsinin mərkəzində “çatışmazlıqlar varlığı” anlayışı durur. Filosofa görə insan heyvanla müqayisədə bioloji olaraq məhdudiyyətli varlıqdır və o, bu məhdudiyyətləri kompensasiya etmək və öz həyatını davam etdirə bilmək üçün təbii bir məcburiyyətlə mədəni və sosial

institutlar yaradır. Bundan əlavə Gelenin antropologiyasında hərəkət insan varlığının əsas ifadəsi kimi başa düşülür, ətraf mühitlə məqsədyönlü əlaqə qurmaq üçün xüsusi imkanlarımızı göstərir. Bu məqalə Gelenin çatışmazlıqlar varlığı, hərəkət anlayışı və sosial institutlar haqqında araşdırmasının icmalını təqdim edir. Bu məqalə Gelenin fəlsəfi düşüncəsini aydınlaşdırmaqla fəlsəfi antropologiya sahəsinə verdiyi töhfələri oxucuların nəzərinə çatdıracaqdır.

ОБОБЩЁННЫЙ ВЗГЛЯД НА ФИЛОСОФСКУЮ АНТРОПОЛОГИЮ АРНОЛЬДА ГЕЛЕНА

Ашуров Асим

АННОТАЦИЯ

В парадигме философской антропологии в философии 20-го века внимание привлекают философские учения Арнольда Гелена, наряду с учениями Макса Шелера и Гельмута Плеснера. Философская антропология Гелена больше фокусируется на биологических и антропологических аспектах, исследуя фундаментальные вопросы о человеческой природе, существовании и обществе. В центре его философии находится концепция «дефицитного бытия». По мнению философа, человек — биологически ограниченное существо по сравнению с животными, и он должен компенсировать эти ограничения и создавать культурные и социальные институты с естественным принуждением, чтобы иметь возможность продолжать свою жизнь. Кроме того, в антропологии Гелена действие понимается как главное выражение человеческого существования, оно показывает наши особые возможности установления целенаправленных отношений с окружающей средой. В данной статье представлено обобщение исследований Гелена о дефицитном бытии, концепции движения и социальных институтах. Эта статья обратит внимание читателей на вклад Гелена в область философской антропологии, прояснив его философскую мысль.

A GENERAL VIEW ON PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY OF ARNOLD GEHLEN

Ashurov Asim

SUMMARY

In the paradigm of philosophical anthropology within XX century philosophy, Arnold Gehlen's philosophical teachings, alongside those of Max Scheler and Helmut Plessner, draw attention. Gehlen's philosophical anthropology focuses more on biological and anthropological aspects while investigating fundamental questions about human nature, existence and society. At the center of his philosophy is the concept of “deficient-being”. According to the philosopher, man is a biologically limited being compared to animals, and he must compensate for these limitations and creates cultural and social institutions with a natural compulsion in order to be able to continue his life. In addition, in Gehlen's anthropology, action is understood as the main expression of human existence, it shows our special opportunities to establish a purposeful relationship with the environment. This article provides an overview of Gehlen's research on the deficient-being, the concept of movement, and social institutions. This article will bring to the attention of readers Gehlen's contributions to the field of philosophical anthropology by clarifying his philosophical thought.

NOOSFER İDEYASI VƏ ONUN TARİXİ TƏKAMÜLÜ

Heydərova Nərmən Vüqar qızı
BDU-nun 2-ci kurs magistrantı
narmin.heydarova@bsu.edu.az

Açar sözlər: Teyyar de Şarden, V.İ.Vernadski, noosfer, ağıl sferası, ekologiya

Ключевые слова: Тейяр де Шарден, В.И.Вернадский, ноосфера, сфера ума, экология

Keywords: Teilhard de Charden, V.I.Vernadsky, noosphere, the sphere of the mind.

Noosfer anlayışı 1927-ci ildə fransız alimi E. Le Roy tərəfindən təqdim edilmişdir və hərfi mənada “ağıl sferası” deməkdir. Noosferin ilk konsepsiyası fransız paleontoloqu Teyyar de Şarden tərəfindən hazırlanmışdır. Noosfer, Teyyar de Şardenə görə, planetin gələcək təkamül istiqamətini idarə edəcək və molekullar, hüceyrələr və orqanizmlər kimi varlıqların əvvəllər əmələ gəldiyi kimi, ideal Omega nöqtəsində təbiətlə qovuşacaq kollektiv şüurdur. “Geogene, biogene çevrilir, bu, son nəticədə, psixogenezdən başqa bir şey deyil... Psixogenezi bizi insana apardı. İndi psixogenezi sönməkdədir, o, daha yüksək funksiya ilə, əvvəl nəsil, sonra isə spiritogenin sonrakı inkişafı ilə əvəz olunur və mənimsənilir” (P. Teyyar de Şarden). Yəni, Şardenə görə, gələcəkdə təkamülün istiqamətini idarə edəcək hansısa kollektiv insan şüurunun meydana çıxması mümkündür. O, bu təkamül mərhələsinə keçidi Kainatın qlobal təkamül prosesində ardıcıl addım hesab edirdi. Yeni vəziyyətdə biosfer insan və təbiət arasında ağıllı qarşılıqlı əlaqə sahəsinə - noosferə keçir. De Şarden üçün noosfer anlayışı şüurun və mənafeənin bir növ “planetar təbəqəsidir”.

Onun noosfer anlayışının şərhçi V.İ.Vernadski 1930-cu illərdə doktrinanı ətraflı öyrəndikdən sonra inkişaf etməyə başladı.

Bu zaman o, planetin yeni simasının formalaşmasında bəşəriyyətin sürətlə artan rolunu dərk etdi və onun təkcə biosfer biokütləsinin bir hissəsi olmadığını təsəvvür etdi. İnsanın və cəmiyyətin təkamülü sivilizasiyanı Yer kürəsinin bütün sonrakı təkamülünün güclü amilinə çevirdi. İnsanlar tərəfindən biosfer proseslərinə artan miqdarda maddələr və enerji daxil olur. İnsanın biogeokimyəvi dövrlərə artan müdaxiləsi gələcəkdə qlobal biogeokimyənin məqsədyönlü insan nəzarətinə gətirib çıxarmalıdır. Canlıların inkişafının əsasını təşkil edən inert materiyayı dəyişdirdiyi kimi, insan da onu doğuran təbiətə istər-istəməz əks təsir göstərir. Birbaşa və əks əlaqə zənciri ilə birləşən canlı materiya və inert maddə vahid sistemi - biosferi təşkil etdiyi kimi, bəşəriyyət və təbii mühit də vahid sistem - noosferi təşkil edir. Vernadski yaradıcı kollektiv şüurun formalaşmasının mümkünlüyünə səmimiyyətlə inanırdı. O, noosferə doğru hərəkəti təkcə insanın planet əmələ gətirən gücünün təzahürü ilə deyil, həm də insanın özünün transformasiyası ilə əlaqələndirir.

V.İ.Vernadski noosfer konsepsiyasını inkişaf etdirərək, canlı və inert materiya arasındakı qarşılıqlı əlaqənin əvvəlki mərhələsinin vəhdəti əsasında təbiətlə insan arasındakı qarşılıqlı əlaqənin növbəti mərhələsində harmoniyaya necə nail oluna biləcəyini nəzərdən keçirdi. Noosfer, V.İ.Vernadskinin fikrincə, "biosferin belə bir vəziyyətidir ki, insanın ağılı və onun idarə etdiyi iş planetdə görünməmiş yeni bir geoloji qüvvə kimi özünü göstərməlidir."

V.İ.Vernadski noosfer konsepsiyasını insanın təbii biogeokimyəvi dövrlərə müdaxiləsinin artması ilə bağlı artan qlobal şüur kimi inkişaf etdirdi, bu da öz növbəsində qlobal sistem üzərində getdikcə balanslaşdırılmış və məqsədyönlü insan nəzarətinə gətirib çıxardı. Vernadskinin fikrincə Yerdə insanın yaranması ilə noosferogene, biosferin noosferə çevrilməsi prosesi başlanmışdır. İnsanın isə biosferdə mövcud olması onun yüksək səviyyədə inkişafını müəyyən edir [1, səh. 390].

V.İ.Vernadskinin noosfer konsepsiyasında insanla təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin müasir mərhələsinin bir aspekti - insanın təbii mühitlə vəhdətinin qlobal xarakteri tam əksini tap-

mişdir. Bu konsepsiyanın yaradılması zamanı bu qarşılıqlı əlaqənin uyğunsuzluğu indiki qədər özünü göstərməmişdir. Son onilliklərdə insan və təbii mühit arasındakı əlaqənin qlobal xarakterinə əlavə olaraq, böhranla dolu bu qarşılıqlı əlaqənin uyğunsuzluğu aşkar edilmişdir. Aydın oldu ki, insan və təbiətin vəhdəti ziddiyyətlidir, çünki onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin artması səbəbindən ekoloji risk təbii mühitin çevrilməsi üçün bəşəriyyətin ödəməsi kimi artır.

İnsan öz mövcudluğu dövründə biosferi çox dəyişmişdir. N.F.Reimersə görə, “insanlar Yerdəki canlı maddələrin miqdarını süni və təzminatlı şəkildə, yəqin ki, nə az, nə çox 30% azaldıblar və ildə bütün biosferin istehsalının ən azı 20%-ni götürüblər”. Biosfer texnosferə çevrilir və antropogen təsir istiqaməti biosferin təkamül istiqaməti ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edir. Deyə bilərik ki, insanın gəlişi ilə biosferin təkamülünün ənənə qolu başlayır, biosferin biokütləsi, məhsuldarlığı və informasiya məzmunu azalır. Reimersin fikrincə, “növlərin birbaşa məhvindən sonra canlıların öz-özünə məhv olmasını gözləmək lazımdır.

Əslində bu proses mövcud ekosistemləri məhv edən ayrı-ayrı orqanizmlərin kütləvi şəkildə çoxalması şəklində baş verir”. Beləliklə, insan gələcəkdə ağıl sferası yaradacaq, yoxsa ağılsız fəaliyyəti ilə özünü və bütün canlıları məhv edəcək sualına hələ cavab vermək mümkün deyil.

İnsanın kosmosa çıxması ilə insanın təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqə sahəsi artıq Yer kürəsi ilə məhdudlaşmır. Bəlkə də bizim dövrümüzdə “noosfer” deyil, “noosfer” anlayışı daha dəqiq olardı, çünki insanlar kosmosa daxil olduqdan sonra artıq insanın təbiətə təsirinin məkan konfigurasiyasına uyğun gəlmir. “Noosistem” anlayışına ekoloji problemin elmi təhlili baxımından da üstünlük verilir, çünki o, XX əsrin ikinci yarısında işlənib hazırlanmış sistemin tətbiqinə diqqət yetirir. Obyektiv reallığın öyrənilməsinə sistemli yanaşmanı tətbiq edir.

Noosfer anlayışında nəzərə alınmayan daha bir mühüm mülahizə var. İnsan öz mühiti ilə təkcə rəşional deyil, həm də həssas şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olur, çünki o, özü yalnız rəşional deyil, rəşional və həssas komponentlərin bir-birinə qarışdığı rəşional-həssas bir varlıqdır. Noosfer mütləq bir növ ekoloji ideal kimi başa düşülməməlidir, çünki ekoloji nöqtəyi-nəzərdən rəşional olan həmişə yaxşı deyil və rəşional anlayışın özü də tarixən dəyişkəndir. Beləliklə, bütün müasir texnoloji sxemlər, əlbəttə ki, sözün ənənəvi mənasında özlərinə görə əqlabətən və rəşionaldır, lakin çox vaxt ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, təbiətə sevgi kimi bir hissə həmişə rəşional şəkildə şərh edilə bilməz və buna baxmayaraq, ümumi ekoloji vəziyyətə çox müsbət təsir göstərə bilər.

Bununla belə, noosfer anlayışı öz dəyərini saxlayır, çünki o, insan və təbiətin vəhdətini “insan və təbii mühit” vahid sisteminin formalaşmasına səbəb olan noogenez prosesi şəklində təmsil edir. Noogenez insanın ümumi mahiyyətinin formalaşması prosesinin aspektlərindən biridir. Təbiətdə məqsədlərinə çatmaq istəyi, görünür, insanın təbiətlə münasibətlərinin perspektivlərinin müəyyən edilməsində, öz növ spəsifikasiyini qorumaqdan onu təbii qanunauyğunluqların formalaşmasında mühüm amilə çevirməyə keçdiyi andan dominant olaraq qalacaqdır. Akademik V. Vernadski cəmiyyət və təbiət münasibətlərində insan fəaliyyətinin həlledici amil olduğunu qeyd etmiş və onu “noosfer” adlandırmışdır. Noosfer dedikdə, materiyanın mövcudluğunun bütün formalarının inteqrasiyasının ən yüksək mərhələsi başa düşülür. Beləliklə, insanın şüurlu dəyişdirici fəaliyyəti “biosferin” inkişafının hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir [3, səh. 64].

Ümumiyyətlə, noosfer anlayışı təbii fəlsəfi konstruksiyaları və elmi utopiyaları xatırladır. Noosferin formalaşması imkandır, lakin zərurət deyil. Bu konsepsiyanın dəyəri ondan ibarətdir ki, o, ehtimal olunan gələcəyin konstruktiv modelini təqdim edir, lakin onun məhdudiyyəti ondadır ki, o, insana ilk növbədə rəşional varlıq kimi baxır, fərdlər və xüsusən də bütövlükdə cəmiyyət nadir hallarda özünü həqiqətən rəşional aparır. Hələlik bəşəriyyət noosferə doğru irəliləmir və sonuncu fərziyyələrdən biri olaraq qalır.

Noosfer anlayışı təbiətin və cəmiyyətin birgə təkamül inkişafı ideyasına yaxındır. Birgə inkişaf, insan və cəmiyyətin təbiətlə harmoniyada və gələcək nəsillərə qayğı ilə yanaşı yaşaması noosferik və birgə təkamül yanaşmalarını birləşdirir.

Bundan əlavə, ictimai tərəqqinin və canlı təbiətin dinamik tarazlığının qorunub saxlanması təbiətin mənəvi və maddi inkişafı və onun bütövlüyünün qorunub saxlanması prosesində ekoloji mədəniyyətin, ekoloji şüurun və təfəkkürün olmasını nəzərdə tutur. V.İ.Vernadski bəşəriyyətin təbiəti geniş miqyasda dəyişdirməyə qadir olan qüdrətli geoloji, bəlkə də kosmik qüvvəyə çevrildiyini ilk dərk edənlərdən biri idi. Elmi idrakın dərinləşməsinə qeyd edərək təbiətdə baş verən proseslər, V.I. Vernadski əmin idi ki, “noosferik bəşəriyyət” planetdə ekoloji tarazlığı bərpa etmək və saxlamaq üçün bir yol tapacaq, təbiətin və cəmiyyətin böhransız inkişafı strategiyasını hazırlayıb həyata keçirəcək. Eyni zamanda, o hesab edirdi ki, insan bütövlükdə planetin ekoloji inkişafını idarə etmək funksiyalarını öz üzərinə götürməyə kifayət qədər qadirdir.

20-ci əsrdə bir çox mütəfəkkirlər, müxtəlif elmi istiqamətlərin nümayəndələri noosfer probleminə toxunur, onun yaranma və sonrakı formalaşma yollarını müəyyən etməyə çalışırdılar. Bunda N.N.Moiseyevin əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Noosfer haqqında öz fikrini formalaşdıran Moiseyevin fikrincə, noosfer biosferin vəziyyəti deyil, insan şüurunun təbiət və cəmiyyətin birgə təkamülünü təmin etmək üçün zəruri şərtləri müəyyən edən biləcəyi bir dövrdür. Bunun üçün lazımi şərtləri “ekoloji imperativ” kimi müəyyənləşdirdi. Sonradan bu termin onun heç bir halda keçmək hüququ olmayan icazə verilən insan fəaliyyətinin sərhədini ifadə etməyə başladı. “Birgə təkamül” termini biosferin degradasiyası ilə deyil, onun elementlərinin sayının artması, onun inkişafı nəticəsində sistemin özünün mürəkkəbləşməsi mənasında onun inkişafı ilə nəticələnəcək insan davranışını ifadə etməyə başladı. N.N.Moiseyev hesab edirdi ki, bəşəriyyətin noosferə daxil olması, prinsipə, insanın məntiqi təbiət məntiqinə uyğun olduqda mümkündür. Eyni zamanda, insan ilk növbədə özünü dəyişdirərək başqa bir yeni insana çevriləcəkdir. Noosferin inkişaf yolunda insan bir çox çətinliklərə və hər şeydən əvvəl özünə qalib gəlməlidir. Unutmaq olmaz ki, yer üzündə hər bir bioloji növün mövcudluğu onun həyatda qalması üçün gündəlik bir vasitədir, normal həyat fəaliyyətinin davam etdirilməsi isə ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin etməkdir.

Ehtiyac bütün canlıların xassəsidir, onun həyat mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Bu, bioloji və ya sosial varlığın öz mövcudluğu şəraitindən asılılığının ifadəsidir. Heyvan, insandan fərqli olaraq, ehtiyac duyduğu maddə və enerji axınını istehlak edir və ətraf mühiti dəyişdirmədən hazır formada məlumat verir. Özü də təkamül və təbii seçim zamanı dəyişir. Heyvanlardan fərqli olaraq, insan fəaliyyəti ətraf mühitin insanın ehtiyaclarına uyğun olaraq şüurlu və məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsinə yönəlmişdir. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, heyvanla ətraf mühit arasındakı əlaqə birtərəfli, müasir insanla təbiət arasındakı əlaqə isə ikitərəfli səciyyə daşıyır, yəni insan və mühit bir-birini formalaşdırır.

Bu gün bir çox alimlər tərəfindən fəal şəkildə inkişaf etdirilən noosfer nəzəriyyəsi maddi deyil, mənəvi-əxlaqi aspekti ön plana çıxarır.

1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilən beynəlxalq konqres iştirakçıları bəyan etdilər ki, bəşəriyyət XXI əsrə doğru gələcək nəsilləri nəzərə almaqla sivil inkişafın istiqamətini və dinamikasını müəyyən etmək zərurətinə gəlib. Konfransda planetlər cəmiyyətinin “dayanıqlı inkişaf” adlı ümumi mövqeyi formalaşdırıldı. Akademik N.N.Moiseyev “dayanıqlı inkişafın” “insan və biosferin birgə təkamülü” ifadəsi ilə əvəz edilməsini məqsədəuyğun hesab edir, çünki bəşəriyyətin ekoloji yuvası bütün biosferdir. İnsanın ətraf mühitə sosial təsirlərinin əsasları keçən əsrlərdə ətraf mühit insanın təbiət üzərində artan gücünün dərk edilməsindən irəli gəlir. “İnsan-cəmiyyət-təbiət” sisteminin hazırkı vəziyyəti istehlakçıdan imtina etməyi və ətraf mühitə dar istehsal münasibətini tələb edir. Bu gün “insan-cəmiyyət-

təbiət (biosfer)” sistemində insanın mövcudluğunun biogenetik şəraitinin real məhv edilməsi təhlükəsi yarandıqda təhlükəli vəziyyətin aradan qaldırılmasına yönəlmiş elmi əsaslı strategiya lazımdır.

İnsanın yaratdığı maddi mədəniyyət, paradoksal olaraq, təbiətə rəğmən və onun sayəsində mövcuddur. Bu ziddiyyətin hər iki tərəfinin qorunub saxlanması bəşəriyyətin yaratdığı sivilizasiyanın qorunub saxlanması üçün şərtidir. İnsanın təbiətə münasibətin sosial-mədəni prinsiplərini dərk etməsi biosferin və nəhayət, planetin bioloji varlığı kimi insanın özünün qorunmasına və çoxalmasına kömək edə bilər. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin indiki mərhələsində sosial-təbii ziddiyyətlərin kəskinləşməsi faktı ümumi qəbul edilmiş faktdır. Bəşəriyyət ekoloji fəlakətin astanasındadır. Bu baxımdan, sosial-mədəni tərəqqi üçün təlimatların dəyişdirilməsi zərurəti gətdikcə aktuallaşır ki, bu da insanları təbii yaşayış mühiti ilə birgə təkamüllü inkişafa istiqamətləndirən ekoloji mədəniyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur. Hal-hazırda noosfer insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqə sahəsi kimi başa düşülür, onun daxilində ağıllı insan fəaliyyəti müəyyənədicə amil olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, Elm, 2002, 757 s.
2. Məmmədov Ə., Mustafayev A. Təbii-elmi idrak və insan dünyası. Bakı, Elm, 2011, 464 s.
3. Tağıyev A.İ. Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları. Bakı, Azərənəşr, 2011, 480 s.
4. Məmmədov K.M. Müasir dünyanın qlobal problemləri. Bakı, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Cild 17, № 3, 2021, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, səh. 63-65.

NOOSFER İDEYASI VƏ ONUN TARİXİ TƏKAMÜLÜ

Heydərova Nərmən

XÜLASƏ

Bu məqalə təbiətin bir səviyyəsi kimi qəbul edilən noosfer anlayışı və onun inkişaf dinamikasına həsr olunmuşdur. Məqalədə noosfer konsepsiyasının müəllifləri, onun tarixi təkamülü haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

ИДЕЯ НОСФЕРЫ И ЕЕ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ

Нермин Гейдарова

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена понятию ноосфера, который рассматривается как уровень природы, и динамике его развития. В статье авторам концепции атмосферы даны подробные сведения о ее исторической эволюции.

THE IDEA OF THE NOOSPHERE AND ITS HISTORICAL EVOLUTION

Nermin Heydarova

SUMMARY

This article is dedicated to the concept of noosphere, which is considered as a level of nature, and its development dynamics. In the article, the authors of the noosphere concept provide detailed information about its historical evolution.

PEDAQOGİKA

РОЛЬ МОНИТОРИНГА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аббасова Халида Раис кызы
Магистрантка II курса БГУ
abb.xalida@gmail.com

Ключевые слова: профессиональная самоидентификация, мониторинг образовательных результатов, профориентационные тесты, индивидуализация образовательного процесса.

Açar sözlər: peşəkar özünü identifikasiya, təhsil nəticələrinin monitorinqi, karyera rəhbərliyi testləri, təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi.

Keywords: professional self-identification, monitoring of educational results, career guidance tests, individualization of the educational process.

В современной парадигме образования Азербайджанской Республики, эмпирическое доказательство и метаанализ исследований подтверждают, что процесс формирования профессиональной самоидентификации у учащихся является неотъемлемым аспектом их академического пути. Надлежащее структурирование этого процесса предполагает глубокое исследование и системный анализ роли мониторинга образовательных результатов в образовательных учреждениях нашей страны.

В свете стремительного технологического прогресса, динамических метаморфоз в экономическом секторе и плюрализма педагогических методологий, семантический анализ уравнивания процесса автономной идентификации становится крайне актуальным. Подвергаясь воздействию вышеупомянутых факторов, учебные индивидуумы часто вынуждены бороться с мультипликацией возможных траекторий профессиональной карьеры, что увеличивает необходимость в точном познании собственных предпочтений и внутренних мотиваций. Недостаток артикулированности в сфере самоидентификации представляет собой затруднение в установлении синонимичных профессиональных целей, что, в конечном счете, способно дестабилизировать процесс выбора карьерного пути и влиять на индивидуальные траектории профессионального успеха.

Подчеркнем, что процесс самоидентификации не ограничивается лишь профессиональным становлением в узком смысле. Следует отметить его универсальный характер, охватывающий различные аспекты личностного роста, включая, но не ограничиваясь профессиональным самосознанием. В связи с этим, комплексный анализ взаимосвязи между мониторингом образовательных результатов и формированием профессиональной самоидентификации представляет собой примечательное направление академических исследований, в образовательных предприятиях Азербайджанской Республики. Следовательно, данная работа направлена на анализ современных тенденций в образовании, призванных углубить наше понимание влияния мониторинга образовательных результатов на формирование профессиональной самоидентификации учащихся. Для достижения данной цели предполагается детальное рассмотрение теоретических основ самоидентификации, психологических механизмов, а также разработка методологического подхода к анализу данных мониторинга образовательных результатов в контексте профессиональной самоидентификации. Наконец, предполагается представить практические аспекты использования мониторинга обра-

зовательных результатов в поддержку профессионального самосознания учащихся, а также сформулировать рекомендации для образовательных учреждений и педагогов, направленные на оптимизацию процесса мониторинга с целью эффективного формирования профессиональной самоидентификации учащихся.

Профессиональная самоидентификация — это сложный и многосторонний процесс, в ходе которого индивидуум осуществляет самопознание в контексте профессиональной сферы. Этот процесс включает в себя активное определение и формирование индивидуальных профессиональных ценностей, приоритетов, интересов и амбиций, основанных на внутренних и внешних факторах, таких как личностные черты, образование, опыт работы и общественное влияние. Профессиональная самоидентификация также включает осознание собственных профессиональных потенциалов, а также процесс поиска и утверждения себя в выбранной профессиональной области. В психологическом контексте профессиональная самоидентификация рассматривается с точки зрения внутренних психологических процессов и характеристик, влияющих на профессиональные выборы и установки индивида. Среди них следует выделить: *самосознание* - способность к осознанию себя как профессионала и определению своих профессиональных интересов и целей; *самопонимание* играет важную роль в процессе самоидентификации, позволяя индивиду понять свои сильные и слабые стороны, а также учитывать их при выборе карьерного пути; *оценка собственных компетенций, способностей и предпочтений* также является важным психологическим аспектом самоидентификации, поскольку помогает индивидуально определиться с профессиональными целями и стратегиями их достижения.

Мониторинг образовательных результатов дополняет этот процесс, путем предоставления многослойной информации о их академическом прогрессе и успехах в учебе. Это не только освещает индивидуальные компетенции и знания, но и помогает учащимся критически оценить свои собственные учебные подходы и стратегии. Путем анализа результатов тестирования, оценок и других формальных метрик успеха учащиеся могут выявить свои сильные и слабые стороны, а также идентифицировать области, в которых они проявляют наибольший интерес и способности. Более того, мониторинг образовательных результатов обеспечивает учащихся обратной связью о качестве и эффективности их учебной деятельности. Эта обратная связь может быть критическим стимулом для саморазвития и самосовершенствования. Учащиеся, получив информацию о своих успехах и возможных областях для улучшения, могут активно стремиться к совершенствованию своих учебных навыков и знаний.

Ключевые показатели. Для анализа профессиональной самоидентификации учащихся определение ключевых показателей играет решающую роль, поскольку они являются основой для оценки их образовательных достижений, интересов, предпочтений и карьерных амбиций. Ниже приведены некоторые из наиболее важных показателей, которые могут использоваться в анализе профессиональной самоидентификации учащихся:

- *Академическая успеваемость* - оценка учебных результатов, включая оценки по предметам, средний балл за период обучения, участие в академических конкурсах и олимпиадах;
- *Участие в профильных мероприятиях* - участие учащихся в мероприятиях, связанных с выбранной ими профессиональной сферой, таких как конференции, семинары, мастер-классы и стажировки;
- *Результаты тестирования* - результаты стандартизированных тестов или тестов по специальным областям знаний, которые могут помочь учащимся определить свои профессиональные предпочтения и способности;

- *Обратная связь от преподавателей* - оценка профессиональных навыков, личностных качеств и потенциала учащихся со стороны преподавателей через различные формы обратной связи, такие как рекомендации, отзывы, оценки работы и т. д.

- *Портфолио* - набор материалов, отражающих достижения, проекты, работы, а также личные и профессиональные цели и интересы учащегося.

Эти показатели могут быть использованы как отдельно, так и в комбинации для создания полной картины профессиональной самоидентификации учащихся и обеспечения эффективной поддержки их профессионального развития.

Профориентационные тесты. Примерами эффективного применения методов мониторинга в формировании самоидентификации учащихся являются различные методы оценки и анализа личных и профессиональных компетенций. Одним из таких методов является использование профориентационных тестов.

Профориентационные тесты представляют собой специальные инструменты, цель которых - помочь учащимся лучше понять свои профессиональные интересы, предпочтения и способности. Эти тесты обычно состоят из ряда вопросов или заданий, направленных на выявление профессиональных склонностей и предпочтений учащихся. Например, тесты могут оценивать интерес к определенным видам деятельности, личностные характеристики, умения и предпочтения в работе. Профориентационные тесты могут быть интегрированы в школьные или учебные программы образовательных учреждений АР, где учащиеся могут проходить их под руководством квалифицированных специалистов. После прохождения тестов учащиеся получают обратную связь и рекомендации относительно выбора профессионального пути, образовательных программ или карьерных возможностей, которые соответствуют их личным и профессиональным интересам. Таким образом, использование профориентационных тестов является эффективным методом мониторинга, который способствует более осознанному и обоснованному выбору профессионального пути учащимися, что в конечном итоге способствует их профессиональной самоидентификации и успешному карьерному развитию.

Мониторинг на практике. Практический аспект применения мониторинга образовательных результатов в контексте поддержки профессионального самосознания учащихся может включать в себя разработку и реализацию индивидуализированных образовательных планов, курируемых с учетом анализа метрик успеваемости, акцентов в образовательном процессе, а также предпочтений и жизненных целей студентов. Такие персонализированные планы обучения ориентированы на оптимизацию учебного процесса путем учета индивидуальных особенностей каждого учащегося, а также их предпочтений и интересов в контексте профессиональной самоидентификации. Они могут включать в себя разнообразные методы и стратегии обучения, направленные на активное вовлечение учащихся в процесс обучения, стимулирование их мотивации и развитие их профессиональных компетенций. Такой аспект позволяет учащимся осознанно планировать свой учебный путь в соответствии с их академическими потребностями и профессиональными амбициями, что способствует более эффективному формированию и развитию их профессионального самосознания. Вот как это может выглядеть на практике:

- *Индивидуализированные консультации:* ученик проводит консультацию с педагогом или карьерным консультантом, где обсуждаются результаты его учебной деятельности и образовательные цели. На основе данных о его успехах, слабостях и предпочтениях, учащемуся предлагаются рекомендации по дальнейшему образовательному пути и карьерным возможностям;

- *Интерактивные онлайн-платформы:* образовательные учреждения могут использовать специализированные онлайн-платформы, где ученики могут отслеживать

свой прогресс, устанавливать цели и получать персонализированные рекомендации по обучению и карьерному развитию. Например, платформы могут предлагать тесты на профессиональную ориентацию, анализировать результаты и рекомендовать соответствующие образовательные программы или курсы;

- *Менторство и руководство*: школы и учебные заведения могут организовывать программы менторства, где опытные специалисты из различных областей делятся своим опытом и консультируют учащихся по выбору профессии и развитию в выбранной сфере. Менторы могут использовать данные мониторинга образовательных результатов для адаптации своего сопровождения и предложения наставлений, наиболее соответствующих потребностям и целям конкретного ученика;

- *Постоянная обратная связь*: ученики могут регулярно получать обратную связь от преподавателей и руководителей образовательного процесса на основе их академических результатов и учебной активности. Это помогает учащимся лучше понять свои сильные и слабые стороны, а также принимать осознанные решения относительно своей профессиональной самоидентификации.

Перспективы и рекомендации. В перспективе требуется глубокое разглаживание темы мониторинга образовательных результатов и профессиональной самоидентификации, основываясь на интеграции современных технологических решений, таких как методы анализа больших данных и применение искусственного интеллекта, с целью улучшения стратегий образовательного процесса. В Азербайджанской Республике основополагающие направления исследований могут охватывать следующие аспекты:

- *Влияние новейших технологических архитектур*: проведение исследований по оценке воздействия инновационных технологических методов, таких как аналитика больших данных и машинное обучение, на эффективность мониторинга образовательных результатов и эволюцию профессиональной самоидентификации;

- *Методологические инновации в оценке образовательных достижений*: рассмотрение разнообразных методов оценки и анализа образовательных результатов с целью выявления оптимальных подходов к поддержке профессионального самосознания учащихся;

- *Культурные и социальные влияния*: исследование влияния культурных и социальных факторов на процесс формирования профессиональной самоидентификации и разработка соответствующих методологических моделей для их учета в контексте мониторинга образовательных результатов;

- *Эффективность образовательных программ и проектов*: оценка эффективности различных образовательных программ и проектов, основанных на методах мониторинга образовательных результатов, с целью выявления оптимальных практик и разработки рекомендаций для их дальнейшего совершенствования.

Академическому сообществу АР предлагается признать важность и необходимость следующих направлений деятельности:

- *Интеграция инновационных методов мониторинга*: осуществление внедрения передовых технологических подходов в мониторинг образовательных результатов и анализ данных с целью обеспечения более эффективной поддержки профессиональной самоидентификации учащихся;

- *Проведение систематического обучения*: организация регулярных обучающих мероприятий, включая семинары и тренинги, предназначенных для обучения педагогического персонала в использовании методов мониторинга данных с целью индивидуализации образовательного процесса и поддержки профессионального развития учащихся;

- *Создание партнерских отношений*: содействие активному взаимодействию с родительским сообществом и общественными организациями для формирования благоприятной образовательной среды, способствующей развитию профессиональной самоидентификации учащихся;

- *Поддержка исследовательской деятельности*: финансирование и поддержка исследований в области мониторинга образовательных результатов и профессиональной самоидентификации, а также активное внедрение полученных научных результатов в практику образовательного процесса для повышения его эффективности и результата.

В завершение, привлекая внимание к узловым аспектам нашего рассмотрения, хочу подчеркнуть интегральную значимость мониторинга образовательных результатов как неотъемлемого атрибута для формирования профессиональной самоидентификации учащихся в нашей стране. Этот комплексный подход к развитию образования не только рассматривает дефинитивные аспекты учебного процесса, но и привержен поддержке индивидуальной эволюции личности. В образовательном мастерстве фундаментальное значение имеет не только калькуляция когнитивных ресурсов, но и эмпирическое содействие формированию профессиональной идентификации. Данный исследовательский труд оглядывает современные эпистемологические тенденции в учебной сфере, иллюстрируя важность дисциплинированного анализа образовательных результатов для саморефлексии и академического роста. Собранные в данной работе установления представляют собой прагматический путь к усовершенствованию учебного процесса и интеграции инновационных стратегий в педагогическую практику. Они принуждены к облегчению учащихся в их стремлении к саморефлексии и выработке профессиональной идентификации. В конечном итоге, этот анализ подтверждает актуальность дальнейшего развития мониторинга образовательных результатов как существенного стержня учебного процесса. Только через систематическое доскональное исследование и приверженность к поддержке образовательных результатов мы сможем обеспечить продуктивное развитие профессиональной самоидентификации учащихся и успешное адаптирование к требованиям современного общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Паршуков, В. Ф. Модель институционального мониторинга в образовательном пространстве / В. Ф. Паршуков. – LAP: Lambert Academic Publishing, 2014. – 124 с. – ISBN 9783659565120.
2. Парнов, Д. А. Кем быть? Секреты выбора профессии. Книга, с которой начинается карьера / Д. А. Парнов. – Москва: Книжный мир, 2014. – 256 с. – ISBN 978-5-8041-0695-0.
3. Наймушина, А. Г. Профессиональная самоидентификация личности / А. Г. Наймушина. – Москва: Инфра-М, 2018. – 76 с. – ISBN 978-5-16-013655-4.
4. К. Г. Кузнецов, О. Л. Кувшинова, А. Г. Серебряков, И. В. Григорьева, Н. А. Хохлов, Д. Д. Барабанов Моя будущая профессия. 8 класс. Тесты по профессиональной ориентации школьников. Учебное пособие для общеобразовательных организаций / И. В. Григорьева, Н. А. Хохлов, Д. Д. Барабанов К. Г. Кузнецов, О. Л. Кувшинова, А. Г. Серебряков, – Москва: Просвещение, 2017. – 80 с. – ISBN 978-5-09-044305-0.
5. Qaponova, S. Yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçiminə hazırlığı məqsədi ilə keçirilən təlim metodları. / S. Qaponova, R. İrina // Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal. – 2018. – № 4. – S. 35–40.

6. Abbaszadə, M. M. Monitoring imtahanlarının nəticələrinin elmi-statistik təhlili / M. M. Abbaszadə, O. Y. Şelaginov, A. Ə. Qasimov. – Bakı : TQDK-Abituriyent (Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyası), 2015. – 392 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi, 2017/2018-ci tədris ili üçün Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu və ümumi təhsil müəssisələri üzrə buraxılış imtahanlarının nəticələri haqqında hesabat / Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan Respublikasının. – Bakı : DİM, 2018. – 170 s.
8. Karyerəni yönəltmək / Türkiyə türkcəsindən dilimizə uyğunlaşdırən İ. Umudlu, red. N. Cabbarlı, nəşir M. Xan, mətn tərtibatı B. Ələkbərov, dizayn T. Fərzi – Harvard Biznes Məktəbinin Nəşrləri "Məsləhət kitabı" seriyası. – Bakı: Hədəf Nəşrləri, 2015. – 110 s. – ISBN 978-9952-405-74-3.
9. Belyakova, E. G. Professional self-identification, monitoring of educational results, career guidance tests, individualization of the educational process / E. G. Belyakova, I. G. Zakharova // The Education and science journal. – February 2020. – T. 1, № 22. – p. 84-112. – ISSN CC BY
10. Carles Monereo, The Identity of Education Professionals: Positioning, Training, and Innovation / Monereo Carles. – Information Age Publishing: (IAP), February 2022. – 318 c. – ISBN 978-1-64802-830-4.

РОЛЬ МОНИТОРИНГА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ УЧАЩИХСЯ

Аббасова Халида

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен комплексный подход к рассмотрению вопроса мониторинга образовательных результатов и их влияния на профессиональную самоидентификацию учащихся. Автор обсуждает значимость индивидуализации образовательного процесса и применения современных методов, включая профориентационные тесты и анализ данных, для эффективной поддержки студентов в определении своих образовательных целей и стратегий развития. Основное внимание уделяется не только техническим аспектам мониторинга, но и педагогическим стратегиям, направленным на стимулирование саморегулирования и профессионального роста обучающихся. Автор призывает к обновлению педагогических практик в соответствии с требованиями современного образования, выделяя важность непрерывного обучения и адаптации к быстро меняющимся условиям обучения. Научная статья подчеркивает, что успешное использование мониторинга образовательных результатов требует глубокого понимания педагогических тенденций и готовности к инновациям в образовательной практике.

TƏLƏBƏLƏRİN PEŞƏKİ ÖZÜNÜ MÜƏYYƏNNƏLƏMƏ FORMALAŞMASINDA TƏHSİL NƏTİCƏLƏRİ MONİTORİNQİNİN ROLU

Abbasova Xalidə

XÜLASƏ

Bu məqalə təhsil nəticələrinin monitorinqi məsələsini və onların tələbələrə peşəkar özünüidentifikasiyasına təsirini nəzərdən keçirmək üçün kompleks yanaşma təqdim edir. Müəllif tələbələrə təhsil məqsədlərinin və inkişaf strategiyalarının müəyyənəndirilməsində səmərəli dəstək vermək üçün təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsinin və müasir metodlardan,

o cümlədən karyera yönümlü testlərdən və məlumatların təhlilindən istifadənin vacibliyindən bəhs edir. Diqqət yalnız monitorinqin texniki aspektlərinə deyil, həm də tələbələrin özünütənzimləməsinin və peşəkar yüksəlişinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş pedaqoji strategiyalara yönəldilir. Müəllif davamlı öyrənmənin və sürətlə dəyişən təlim şəraitinə uyğunlaşmanın vacibliyini vurğulayaraq, müasir təhsilin tələblərinə uyğun olaraq tədris təcrübələrinin yenilənməsinə çağırır. Elmi məqalədə vurğulanır ki, təhsil nəticələrinin monitorinqindən uğurla istifadə etmək pedaqoji tendensiyləri dərinlən dərk etməyi və təhsil təcrübəsində yeniliklərə hazır olmağı tələb edir.

THE ROLE OF MONITORING EDUCATIONAL RESULTS IN THE FORMATION OF STUDENTS' PROFESSIONAL SELF-IDENTIFICATION

Abbasova Khalida

SUMMARY

This article presents an integrated approach to considering the issue of monitoring educational results and their impact on students' professional self-identification. The author discusses the importance of individualizing the educational process and using modern methods, including career guidance tests and data analysis, to effectively support students in defining their educational goals and development strategies. The focus is not only on the technical aspects of monitoring, but also on pedagogical strategies aimed at stimulating self-regulation and professional growth of students. The author calls for updating teaching practices in accordance with the requirements of modern education, highlighting the importance of continuous learning and adaptation to rapidly changing learning conditions. The scientific article emphasizes that the successful use of monitoring educational outcomes requires a deep understanding of pedagogical trends and a willingness to innovate in educational practice.

РОЛЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

*Ахундова Гямяр Эльхан кызы
Магистрант II курса БГУ
gamar.axundova01@gmail.com*

Научный руководитель: доц. Гемер Тагиева

Ключевые слова: Студенческая обратная связь, качество образования, мониторинг образовательных процессов, улучшение образования, оценка преподавания.

Açar sözlər: Tələbə rəyi, təhsilin keyfiyyəti, tədris proseslərinin monitorinqi, təhsilin təkmilləşdirilməsi, tədrisin qiymətləndirilməsi.

Key words: Student feedback, quality of education, monitoring of educational processes, improvement of education, evaluation of teaching.

Оценка преподавания у студентов (СОП), принятая в Бакинском Государственном Университете, представляет собой фундаментальный инструмент для обратной связи в контексте учебного процесса. Ежегодно проводятся четыре сеанса оценки: в завершении каждого учебного модуля студенты оценивают учебные дисциплины, которые они изучили, и также преподавателей, которые их вели. Анкета СОП доступна для заполнения за три недели до сессии и включает в себя множество блоков вопросов. Каждая из оцениваемых дисциплин подвергается анализу в контексте ее полезности для будущей карьеры студента, вклада в его интеллектуальное развитие, инновационности предоставляемых знаний и уровня сложности материала.

В рамках оценки преподавателей студенты производят анализ ясности выдвигаемых требований, качества методов преподавания и преподнесения учебного материала, а также уровня взаимодействия между преподавателями и студентами, включая возможности для внеклассного общения. [2]

СОП действительно масштабна: ежегодно студенты оценивают в ней работу около 8 тыс. преподавателей и около 10 тыс. учебных дисциплин. Для учебного процесса это ключевой механизм регулярной обратной связи.

СОП трудно представить без двух ее главных принципов. Она обязательна для прохождения всеми студентами — это позволяет работать с генеральной совокупностью данных, а не с выборкой. Например, в 2022/23 учебном году в течение каждого модуля (то есть четыре раза в год) отзывы оставляли от 40 до 44 тыс. студентов (в зависимости от наполнения индивидуальных учебных планов). Этот подход обеспечивает более точное и полное представление о мнениях студентов и позволяет проводить анализ данных на более обширном уровне.

Кроме того, следует отметить, что анкета студенческой оценки преподавания строго анонимна, что означает, что никакая личная информация о конкретных студентах, их оценках по дисциплинам или оставленных комментариях не раскрывается. [1] Этот анонимный характер процесса оценки позволяет студентам выражать свое мнение открыто и детально, не опасаясь негативных последствий. С точки зрения преподавателей и управленцев, это обеспечивает возможность принимать решения, опираясь на обобщенные данные, и делать адекватные коррекции в образовательном процессе.

Система студенческой оценки преподавания (СОП) выполняет две основные функции. Основная функция, осуществляемая с использованием полного набора оценок и комментариев, направлена на анализ выполнения учебной дисциплины ближе к моменту ее завершения. Дополнительная функция, осуществляемая на основе ком-

ментариев без оценок, предоставляет обратную связь в процессе обучения, что позволяет внести коррективы в курс на ранней стадии, до его завершения.

Наибольший интерес к данным из опроса проявляют преподаватели. Путём использования статистических данных об оценках и текстовых комментариев они анализируют предпочтения студентов в отношении тех или методов работы, а также оценивают качество учебных материалов и типы заданий. С помощью результатов студенческой оценки преподавания (СОП) преподаватели могут также оценить свои собственные профессиональные успехи. Это относится как к долгосрочным изменениям в учебных процессах (например, в случае изменений в системе оценки, которые внедрялись в течение нескольких лет), так и к экспериментам (например, при внедрении новых форматов занятий). Результаты СОП также важны руководителям кафедр. Данные помогают им определить, кого из преподавателей следует позвать на следующий год для того, чтобы продолжить вести ту же дисциплину, а кому лучше отказать в получении нагрузки. [5]

Данные, полученные из студенческой оценки преподавания (СОП), представляют значительную ценность для академических руководителей образовательных программ. При формировании учебных планов они анализируют статистику оценок и комментариев, что позволяет определить, какие курсы следует предложить студентам в следующем учебном году. Эти данные также способствуют корректировке объема и содержания программ, включая вопросы о введении новых курсов, определении курсов на выбор или их перераспределении по учебному плану.

В конечном итоге, результаты СОП имеют важное значение для общей управленческого аппарата университета и его администрации. Они позволяют проводить постоянный мониторинг возможных проблем и вопросов, а также оценивать эффективность деканов факультетов и академических руководителей образовательных программ [4].

Студенческая оценка преподавания — действительно очень масштабный проект Центра внутреннего мониторинга. Без обратной связи невозможно развиваться, и СОП обеспечивает ее на всех уровнях.[2] В целом студенческие оценки преподавания — один из ведущих инструментов внутреннего мониторинга качества в мировых университетах. Но эта система в нашем университете далеко не статична, не стоит на месте: мы регулярно ищем возможные направления для улучшений и нововведений. За последние годы в ней появились оценки проектов, онлайн-курсов, возможность дать им комментарии к дисциплинам, которые еще продолжаются, а также новые, более удобные и стабильные модули просмотра результатов для преподавателей. [1] По мониторинговым опросам преподавателей мы можем судить, насколько СОП для них важна, и стараемся делать процесс работы с их результатами максимально удобным.

Роль студентов в СОП не ограничивается заполнением анкеты. С результатами анкетирования после подписания соглашений о неразглашении конфиденциальной информации регулярно работают различные студенческие исследовательские группы (в том числе представляющие органы студенческого самоуправления). Руководители образовательных программ, как и преподаватели, нередко сами обсуждают результаты СОП с учащимися. [3]

В Бакинском Государственном Университете была успешно создана внутренняя культура обратной связи, характеризующаяся взаимным интересом всех участников процесса в улучшении качества образовательной деятельности. Эта культура выражается в готовности к взаимному обмену мнениями и в умении воспринимать разнообразные точки зрения. Она также поддерживается институциональной и технологи-

ческой инфраструктурой, способствующей осуществлению обратной связи и ее интеграции в образовательный процесс [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Белкин, А. С., & Пиляев, А. А. (2015). Оценка и улучшение качества образования на основе студенческой обратной связи. Вестник Российского государственного гуманитарного университета, 25(4), 135-141.
2. Гончарова, О. В. (2018). Студенческая обратная связь: механизм улучшения образовательной практики. Вестник Томского государственного университета, 25(4), 135-141.
3. Логинова, Е. Ю., & Голубцов, В. Г. (2017). Мониторинг качества образования в контексте студенческой обратной связи. Современные проблемы науки и образования, (3), 41-48.
4. Boud, D., & Molloy, E. (2013). Rethinking models of feedback for learning: The challenge of design. Assessment & Evaluation in Higher Education, 38(6), 698-712.
5. Kahu, E. R. (2013). Framing student engagement in higher education. Studies in Higher Education, 38(5), 758-773.
6. Sadler, D. R. (2010). Beyond feedback: Developing student capability in complex appraisal. Assessment & Evaluation in Higher Education, 35(5), 535-550.

РОЛЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В СИСТЕМЕ МОНИТОРИНГА И УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Ахундова Гямяр

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает систему студенческой оценки преподавания (СОП) в Бакинском Государственном Университете как фундаментальный инструмент для обеспечения обратной связи в высшем образовании. Обязательность участия студентов обеспечивает представление о мнениях на основе генеральной совокупности данных, анонимность обеспечивает открытое выражение мнений. Статья анализирует функциональность СОП для студентов, преподавателей и администрации, а также ее роль в управлении качеством образования. Результаты анкетирования используются для анализа и улучшения учебных программ, профессионального развития преподавателей и управленческих решений. В заключении подчеркивается важность культуры обратной связи в университете и постоянного совершенствования СОП для обеспечения эффективности.

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN MONİTORİNQİ VƏ YÜKSƏLDİLMƏSİ SİSTEMİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN ƏKS ƏLAQƏSİNİN ROLU

Axundova Qəmə

XÜLASƏ

Məqalədə ali təhsildə əks əlaqənin təmin edilməsi üçün əsas vasitə kimi Bakı Dövlət Universitetində tələbə tədrisinin qiymətləndirilməsi sistemi (TTQ) araşdırılır. Məcburi tələbə iştirakı məlumatların ümumi kütləsinə əsaslanan rəylərin icmalını təmin edir; anonimlik fikirlərin açıq ifadəsini təmin edir. Məqalədə tələbələr, müəllimlər və administrasiya üçün TTQ-nin funksionallığı, eləcə də təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsində rolu təhlil edilir. Sorğunun nəticələri kurikulumların təhlili və

təkmilləşdirilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün istifadə olunur. Məqalə universitetdə əks əlaqə mədəniyyətinin vacibliyini vurğulamaqla və effektivliyi təmin etmək üçün TTQ-nin davamlı təkmilləşdirilməsi ilə başa çatır.

THE ROLE OF STUDENT FEEDBACK IN THE SYSTEM OF MONITORING AND IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Axundova Gamar

SUMMARY

This article explores the significant impact of student feedback on the processes of monitoring and improving education in modern educational institutions. The concept of student feedback as a tool that allows educational institutions to obtain valuable information about the quality of the educational process and the effectiveness of teaching is also analyzed. In the context of modern educational environments, where the emphasis is on the active participation of students and their individual needs, the article highlights the importance of student feedback as a tool for creating more adaptive and effective educational systems.

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА В ОБРАЗОВАНИИ, ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Мирзоева Нурлана Эльчин кызы
Магистрантка 2 курса БГУ
nurlanamirzoyeva2629@gmail.com

Ключевые слова: Мониторинг, индивидуальное обучение, современные подходы, персонализация, образовательные технологии, качество образования, инновационное образование, развитие.

Açar sözlər: Monitoring, fərdi təhsil, müasir yanaşmalar, şəxsiyyətləşdirmə, təhsil texnologiyaları, təhsil keyfiyyəti, təhsil innovasiyaları, inkişaf.

Key words: Monitoring, individual education, modern approaches, personalization, educational technologies, education quality, education innovations, development.

Образование является ключевым показателем развития человечества и всего общества. Оно представляет собой мощный инструмент для формирования мышления, знаний, навыков, ценностей каждого человека. Система образования эволюционировала на протяжении тысячелетий, а одним из важных аспектов этой эволюции считается система мониторинга, предназначенная для оценки и управления этим образовательным процессом. Мониторинг- регулярное отслеживание уровня усвоения знаний и умений в процессе обучения.

История системы мониторинга в образовании уходит корнями в глубокую древность. Эта система с течением времени претерпела значительные изменения, отразив трансформацию потребностей общества, технологические инновации и понимание процессов образования.

Важно осознать, что система мониторинга в образовании имеет глубокое влияние на множество аспектов общества. Она определяет эффективность программ образования, помогает идентифицировать проблемы и успешные методы обучения, а также способствует разработке стратегий по улучшению процессов образования и повышению качества обучения. В данной статье мы рассмотрим различные стадии развития системы мониторинга для лучшего понимания ее формирования и ее роли в современном обществе.

Древний мир и средние века.

В античные и средневековые времена, когда еще письменность была привилегией немногих, образование передавалось устным путем и было в основном индивидуальным. Ученики получали знания от своих наставников, которые обычно являлись знатоками своей сферы. Образование тех времен в значительной степени было направлено на развитие и формирование навыков и знаний, необходимых для выживания, адаптации и участия в общественной жизни.

Система мониторинга в древние времена была децентрализованным и базировалась на индивидуальных характеристиках и оценках успехов учащихся, в частности устно. Педагог оценивал навыки и знания, а также способности каждого ученика и имел к каждому из них индивидуальный подход. Однако, и в те времена, были свои предпочтения и стандарты, построенные на традициях и культурных ожиданиях.

Проверочные мероприятия нередко включали в себя устные диалоги, вопросы-ответы, и в целом были ориентированы на проверку осознания и восприятия учебного материала. Успехи учащихся оценивались в зависимости от его умения аргументировать, сопоставлять, анализировать и применять эти знания в обыденной жизни.

В средневековье с развитием городов и появлением университетов произошли значимые изменения. Образовательные учреждения стали организованнее, что привело к созданию более формальных методов подготовки, обучения и оценивания. Постепенно были установлены стандарты в учебных заведениях, которые способствовали объективному оцениванию знаний учащихся.

Эпоха Просвещения.

Эпоха Просвещения, которая наступила в 17-18 вв., принесла кардинальные изменения в образовательной системе. Это время отличалось важными философскими и культурными течениями, стремившимся к распространению знаний и развитию науки. Также это привело к изменению в методах обучения и контроля успеваемости.

Создание образовательных учреждений стало организованнее и более систематизировано. Появились новые формы обучения и более усовершенствованные методы контроля. Учебные программы были упорядочены и охватывали более обширный спектр дисциплин.

Одним из важных изменений в этом периоде стало стремление к единению образовательного процесса. Ранее учеба была ориентирована на индивидуальные нужды ученика, однако с приходом Эпохи Просвещения акцент было уделено стандартизации, которая способствовало объективной оценке знаний. Этот подход привел к применению формальных методов оценки, таких как экзамены и тесты.

Система мониторинга в Эпоху Просвещения стала значимым инструментом, позволяющим учителям и образовательным учреждениям анализировать и оценивать знания учащихся, а также их уровень подготовки. Это являлся шагом к достаточно объективному и равноправному обучению.

Индустриальная эпоха.

Индустриальный период, охватывающая 19-20 вв., принес революцию в образование. В этот период характеризовались развитие технологий, рост населения города, индустриализация. В результате всего этого образование стало массовым, и систему образования требовалось систематизировать и стандартизировать.

Система мониторинга в данный период стал более унифицированным. Экзамены и тесты считались известными способами оценки знаний учащихся. Эти стандартизированные подходы позволили сопоставлять успеваемость всех учащихся на национальном уровне и оценивать эффективность и качество образовательного процесса.

Ключевыми мерами успешности в образовании, а также способами поступления в учебные заведения стали экзамены, например, выпускные и стандартные тесты. Также индустриальная эпоха заставила создавать учебные планы и учебные программы, что привело к большой структурированности и единству образовательного процесса.

Однако, этот период также вызвал ряд обсуждений относительно потери уникальности и индивидуальности в системе образования и сосредоточение на стандартах. Всеобщий метод мониторинга не всегда способствовал выявлению потенциала каждого ученика.

Индустриальная эпоха внесла много значимых новшеств, и в то же время оставила наследие, продолжающее оказывать влияние на образование и в сегодняшний день.

Современные подходы.

В настоящее время образование и система мониторинга находятся в процессе быстрой и радикальной трансформации под влиянием технологических инноваций, изменений в методологии образования. Современные подходы к системе мониторинга образования отражают современные требования общественного и экономического характера.

Одним из основных аспектов современного подхода является применение технологий. Онлайн-платформа, электронные учебные книги, мобильные приложения и

обучающие игры дают новые шансы для контроля знаний и успеха учащихся. Благодаря электронным ресурсам, учителя и учащиеся могут получать доступ к обучающим контентам в любой для них подходящий момент и в то же время собирать, анализировать все нужные им данные о развитии обучения в целом. Очень широко развито дистанционное образование, которое предоставляет множество преимуществ, но также требует эффективного мониторинга для обеспечения качества обучения и успеха студентов. В этом плане система мониторинга становится важным инструментом, который помогает оценивать и улучшать образовательные процессы в онлайн-среде. В дистанционном образовании большая ответственность ложится на учащихся. Они должны самостоятельно следить за своим прогрессом, сдавать задания и выполнять обучающие задачи. Эффективный контроль за личным успехом становится главной задачей для учащихся в такой ситуации.

Анализ больших данных является мощным средством мониторинга современного образования. Он предоставляет возможность сбора, анализа и интерпретации информации о деятельности учащихся, их достижениях и трудах. Это позволяет персонализировать учебу, адаптировать программы и методы преподавания в зависимости от потребностей каждого студента.

Современные методы мониторинга также обращают внимание на различные коэффициенты успеваемости, в том числе не только на развитие знаний, но также и на развитие эмоциональных навыков, критического мышления, мировоззрения и коммуникативных способностей. И это в очередной раз показывает, что качество образования не ограничено только тестовыми оценками.

Важнейшим аспектом современного подхода к контролю за образованием является персонализация. Образование становится более индивидуальным, исходя из уровня обучения, интересов и стилей обучения каждого учащегося. Это повышает эффективность обучения и развития уникальных возможностей каждого человека.

Нынешняя система мониторинга становится все более цифровым, гибким и адаптивным. Такие нововведения изменяют способ восприятия и оценки образования и расширяют методики подготовки и контроля.

Эволюция системы мониторинга в образовании представляет собой немаловажные изменения через века и эпохи. От древних методов устного обучения до современных технологических инноваций и персонализированного обучения, система мониторинга продолжает развиваться, отражая изменения в образовательных целях и методологиях.

Историческое становление системы мониторинга отмечает непрерывное стремление к усовершенствованию образования, повышению его доступности и качества. Современные технологии и аналитика данных преподносят учителям и ученикам новейшие инструменты для достижения данных целей.

Индивидуальное обучение и персонализация становятся важнейшими элементами современных систем контроля, позволяющих каждому ученику развиваться в его темпах и в зависимости от его интересов.

Система мониторинга в образовании продолжает свое развитие, отвечая требованиям современного мира, стремясь создать более качественные и эффективные методы обучения. Это помогает сделать образование лучше для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бардовский Г.А. Управление качеством образовательного процесса/ Г.А. Бардовский, А.А. Настеров, С.Ю.Трапицин. -СПб.-2001
2. Горб В.Г. Педагогический мониторинг образовательного процесса как фактор повышения его уровня и результатов// Стандарты и мониторинг в образовании. -2000. -№ 5.- 33-37 с.

3. Климов Е.А. «Системы мониторинга и оценивания в образовании: мировой опыт и российская практика» -2004. Издательство: Юрайт.
4. Новиков А.М. «Педагогический мониторинг и контроль в образовании» -2004. Издательство: Гардарики.
5. Шишов С.Е., В.А. Кальней «Школа: мониторинг качества образования в системе «учитель-ученик»». –М.: Педагогическое общество России, 2000. – 320 с.
6. Mehrabov A., Cavadov I. Umumitehsil mekteblerinde monitoring və qiymetlendirme. Bakı, «Mutercim», 2007.
7. D.Reed, Diagnostic assessment in Language Teaching and Learning 2006.
8. «Assessment and Student Success in a Differentiated Classroom» by Carol Ann Tomlinson and Tonya R.Moon. 2003

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА В ОБРАЗОВАНИИ, ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Мирзоева Нурлана

АННОТАЦИЯ

Эта статья исследует эволюцию системы мониторинга в сфере образования, начиная с ее исторических корней и прослеживая развитие до современных подходов. Рассматриваются важные аспекты, включая стандартизацию, индивидуальное обучение, дистанционное образование и персонализацию. Статья также подчеркивает влияние системы мониторинга на повышение качества образования, сокращение образовательных неравенств и создание более доступных и гибких образовательных сред. Современная система мониторинга в образовании является ключевым инструментом, способствующим адаптации к современным вызовам и обеспечивающим улучшение образовательных процессов.

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ MONİTORİNG SİSTEMİNİN İNKİŞAFI VƏ TARİXİ

Mirzəyeva Nurlana

XÜLASƏ

Bu məqalə təhsil sahəsində sistem monitorinqinin tarixi kökünü alaraq, onun müasir yanaşmalarına qədər inkişafını tədqiq edir. Standartlaşma, fərdi təhsil, uzaq təhsil və şəxsiyyətləşdirmə daxil olmaqla vacib aspektlər nəzərdə tutulur. Məqalə həm də təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, təhsil nəfətdəvarlığının azaldılmasının və daha çox əlçatan və həssas təhsil mühiti yaratılmasının təsirini vurğulayır. Müasir təhsil monitorinq sistemi, müasir tələblərə uyğunlaşmağa kömək edən və təhsil proseslərini yaxşılaşdıran əsas alətdir.

DEVELOPMENT AND HISTORICAL EVOLUTION OF THE MONITORING SYSTEM IN EDUCATION

Mirzəyeva Nurlana

SUMMARY

This article explores the evolution of the monitoring system in the field of education, starting from its historical roots and tracing its development to modern approaches. Important aspects are considered, including standardization, individual education, distance education, and personalization. The article also emphasizes the impact of the monitoring system on improving the quality of education, reducing educational inequalities, and creating more accessible and flexible educational environments. The modern education monitoring system is a key tool that helps adapt to contemporary challenges and improve educational processes.

PSIXOLOGİYA

PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏSİ OLAN UŞAQLARIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Salmanzadə Sitarə
BDU-nun II kurs magistrantı
salmanzade.sitare@mail.ru

Açar sözlər: inkişaf, psixi inkişaf ləngiməsi, koqnitiv inkişaf, kommunukativ bacarıqlar, şəxsiyyətin inkişafı

Ключевые слова: развитие, умственная отсталость, когнитивное развитие, коммуникативные навыки, развитие личности

Keywords: development, mental retardation, cognitive development, communicative skills, personality development.

Psixi inkişaf ləngiməsi 21-ci əsrin ən aktual problemlərindən biridir. Psixi inkişaf ləngiməsi bir sıra ədəbiyyatlarda psixi infantilizm də adlanır. Infantilizm emosional iradi sferanın və intellektual sferanın yaş həddindən aşağı olmasıdır. PİL diaqnozu erkən uşaqlıq və məktəbəqədər yaş dövrlərində qoyulur. Psixi inkişaf ləngiməsinin yaranmasına səbəb olan amillər üç növ olur. Endogen amillər, ekzogen amillər və irsi amillər. Endogen amillər dedikdə, daxili səbəblərdən qaynaqlanan amillər qeyd olunur. Buna hamiləliyin ümumi toksikoza, ananın qidalanmasının pozulması, nevropatiya, keçirdiyi infeksiyalar, hamiləlik dövründə şiddətli alkoqalizm, narkomaniya və.s daxildir. Ekzogen amillər dedikdə, xarici səbəblərdən qaynaqlanan amillər nəzərdə tutulur. Buna doğuş zamanı baş-beynin travması, oksigen çatışmamazlığı, uşağın erkən yaş dövrlərində keçirdiyi xəstəliklər və.s aiddir. İrsi amillər isə genetik faktorlarla bağlı olan amillərdir [1].

Bir çox tədqiqatlar psixi inkişaf ləngiməsinin patogenezi beyinin minimal zədəsi ilə əlaqələndirir. Yəni zədənin az nəzərə çarpması və beyin pozuntusunun xarakterik olması nəzərdə tutulur. PİL uşaqlar fizioloji və psixoloji cəhətdən məktəbə hazır olmurlar, onlarda bəzi psixi proseslər və funksiyalar əng inkişafı, emosional – iradi sahənin və dərk etmə fəaliyyətinin daha erkən yaşda olması, ümumi biliklərin çatışmazlığı, dar dünyagörüşü, ətraf aləm haqda təsəvvürlərin qeyri-dəqiqliyi, psixi proseslərin yetəri qədər formalaşmaması müşahidə edilir. Bu uşaqlar ətrafdakıların köməyi olmadan hər hansı bir iş görməkdə çətinlik çəkirlər. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar diqqətini mərkəzləşdirə bilmir və onların təfəkkür sferasında pozuntular müşahidə olunur. Analiz-sintez, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə proseslərində çətinlik çəkirlər. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar intellektual cəhətdən passivlik müşahidə olunur. Onların intellektual təəssüratları və maraqları məhduddur. Bəzən ən sadə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşağın şəxsiyyətinin bütün sahələri inkişafda geri qalır.

Tipik uşaqların məktəbə hazırlıq intellektual, şəxsiyyəti və sosial, və emosional-iradi hazırlıqdan ibarətdir. İntellektual hazırlıq məktəbəqədər dövrdə müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, sərbəst nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnməsidir. Burada sosial -emosional bacarıqlar dəsti də zəif inkişaf etmiş olur. Sosial-emosional bacarıqlar dəsti dedikdə, uşağın özünüdərk etməsi, özünüqiymətləndirməsi, məsuliyyətli qərar qəbul etməsi və sosial əhatəsi ilə ünsiyyət qurma bacarıqları nəzərdə tutulur ki, məktəbəqədər dövrdən artıq açıq şəkildə təzahürləri hiss olunur. Aydındır ki, aktual inkişaf zonası uşağın əldə etdiyi bilik və bacarıqların sayı və ehtiyatıdır. "Yaxın inkişaf zonası" anlayışını L.S.Vıqotski belə izah edirdi: "Müstəqil bacardığından əməkdaşlıqda bacardığına keçmək imkanı uşağın inkişafında dinamikanın olmasını xarakterizə edən əsas və ən xəssas simptomdur. L.İ.Bocoviçin fikrincə, intellektual hazırlıq məktəbə hazırlığın yeganə şərti deyil. Şəxsiyyəti və sosial – psixoloji

hazırlıq uşağın yeni, "məktəbli" sosial pozisiyasını öz üzərinə götürməyə hazır olması məktəbə, dərs fəaliyyətinə, müəllimlərə və özünə münasibəti ilə ifadə olunur. Məktəbəqədər yaş dövründə sırf məktəb keyfiyyətləri formalaşa bilməz, çünki yaxşı məlumdur ki, uşaqlarda psixoloji yeni törəmələr aparıcı fəaliyyət növü çərçivəsində formalaşır [2].

Psixi inkişaf ləngiməsi ola uşaqların psixoloji xarakteristikasında inkişafın mümkün gecikməsini göstərən bir neçə meyar var. Belə ki, uşaq öz mühitinə az maraq və maraq göstərir və ətrafındakıların ünsiyyət söylərinə çox az cavab verir,

bir neçə saniyədən çox, hətta oyuncaqlarına da diqqətini cəmləməkdə çətinlik çəkir,

on səkkiz ayda bir sözü aydın tələffüz etmir. Müəyyən şəraitdə (xəstəlik, psixoloji stress, məsələn) uşaq inkişafında geriləyir, qazanılmış qabiliyyətlər yox olur. Bu regressiya müvəqqəti xarakter daşıyır və bu şərtlər aradan qaldırıldıqdan sonra inkişaf bərpa olunur. Bu semantik inkişafıdan başqa, psixi inkişaf ləngiməsinin özünün tərfi üç əsas meyar ətrafında nisbi konsensusun mövzudur.

1. intellektual fəaliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması

2. gündəlik fəaliyyətlərdə fərdin uyğunlaşma resurslarının eyni vaxtda məhdudlaşdırılması.

3. inkişaf dövründə bu məhdudiyyətlərin ilk təzahürü.

Burada intellektual fəaliyyət öyrənmə, əsaslandırma və ya problem həll etmək kimi mərkəzi idrak fəaliyyətləri üçün qabiliyyətə aiddir. Diaqnostik çərçivədə psixi və intellektual fəaliyyətin məhdudlaşdırılması psixometrik keyfiyyətləri yaxşı müəyyən edilmiş mədəni və tarixi baxımdan uyğunlaşdırılmış kompozit intellekt testinin Kommunikativ bacarıqların inkişafı pozğunluğun dərinlik dərəcəsi və onun əsas etiologiyasından asılı olaraq çox fərqli trayektoriyaları izləyə bilər. Ümumi inkişaf modelinə istinad edərək kommunikativ çətinliklərin təbiətini konseptuallaşdırmağı təklif edirlər. Bates və başqalarının qabaqcıl işindən bəri. (1979), dil ünsiyyətinin əsaslarının ortaya çıxması üç əsas mərhələ ilə qeyd olunur. Təhlükəli mərhələdə uşaq müxtəlif davranışlar (hərəkətlər, üz ifadələri, səslər) əmələ gətirir - əgər onlar hələ də məqsədyönlü kommunikativ dəyərə malik deyillərsə - ətrafdakılar tərəfindən məna ötürücü kimi şərh olunurlar. Bu şərhlərin müntəzəmliyi uşağın bu davranışlara verdiyi statusu tədricən dəyişdirməyə kömək edir. Daha sonra onlar illokasiya formasına doğru inkişaf edirlər. Tələblər, hadisələri rədd etmək və ya şərh etmək məqsədi daşıyan bir sıra şərti dil öncəsi davranışlara işarə edir (işarə jestləri, sorğu jestləri, baş tərpətmələri, könüllü üz ifadələri bu reyestrə aiddir). Lokasiya mərhələsində kommunikativ davranış bu dəfə ixtiyari şərti işarələrdən istifadə etməklə linqvistik forma alır. Şifahi dildə sözlərin manipulyasiyası, işarə dilinin şərti jestləri və ya şərti piktoqramların manipulyasiyası bu reyestrə aiddir. Kifayət qədər yavaş təkamülün birinci mərhələsindən sonra bu işarə sistemlərinin mənimsənilməsi leksikonun sürətlə artması, ilk sözlərin birləşmələrinin, sonra strukturlaşdırılmış cümlələrin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur [4].

Adi uşaqlarda bu müxtəlif fazalar arasında keçidlər ətrafdakılarla kortəbii qarşılıqlı əlaqə əsasında inkişaf zamanı təbii olaraq baş verir. Psixi inkişaf ləngiməsi olan bir çox uşaq üçün, onların meydana gəlməsini asanlaşdırmaq üçün düşünülmüş interaktiv təcrübələrin inkişaf etdirilməsini labüddür. Məsələn, uşaq əlini obyektə doğru uzatdıqda, sistemli şəkildə bu hərəkəti kommunikativ funksiyaya malik olduğu kimi şərh etmək mümkündür (əvvəlcə bu, uşağın nöqteyi-nəzərindən - yalnız çatmaq jesti ilə olsa belə).

Ətrafdakıların cavablarının müntəzəmliyi və diqqətli ahəngdarlığı, uşağın bilavasitə niyyətlərini təmin etməkdən əlavə, onun hərəkətlərinin kommunikativ potensialını kəşf etməyə təşviq edir, bu kəşf illüziya mərhələsinə daxil olmağın əsasını təşkil edir. Psixi inkişaf əngiməsi olan uşaqlarda şifahi dilin mənimsənilməsi mexanizmləri kortəbii fəaliyyət göstərmədikdə, lokasiya mərhələsinə keçid çox vaxt könüllü, razılaşdırılmış və düşünülmüş yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir. İstifadə olunan şərti mühitin (şifahi dil, işarə dili, piktoqram) və ya onların birləşməsinin seçimi uşağın sensorimotor və artikulyar fəaliyyət sə-

viyyəsinin təklif etdiyi imkanlardan asılıdır. İstənilən halda, şərti işarələrin müzakirəsi burada yenə də ətrafdakıların uşaqla ünsiyyətində və istifadə etdiyi əlamətləri şərh etməkdə böyük qanunauyğunluq və ardıcılıq tələb edir. İlk növbədə uşaqla razılaşdırılan lüğət seçimi onun gündəlik təcrübəsi üçün ən faydalı olan anlayışların müvafiq ekoloji təhlilinə əsaslanana bilər (məsələn, ehtiyaclarının ifadəsi, zövqləri, imtinaları, ağrıları). Uşağın dilə münasibəti yalnız onun linqvistik konvensiyaları mənimsəməsinin funksiyası deyil: sonrakı dilin inkişafı (yəni leksikonun zənginləşdirilməsi, sintaktik birləşmələrin həvəsi) həm də uşağın bu bacarıqları hansı yolla yadırmasından asılıdır. Dilin sosial istifadəsi uşağın ətrafdakı imtiyazlı insanlarla subyektlərarası yaxınlaşmağa imkan verdiyini kəşf etməsinə əsaslanır. Bu kəşf uşağa effektiv ünsiyyət üçün çoxsaylı imkanlar təklif etməklə bağlı sosial qarşılıqlı əlaqələr tərəfindən üstünlük təşkil edir. istifadəsi ilə təsdiqlənir [3].

Kommunikativ bacarıqların inkişafı pozğunluğun dərinlik dərəcəsi və onun əsas etiologiyasından asılı olaraq çox fərqli trayektoriyaları izləyə bilər. Ümumi inkişaf modelinə istinad edərək kommunikativ çətinliklərin təbiətini konseptuallaşdırmağı təklif edirlər. Bates və başqalarının qabaqcıl işindən bəri. (1979), dil ünsiyyətinin əsaslarının ortaya çıxması üç əsas mərhələ ilə qeyd olunur. Təhlükəli mərhələdə uşaq müxtəlif davranışlar (hərəkətlər, üz ifadələri, səslər) əmələ gətirir - əgər onlar hələ də məqsədyönlü kommunikativ dəyərə malik deyillərsə - ətrafdakılar tərəfindən məna ötürücü kimi şərh olunurlar. Bu şərhlərin müntəzəmliyi uşağın bu davranışlara verdiyi statusu tədricən dəyişdirməyə kömək edir. Daha sonra onlar illokasiya formasına doğru inkişaf edirlər. Tələblər, hadisələri rədd etmək və ya şərh etmək məqsədi daşıyan bir sıra şərti dil öncəsi davranışlara işarə edir (işarə jestləri, sorğu jestləri, baş tərpətmələri, könüllü üz ifadələri bu reyestrə aiddir). Lokasiya mərhələsində kommunikativ davranış bu dəfə ixtiyari şərti işarələrdən istifadə etməklə linqvistik forma alır. Şifahi dildə sözlərin manipulyasiyası, işarə dilinin şərti jestləri və ya şərti piktoqramların manipulyasiyası bu reyestrə aiddir. Kifayət qədər yavaş təkamülün birinci mərhələsindən sonra bu işarə sistemlərinin mənimsənilməsi leksikonun sürətlə artması, ilk sözlərin birləşmələrinin, sonra strukturlaşdırılmış cümlələrin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur [4].

Adi uşaqlarda bu müxtəlif fazalar arasında keçidlər ətrafdakılarla kortəbii qarşılıqlı əlaqə əsasında inkişaf zamanı təbii olaraq baş verir. Psixi inkişaf ləngiməsi olan bir çox uşaq üçün, onların meydana gəlməsini asanlaşdırmaq üçün düşünülmüş interaktiv təcrübələrin inkişaf etdirilməsini labüddür. Məsələn, uşaq əlini obyektə doğru uzatdıqda, sistemli şəkildə bu hərəkəti kommunikativ funksiyaya malik olduğu kimi şərh etmək mümkündür (əvvəlcə bu, uşağın nöqteyi-nəzərindən - yalnız çatmaq jesti ilə olsa belə).

Ətrafdakıların cavablarının müntəzəmliyi və diqqətli ahəngdarlığı, uşağın bilavasitə niyyətlərini təmin etməkdən əlavə, onun hərəkətlərinin kommunikativ potensialını kəşf etməyə təşviq edir, bu kəşf illüziya mərhələsinə daxil olmağın əsasını təşkil edir. Psixi inkişaf əngiməsi olan uşaqlarda şifahi dilin mənimsənilməsi mexanizmləri kortəbii fəaliyyət göstərmədikdə, lokasiya mərhələsinə keçid çox vaxt könüllü, razılaşdırılmış və düşünülmüş yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir. İstifadə olunan şərti mühitin (şifahi dil, işarə dili, piktoqram) və ya onların birləşməsinin seçimi uşağın sensorimotor və artikulyar fəaliyyət səviyyəsinin təklif etdiyi imkanlardan asılıdır. İstənilən halda, şərti işarələrin müzakirəsi burada yenə də ətrafdakıların uşaqla ünsiyyətində və istifadə etdiyi əlamətləri şərh etməkdə böyük qanunauyğunluq və ardıcılıq tələb edir. İlk növbədə uşaqla razılaşdırılan lüğət seçimi onun gündəlik təcrübəsi üçün ən faydalı olan anlayışların müvafiq ekoloji təhlilinə əsaslanana bilər (məsələn, ehtiyaclarının ifadəsi, zövqləri, imtinaları, ağrıları). Uşağın dilə münasibəti yalnız onun linqvistik konvensiyaları mənimsəməsinin funksiyası deyil: sonrakı dilin inkişafı (yəni leksikonun zənginləşdirilməsi, sintaktik birləşmələrin həvəsi) həm də uşağın bu bacarıqları hansı yolla yadırmasından asılıdır. Dilin sosial istifadəsi uşağın ətrafdakı imtiyazlı insanlarla subyektlərarası yaxınlaşmağa imkan verdiyini kəşf etməsinə əsaslanır. Bu

kəşf uşağa effektiv ünsiyyət üçün çoxsaylı imkanlar təklif etməklə bağlı sosial qarşılıqlı əlaqələr tərəfindən üstünlük təşkil edir [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Əqli geriliyi olan uşaqların psixologiyası. O.V. Zaşirinskaya. – Sankt-Peterburq: Reç, 2003, səh 432.
2. İsmayılov F.N. “Tibbi psixologiya və psixoterapiya” Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2002
3. Qasimov S.Ə.” Anomal uşaqların nitqini necə inkişaf etdirməli” Bakı, 1992
4. Lisina, M.İ. Ünsiyyət, şəxsiyyət və uşağın psixikası / red. A.G. Ruzskaya. M.: Praktiki Psixologiya İnstitutu, 1997, səh384
5. Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası Bakı,2012

PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏSİ OLAN UŞAQLARIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Salmanzadə Sitarə

XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə dövrümüzün ən aktual mövzularından olan psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini şərh etdik. Bundan əlavə, məqalədə psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların koqnitiv xüsusiyyətləri və kommunukativ bacarıqları nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С УМСТВЕННОЙ ЗАДЕРЖКОЙ

Салманзаде Ситара

АННОТАЦИЯ

В написанной мною статье мы прокомментировали особенности развития детей с задержкой психического развития, что является одной из самых актуальных тем современности. Кроме того, в статье рассмотрены когнитивные особенности и коммуникативные навыки детей с задержкой психического развития. Также были проанализированы особенности развития личности детей с задержкой психического развития.

DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION

Salmanzade Sitarə

SUMMARY

In the article I wrote, we commented on the developmental characteristics of children with mental retardation, which is one of the most relevant topics of our time. In addition, the article reviewed the cognitive characteristics and communicative skills of children with mental retardation. Also, personality development characteristics of children with mental retardation were analyzed.

QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏ CİNAYƏTİNƏ GÖRƏ MƏHKUM EDİLMİŞ QADIN VƏ KİŞİ CİNAYƏTKARLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İmanzadə Ziya

BDU-nun II kurs magistrantı

imanzadeziyaa@gmail.com

Açar sözlər: qətl, qatilin şəxsiyyəti, qadın və kişi qatillərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, emosional qeyri-sabitlik, psixoloji yardım

Ключевые слова: убийство, личность убийцы, индивидуально-психологические особенности женщин и мужчин-убийц, эмоциональная нестабильность, психологическая помощь

Keywords: murder, personality of the killer, individual psychological characteristics of women and men killers, emotional instability, psychological help.

Məlum olduğu kimi, qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər ilə kişilər tərəfindən törədilən cinayətlərdən fərqlənir.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məhkum edilmiş qadın cinayətkarları kişilərdən fərqləndirən əsas cəhət qadınların daha çox emosional qeyri-sabitliyi, yaranmış situasiyadan emosional asılılığı, realığa daha kəskin, emosional reaksiya verməsi, öz daxili dünyasına qapılmasıdır. Bu keyfiyyətlər qadın cinayətkarlarla ünsiyyəti çətinləşdirsə də, eyni zamanda onları islahedici təsirlərə daha həssas edir.

Kişi cinayətkarlardan fərqli olaraq qadın məhkumlara bir qayda olaraq günahkarlıq hissi, öz gələcəyinə görə narahat olma səciyyəvidir. Qadın məhkumlara həm də yüksək həyəcanlılıq, emosional həssaslıq xasdır. Ümumilikdə, qadınların kriminal davranışı impulsiv, kişilərininki isə məntiqi xarakter daşıyır. Qadın cinayətkarlar arasında nevroitik pozuntuları olan, həyəcanlı-depressiv vəziyyətdə olanlar da az deyildir.

Qətl cinayəti törətmiş qadın məhkumların şəxsiyyətinin spesifik xüsusiyyətləri kişi məhkumlarla müqayisədə onların emosional-iradi sahələri ilə bağlı olub xarici təsirlərə daha çox həssaslığı ilə fərqlənir.

Müəlliflərdən M.V.Ovsyannikov, D.M.Latıfov, J.Y.Reznik qeyd edirlər ki, kişi məhkumlarla müqayisədə qadın məhkumlar daha çox emosional olmaları və davranış pozuntuları baxımından daha çətin penitensiar kontingent hesab edilir. Qadın məhkumlar öz kriminal davranışlarını daha çox əsaslandırmağa, öz haqlılıqlarını sübut etməyə meyl göstərir.

Qadın məhkumlar ətraf aləmin neqativ təzahürlərinə daha kəskin reaksiya verir və müəssisəyə adaptasiyanı daha ağırlı keçirir. Digər məhkumlarla birlikdə yaşamaq və vaxt keçirmək, məhdud insan dairəsi ilə məcburi ünsiyyət, müəyyən rejim qaydalarına riayət etmək, ailəsindən və övladından ayrılma, adıt edilmiş sosial rolların dəyişməsi – bütün bunlar qadın məhkumların emosional və davranış reaksiyalarına özünə məxsus təsir göstərir.

Qətl cinayətinə görə məhkum edilmiş qadınları səciyyələndirən psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və təhlili onların cəza çəkmə müddətində davranışlarının proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi, qadınlara fərdiləşdirilmiş islahedici təsiri, psixoloji yardımı təşkil etmək üçün, eləcə də penitensiar psixoloqlar üçün bu istiqamətdə tövsiyələr hazırlamaq üçün zəruridir [2, səh:51].

Bizim tədqiqatımızda ilk dəfə qəsdən adam öldürməyə görə məhkum edilmiş qadınlar iştirak etmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən ilk dəfə qəsdən adam öldürməyə görə məhkum edilmiş qadınları səciyyələndirən psixoloji və kriminoloji keyfiyyətləri fərqləndirmək mümkün olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məhkum olunmuşların ən böyük yaş qrupu 30 və daha yuxarı yaşda olan qadınlardan ibarətdir. Adam öldürmə cinayətinə

görə cəza çəkən 30 yaşdan aşağı qadınların nisbəti 32% (25-30 yaş arasında 19% və 25 yaşdan aşağı olanlar 13%) təşkil edir. Qətlərin təxminən yarısı (48%) 30-50 yaş arası qadınlar tərəfindən törədilib. Bu xüsusiyyət, fikrimizcə, orta yaş dövrünün normativ yaş böhranı ilə - qadınlarda stress faktoru ilə - əlaqələndirilir.

Müəlliflərdən Q.Şixinin fikrincə, bu böhranın əsas xüsusiyyətlərindən biri daxili aləmin itiləliyi və əvvəllər vacib olan şeylərə münasibətin dəyişməsidir [3, səh: 215]. Bu dövrdə məqsədlər, dəyərlər və həyat tərzini yenidən qiymətləndirilməyə və yenidən düşünməyə məruz qalır ki, bu da əlverişsiz sosial və ailə şəraiti fonunda qanunsuz hərəkətlər etmək ehtimalını artırır.

O.V.Qasimov qeyd edir ki, məhz 50 yaşlarında cinayətkarlığın artması kişilərdən daha çox qadınlar arasında baş verir. O.Y.İlçenko və A.A.Xoroşilova göstərir ki, yaşı 55-dən yuxarı olan qadınların törətdiyi cinayətlər gənc yaşda törədilən cinayətlərdən, eləcə kişilərin cinayətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Adıçəkilən alimlərin araşdırmalarına görə, bu yaş dövründə cinayətlərin motivi tamah, nifrət, qısqanclıq, alçaldılmaqdır.

Qadın cinayətlərini araşdıran alimlər qadınların məişət münacişələri, ailə problemləri və intim təcrübələr səbəbindən kişilərə nisbətən daha çox zorakılıq cinayətləri törətdikləri ilə razılaşır [4, səh:77]. Professional və ya ailə konfliktləri ilə bağlı psixoloji travma uzunmüddətli və dərin xarakterli ola bilər [5, səh: 12].

V.P.Revin və E.V.Kuntsev qeyd edir ki, qadınların tələbat və maraqları daha çox onların ailədə, kollektivdə və cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi sosial rollarla bağlıdır. Bu müəlliflər həmçinin qadınların inanc və davranış motivasiyasının, kişilərdən fərqli olaraq, ən çox ailə və gündəlik həyat xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olduğuna inanır. Müvafiq olaraq, sabit bir ailə qadının cinayət törətmə ehtimalını azaldır, ailə münacişələri isə əksinə kriminogen əhəmiyyətə malikdir [5, səh: 11].

E.N.Kazakovaya görə, qadınların aqressiv davranışının motivasiyasına ailədəki münasibətlərin xüsusiyyətləri və bu münasibətlərin qeyri-konstruktiv xarakteri təsir edir.

Ailə münasibətlərinin aktiv xarakteri qadınlarda narahatlıq, aşağılıq və digər insanlardan, xüsusən də partnyorundan (ərindən, birgə yaşayan) emosional asılılıq hiss etmələrinə səbəb olur. Tədqiqatçı göstərmişdir ki, məhkum qadınlar davranış stereotipləri ailədə kifayət qədər müsbət olmayan emosional əlaqələrin təsiri altında formalaşmışdır [6, səh: 105]. T.N.Volkova təsdiq edir ki, əksər hallarda qadınlar tərəfindən zorakılıq cinayətlərinin motivi uzun sürən ailə və məişət münacişələri fonunda inkişaf edir və bu halda motivlər inciklik, şəxsi maraq və qısqanclıqdır. Onun fikrincə, kişi partnyorunun qətlini törətmiş qadınlar qurbanlara qarşı sevgi hissləri səsləndirirlər, lakin çox vaxt onlarda sevgi hissi ilə əlaqəli başqa hisslər - qısqanclıq, qisas, kin onların cinayət əməllərini stimullaşdırır [7, səh: 310].

Yuxarıda qeyd olunan müddəalar aparılan araşdırmalarla təsdiqlənir. Belə ki, tədqiqatda iştirak edən məhkum qadınların 78%-i kişilərə qarşı cinayət törədiblər, qurbanlar arasında isə ən çox ərlər (keçmiş şəriklər, birgə yaşayanlar, yaxın tanışlar, qardaş, oğullar, ata və ya ögey ata ola bilər - həmin kişilər) üstünlük təşkil etmişdir. məhkum qadınla ya yaxın münasibətdə, ya da qohumluq əlaqəsində olublar), qətlərin 87%-i heç bir iştirakçı olmadan məhkum edilmiş qadınlar tərəfindən törədilib.

N.G.Şumski, N.B.Kalyujnaya, I.V.Yuvenski göstərir ki, qətl zamanı qadınların aqressiv hərəkətləri affektiv çalarlarla səciyyələnir və "qısa qapanma" mexanizminə görə yaranır.

I.V.Yuvenski öz tədqiqatında qeyd edir ki, qətlin törədilməsinin şərtlərindən biri həm kişi qurbanın, həm də qətl törədən qadının spirtli içkidən sərxoş olmasıdır [8, səh: 48]. Araşdırmanın nəticələrinə görə, 94% hallarda qətl zamanı orada iştirak edən qadınların sərxoş olduqlarını söyləmək olar.

Qadınlarda qətl törətmə zamanı davranış strukturunda emosiyalar üstünlük təşkil edir. Qadın qatil ilə cinayət qurbanı olan kişi arasındakı münasibət uzun müddət ərzində formalaşır. Bu zaman üstünlük təşkil edən emosiyalar isə qəzəb, kin, qısqanclıq və qisasdır. Biz alkoqol intoksikasiyasını qətlin törədilməsini stimullaşdıran vacib amil hesab edirik, çünki alkoqolun təsiri altında şüurun nəzarəti zəifləyir, əvvəllər idarə olunan emosiyalar bu halda sərbəst buraxılır və bu hal vəziyyətin təhdid və düşmənçilik kimi qəbul edilməsinə kömək edir, ani motor boşalması

[8, səh: 93] və affektiv gərginliyi azaltmaqla qətlin törədilməsinə səbəb olur. Ona görə də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, belə və buna bənzər hallarda qadının qətl törətməsi üsulu əvvəlcədən planlaşdırılır.

Qətl törədən qadınların davranışın strukturunda müvafiq emosiyaların üstünlük təşkil etməsi K.Leonqard-N.Şmişek sorğusunun nəticələri ilə də təsdiqlənmişdir. Belə ki, tədqiqatlar qadın məhkumlarda ən çox aksentuasiya olunmuş şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin beş növünün üstünlük təşkil etdiyini göstərir: emotiv (66%), hipertim (56%), ekzaltiv (55,6%), tsiklotim (40%) və pedantik (38%).

Qətl cinayəti törətmiş qadın məhkumlarda emotiv aksentuasiya tipinə xas olan həssaslıq empatiyada ifadə olunmur, əksinə özlərinə və onların daxili "mən"ini travmatik təcrübələrdən qorumağa yönəlmişdir. Bu ona gətirib çıxarır ki, həmin qadın məhkumların emosional sferasında real neqativ hallarla bağlı olmayan digər hadisələrlə əlaqədar yaşanan təəssüratlar uzun müddət mühafizə edilir. Və burada, müvafiq olaraq reallığın təhrifi baş verir [9, səh: 32].

Emotiv tipə adi olan məhkumlara üçün isti emosional əlaqələrin olmaması və başqalarının emosional vəziyyətinə laqeydlilik səciyyəvidir. Beləliklə, ailə münasibətləri sahəsində problemlər, uzun illər ərzində yaxınları tərəfindən emosional və fiziki zorakılıq münasibətlərdə gərginliyin artmasına səbəb olur qətlin törədilməsinin əsas faktoru kimi çıxış edir.

Qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məhkum olunmuş qadınlarda üstünlük təşkil edən ikinci aksentuasiya tipi hipertim tipdir (56%). Bu tip üçün sosial aktivlik, liderliyə meyl, aşağı normativ davranışla birləşən yüksək həyat tonu, əxlaq norma və qaydalarına məhəl qoymamaq, öz istəklərinə diqqət yetirmək, konflikt üçün ilkin şərt olan alkoqol və psixooaktiv maddələrdən asılılığa meyl, həmişə başqalarına qarşı qəzəb və aqressiya ilə müşayiət olunan davranış və etiraz reaksiyaları səciyyəvidir.

Qeyd edək ki, həyatın bütün sahələrində ən yüksək fəallıq dövrü olan 25-40 yaş arası məhkum qadınlar arasında dəb u aksentuasiya tipi üstünlük təşkil edir.

Ekzaltiv tip respondentlərin 55,6 %-də ifadə olunmuşdur. Bu tip Emosional vəziyyətlərin ləbilliyi, güclü emosiyaların asanlıqla yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu tipdə reaksiyaların böyümə sürəti və onların xarici təzahürü çox intensivdir. Depressiya dövrlərində bu məhkumlar tez öslərindən çıxır, aqressiv, konfliktli olur və bu emosional reaksiyaların təsiri altında başqalarının düşmənçiliyi şişirdilmiş şəkildə qəbul edə bilirlər. Yaxınları tərəfindən emosional dəstəyin olmaması, ittihamlar, ictimai qınaq və təhqirlər, onların çatışmazlıqlarını özlərinə vurmaq qadın məhkumlarda etiraz reaksiyaları və aqressiv davranışla nəticələnən affektiv təzahürlərə səbəb olur və bununla da cinayətin törədilməsinə gətirib çıxarır.

Qadın məhkumların 40%-də tsiklotim tip müəyyən edilmişdir. Bu tipə malik qadın məhkumların davranışı əhval dəyişikliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da xarici şərtlərlə deyil, daxili proseslər tərəfindən idarə olunan davranışda əks olunur. Bu tipin xüsusiyyətləri nə qədər çox vurğulanırsa, məhkumlarda əhvalın 2 arasında dəyişməsi daha tez-tez müşahidə olunur. Yüksək əhval-ruhiyyə mərhələsi başqalarına qarşı qəfil qəzəb patlayışları, affektiv epizodlarla xarakterizə olunur. Affekt münaqişənin, impulsivliyin təzahürünə kömək edir və böhran vəziyyətlərində fərd üçün kriminogen əhəmiyyət kəsb edə bilən hipertimik tip üzrə irəliləyir.

Qətl törətməkdə məhkum olunmuş qadınlarda üstünlük təşkil edən beşinci, ən çox diqqət çəkən tip pedantik aksentuasiya tipidir (37,8%). Bu tip introversiya, rigidlik, psixi proseslərin inertiyyəti ilə, başqaları ilə qeyri-rəsmi əlaqə qurmaqda çətinlik çəkmək, travmatik hadisələrin uzun müddətli təcrübəsi, hər hansı bir nizamın pozulmasına güclü reaksiya və plana ciddi əməl etmək meyli ilə xarakterizə olunur. Emosiya və davranış idarə etmək istəyi daim gərginliyə səbəb olur. Buna görə də həddindən artıq nəzarəti azaltmağa kömək edən alkoqol və ya psixooaktiv maddələrin istifadəsi ilə gərginliyi aradan qaldırmağa tələbat yaranır.

Əlverişsiz şəraitdə bu tip üstünlük təşkil edən məhkumlarda şərtlər (həyatın istənilən sahəsində uzunmüddətli sıxıntı), davranış müəyyən edən nevroitik obsesif hallar inkişaf edir. Bu da məhkumda öz real və ya xəyali düşməninə soyuqanlı şəkildə əvəz çıxmaq istəyini zamanca gecikdirə bilər.

Göründüyü kimi, qətl törətməkdə təqsirli bilinən, ilk dəfə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilmiş qadınlar arasında emotiv, ekzaltiv, hipertim və tsiklotim aksentuasiya tipləri üstünlük təşkil edir. Müvafiq olaraq, qətl törədən qadınların davranışı həm cinayət törədən an, həm də müəssisədə cəza çəkən zaman emosional motivasiyalı bir istiqamətlə xarakterizə olunur.

Beləliklə, keçirilmiş tədqiqat belə qənaətə gəlmək imkan verir ki:

1. Qadınlar kişilərlə müqayisədə xarici təsirlərə daha həssasdırlar və ətrafdakı reallığın mənfi təzahürlərinə daha çox kəskin reaksiya verirlər. Onların davranışlarının motivasiyası güclü emosional çalarlara malikdir və ailə və gündəlik sferadakı münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

2. Məhkum qadınlar kişilərlə müqayisədə antisosial münasibətə daha az meyllidirlər. Qadınların törətdiyi zorakılıq cinayətləri qadının obyektiv reallıqdakı dəyişikliklərə reaksiyasının spesifikasiyi ilə izah edilir və vəziyyəti kifayət qədər mənalandırmadan, dərk etmədən ani duyğuların təsiri altında törədilir.

4. Qətl törədən qadınların davranış strukturunda emosiyaların üstünlüyü aksentuasiya olunmuş şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri ilə təsdiqlənir. Qətl törətməkdə təqsirli bilinən qadınlarda emotiv, hipertim, ekzaltiv, tsiklotim və pedantic aksentuasiya tipləri növləri daha qabarıq şəkildə özünü göstərir ki, bunun da əsasında şəxsiyyətin emosiya və hissləri, enerqodinamik xüsusiyyətləri dayanır.

5. Əksər hallarda qətlər 30 yaşdan 50 yaşa qədər olan qadınlar tərəfindən sərxoş vəziyyətdə, münasibətdə olduqları kişilərə qarşı törədilmişdir. Qətl cinayətinin törədilməsi anında onların davranışın strukturunda emosiyalar üstünlük təşkil etmişdir.

3. Qadınların cinayət törətməsinin səbəbləri əsasən onların daxilində toplanmış qəzəb və kin-küdurətidir. Bunun nəticəsində də onların emosiyaları pik həddə çatır və bunun fonunda onlar öz hərəkətlərinin mahiyyətini dərk etmirlər. Bu baxımdan qadınların cinayət törətməsi ehtimalının qarşısının alınmasına yönəlmiş qabaqlayıcı tədbirlər, ilk növbədə, qadınlarda özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafına töhfə verməlidir.

Kişilərdən fərqli olaraq qadın məhkumların törədikləri cinayətlər motivlərin qeyri-müəyyənliyi, cinayət törətmə səbəblərinin emosional xarakteri və kifayət qədər inkişaf etdirilməmiş özünütənzimləmə bacarıqları ilə fərqlənir.

Fikrimizcə, qadın məhkumların emosional-iradi və motivasiya sferasının inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü və sistemli iş qadınlar arasında törədilən cinayətlərin sayını azalda bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Овсянникова, М.В. Теоретико-методологические подходы к изучению эмоционального интеллекта у осужденных женского пола, отбывающих наказание в исправительных колониях // Человек: преступление и наказание, 2016, № 4, с. 162–166.
2. Латыпова, Д.М. Особенности личности осужденных женского пола, совершивших преступление впервые и при пенитенциарном рецидиве. // Вестн. Волж. ун-та им. В.Н. Татищева, 2016. Т. 1, № 2, с. 51–60.
3. Шихи, Г. Возрастные кризисы. СПб. : Ювента, 1999, 436 с.
4. Жиликова, Е.А. Основные черты насильственного преступного поведения женщин // Вестн. Краснодар. ун-та МВД России, 2009, № 4, с. 75–79.
5. Кирсанова, О.С. Об особенностях криминальной мотивации женщин // Уголов.-исполн. система: право, экономика, упр, 2010, № 4, с. 9–13.
6. Казакова, Е.Н. Психологические аспекты изучения мотивации агрессивного поведения женщин, осужденных к лишению свободы: дис. ... канд. психол. наук. Рязань, 1999, 247 стр.
7. Волкова, Т.Н. Криминологические и правовые проблемы женской преступности в современной России: дис. ... д-ра юрид. наук: Рязань, 2001, 312 стр.

8. Шумский, Н.Г. Женщины-убийцы: очерки судеб. психиатрии. СПб. : БАН, 2004, 242 с.
9. Стешич, Е.С. Акцентуации характера и преступное поведение // Психопедагогика в правоохран. органах. 2018, № 1, с. 29–35.

QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏ CİNAYƏTİNƏ GÖRƏ MƏHKUM EDİLMİŞ QADIN VƏ KİŞİ CİNAYƏTKARLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İmanzadə Ziya

XÜLASƏ

Məqalədə qətlə görə məhkum olunmuş qadın və kişilərin şəxsiyyətinin nəzəri araşdırmalarının nəticələri təhlil edilir. Tədqiqatda islah müəssisələrində azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən məhkum qadınların şəxsiyyətinin kriminoloji və psixoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapıb.

Tədqiq olunan insanlar kateqoriyasında mövcud psixoloji problemlərin korreksiyasına ehtiyac əsaslandırılır. Qətl törətməkdə təqsirli bilinən qadın və kişilərin yaşı, fərdi psixoloji, xarakteristikası və davranış xüsusiyyətləri müəyyən edilib.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН ОСУЖДЕННЫХ ЗА УБИЙСТВО

Иманзаде Зия

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы результаты теоретических исследований личности женщин и мужчин осужденных за убийство. Отражены выявленные в ходе исследования криминологические и психологические особенности личности осужденных женщин, отбывающих наказание в виде лишения свободы в исправительных учреждениях.

Обоснована необходимость коррекции актуальных психологических проблем у исследуемой категории лиц. Установлены возрастные, индивидуально-психологические, характерологические, поведенческие особенности женщин и мужчин осужденных за убийство.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF WOMEN AND MEN CONVICTED FOR MURDER

Imanzadeh Zia

SUMMARY

The article analyzes the results of theoretical studies of the personality of women and men convicted of murder. The criminological and psychological characteristics of the personality of convicted women serving sentences of imprisonment in correctional institutions are reflected in the study.

The need for correction of current psychological problems in the studied category of people is substantiated. The age-related, individual psychological, characterological, and behavioral characteristics of women and men convicted of murder have been established.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİ

dos. Azər Mustafayev

BDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

Kərimova Türkanə Bayram

BDU-nun I kurs magistrantı

türkanekerimova22@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik, mərhələ, psixoloji, ünsiyyət, çətinlik

Ключевые слова: подростковый возраст, этап, психологический, коммуникация, трудность

Keywords: adolescence, stage, psychological, communication, difficulty

Yeniyetməlik illəri bir çox ailələr üçün çətin ola bilər. Gənclər valideynlərininkindən fərqli ideyalar, dəyərlər və inanclar inkişaf etdirə bilirlər. Bu, müstəqilliyə doğru gedən normal prosesin bir hissəsidir. Valideynlər müxtəlif yaşlarda və müxtəlif şəraitlərdə uşaqlarına nə qədər müstəqillik verməlidirlər deyə mübarizə apara bilirlər. Bunun üçün heç bir qayda və ya ardıcılıq yoxdur. Hər bir gənc fərvidir və fərqli məsləhətə ehtiyacı var. Yeniyetmələrlə ünsiyyət kiçik uşaqlarla ünsiyyətdən fərqlidir və münaqişə və stress yarada bilər. Bəzi sadə məsləhətlərə əməl etsəniz, bu, yeniyetmənlə ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bununla belə, ailə münasibətlərinizdən narahatsınızsa, həmişə peşəkar məsləhətlər alın.

Yeniyetməlik təkcə gənc üçün deyil, valideynlər üçün də sürətli dəyişikliklər dövrüdür. Bəzən bu mərhələni keçmək çətin ola bilər, lakin valideynlər bunları bilməlidirlər:

Ən əsası ünsiyyət yollarını açıq saxlamaqdır. Təkliflərə aşağıdakılar daxildir:

Danışmaqdan daha çox qulaq asın - unutmayın ki, hamımıza iki qulaq və bir ağız verilmişdir. Bu bizə xatırlatmaq üçündür ki, dinləməyə danışmaqdan iki dəfə çox vaxt sərf etməliyik. Bu, onlara fürsət vermək üçün kifayət qədər uzun müddət süssaq, bizə daha çox məlumat verə biləcək yeniyetmələrlə söhbət edərkən xüsusilə vacibdir.

Birlikdə vaxt keçirmək üçün zaman ayırın - yeniyetmələr tez-tez məktəb, dostlar və digər maraqları ilə məşğul olurlar, lakin səhər yeməyi və şam yeməyində onlarla söhbət edə bilərsiniz. Onları harasa aparmağı və ya götürməyi təklif edin; bu, söhbətlər üçün başqa imkanlar yaradacaq.

Onlara məxfilik verin - yeniyetmələrin öz məkanlarına ehtiyacı var. Məsələn, otağına girməzdən əvvəl qapını döyün.

Maraqları ilə ayaqlaşın – musiqilərinə qulaq asın, onlarla televiziya şoularına baxın və idman məşq sessiyalarına baş çəkin. Onların həyatına fəal maraq göstərməyə davam edin. Sevən valideyn olun - yeniyetməlik gənclərin tez-tez dəyişən şəxsiyyət hissi ilə mübarizə apardıkları və sevildiklərini hiss etmələri lazım olduğu bir dövrdür. Onlara tez-tez sevginizi hiss etdirin. Rahat olduqları hər hansı fiziki təmasdan istifadə edərək bunu nümayiş etdirin. Nailiyyətlərini qeyd edin, səhvlərini bağışlayın, problemi olanda onları dinləyin və onu necə həll etməyi planlaşdırdıkları ilə maraqlanın. Problemlərinin həllində onlara dəstək olun. Xüsusi hiss etmək hər bir gəncin müsbət özünə hörmət hissi üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir.

Öyləncə - asudə vaxt və gülüş üçün vaxt ayırın. Yaxşı hisslər yaxşı münasibət qurmağa kömək edir.

Hal-hazırkı dövrdə uşaqlarda ünsiyyətin pozulması məsələsi getdikcə çətinləşir. Bu günlərdə uşaq və yeniyetmələrin 79%-i şəxsiyyətlərarası kommunikativ vəziyyətləri tələbkar, stresli, çətin, ciddi şey və mübarizə tələb edən bacarıqlar kimi dəyərləndirilir. Bir çox uşaq və yeniyetməlik mərhələsində olanlarda yaxın münasibətlər qorxusu yaranır və

üz-üzə ünsiyyəti minimuma endirmək ehtiyacı yaranır, eyni zamanda şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti onlayn ünsiyyət, yaxud da oyun və ya digər asılılıq yaradan davranışlarla əvəz edir. Bununla belə, yalnız təbii ünsiyyət mühiti uşaqlarda özünüdərsdiyi, özünüifadə etməyi öyrənməyə imkan yaradır. Uşaqların yaranmış ünsiyyət çətinliklərini dərk edə bilməməsi və onu aradan qaldırmağı bacarmamaqları onların ünsiyyət tərəfdaşı kimi inkişafına mane olur, şəxsiyyətlərini deformasiya edir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin məhv olmasına səbəb olur. Zəif ünsiyyət termini təkcə nitq pozğunluqlarını deyil, həmçinin uyğun olmayan, disfunksiyalı, pozulmuş, problemli, narahat və səmərəsiz ünsiyyətlə nəticələnən geniş spektrli klinik, sosil, psixoloji təzahürləri əhatə edir.

Müəlliflər uşaqlarda ünsiyyətin pozulmasını integrasiya olunmuş psixoloji proses kimi qəbul edirlər ki, bu zaman insan əlavə resurslara müraciət etmədən ünsiyyət tapşırığının effektiv həllini tapa bilmir, bunun nəticəsində də ünsiyyət çətinlikləri yaranır. Daha sonra bu isə uşaqların qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterini müəyyən edir. Müəlliflər həm mənfi daxili emosional təcrübələr, ziddiyyətlər və yeniyetmə ünsiyyət kompleksləri vasitəsilə özünü göstərən subyektiv komponenti, həm də açıq-aşkar ünsiyyət pozulmalarının həmsöhbətlərə dağıdıcı təsiri kimi ortaya çıxan pozulmuş ünsiyyətin obyektiv olan komponentini öyrənirlər.

Zəif ünsiyyətin əsas əlaməti şəxsi qarşılıqlı əlaqə zamanı yaranan ünsiyyət çətinlikləridir. Bu çətinliklər ünsiyyət üçün subyektiv olaraq qəbul edilən maneələr kimi müəyyən edilir. Maneələr həmsöhbətlərin daxilində olan tarazlığı alt-üst edir, bu isə şəxsiyyətlər arasındakı münasibətləri pisləşdirir bu maneələrin aradan qalxması üçün qarşı tərəfdən əlavə səylər tələb edir.

Ünsiyyət çətinliklərinin təsnifatını verərkən onları dörd kateqoriyaya ayırırlar:

1. Əsas ünsiyyət çətinlikləri empatiya və əlaqə qurma çətinlikləridir. Bunlara uşaqların eqosentrizmi, başqa bir insana müsbət münasibətin olmaması, qeyri adekvat şəkildə olan özünəhərmət, həmsöhbətə həddindən artıq emosional bağlılıq kimi çətinliklər aiddir.

2. Məzmunla bağlı ünsiyyət çətinlikləri kommunikatativ biliklərin olmaması və kommunikatativ strategiyayı proqnozlaşdırmaq, planlaşdırmaq, idarə etmək və tənzim etmək qabiliyyətinin olmamasından qaynaqlanır.

3. Instrumental ünsiyyət çətinlikləri uşağın planlaşdırılmış ünsiyyət strategiyalarını effektiv şəkildə həyata keçirə bilməməsi ilə özünü göstərmiş olur. Bu çətinliklər şifahi, qeyri-verbal, ekstra-linqvistik və ya strategiya ilə bağlı ola bilər.

4. Reflektiv ünsiyyət çətinlikləri özünü əks etdirmə, özünü təhlil etmə və özünü təkamül problemlərini əhatə edir.

Səhhətində qüsurlar olan uşaqlar ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər. Belə uşaqlar üçün müxtəlif şəxsiyyətlərarası ünsiyyət pozğunluqları son dərəcə təhlükəlidir, çünki onlar sosiallaşmaya mane olur, uyğunlaşma və ünsiyyət bacarıqlarını məhdudlaşdırır. Bir sıra müəlliflərin fikrincə sağlamlıq problemləri olan uşaqlar daimi olaraq təzyiq altında yaşayırlar. Hələ məktəbəqədər yaşda bu tip uşaqlar tədricən başqalarından fərqli olduqlarını anlaşırlar, onlara tez-tez gülürlər və ya ondan çəkinirlər. Onların şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti çox zaman özünü qorumağa və öz qüsurlarını gizlətməyə yönəlmiş müdafiə edici davranış kimi xarakterizə olunur. Bu səbəbdən də fizioloji çatışmazlıqlarla bağlı olan stress, şəxsiyyətlərarası ünsiyyət situasiyaları ilə ağırlaşmış olur.

Mütəxəssislər çətin kommunikatativ situasiyalarda yeniyetmələrin kommunikatativ təzahürlərinin standart müşahidələrini aparıb, hər bir iştirakçıya müəyyən meyarlara uyğun xallar verib və bu xalları qeydə alırlar. Müşahidələr iki kateqoriyaya bölünən müxtəlif situasiyalarda aparılmışdır:

1. Həmyaşıdlarla ünsiyyət: həmyaşıdları ilə şəxsiyyətlərarası münasibət vəziyyəti, yeni insanlarla görüş və əməkdaşlıq situasiyaları, həmyaşıdların təcavüzü vəziyyəti, çoxluğun

fikrinə qarşı çıxmaq vəziyyətləri, öz fikrini müdafiə etmək vəziyyətləri, həmyaşıdlarını inandırmaqla olunan situasiyalar, sinif yoldaşlarından kömək istəmək vəziyyətləri və s.

2. Böyüklərlə ünsiyyət: müəllimlərin və ya məktəb rəhbərlərinin şərtləri ilə məşğul olmaq və böyüklərdən kömək istəmək, böyüklərə öz fikirlərini sübut etməli olunan vəziyyətlər, öz günahını etiraf etməli olunan vəziyyətlər.

Tədqiqatlardan alınan nəticələr göstərdi ki, fiziki qüsurlu yeniyetmələr kommunikativ şəraitin pozulması ilə bağlı daha yüksək emosionallıq nümayiş etdirirlər. Belə yeniyetmələr tanımadıqları və ya başa düşmədikləri insanlarla tanış olarkən, ünsiyyət qurarkən narahat olurlar, həyəcan keçirirlər, utancaq olurlar və fikirlərini bildirməyə çəkinirlər.

ABŞ Səhiyyə və İnsan Xidmətləri Departamentinin məlumatına görə, 2018-2019-cu illərdə 6-17 yaş arası uşaq və yeniyetmələrin 65,3%-i valideynləri ilə pozitiv ünsiyyət qurub. Müsbət yönlü olan ünsiyyət düşüncələr, hisslər, təcrübələr və inanclar haqqında danışmaqdır. Əgər ünsiyyət düzgün qurularsa, müsbət ünsiyyət sağlam bir əlaqəyə səbəb olur. Yeniyetmənlərlə müsbət ünsiyyətin bəzi yolları bunlardır:

Uşağınızın özünə inamını artırmaq: Valideynləri də onlara dəyər verdikdə, onlar öz düşüncələrini və hisslərini qiymətləndirəcəklər.

Məktəb nəticələrinin yaxşılaşdırılması: Müsbət ünsiyyət uşağınızın fikrini kənar şeylərdən uzaqlaşdırmaqla bilər ki, diqqətini yayındırmadan məktəb işlərinə və ev tapşırıqlarına yönəldə bilsin.

Təzyiq altında emosiyaları tənzimləməyi öyrənmək: Uşağınız açıq dialoq aparmağı öyrənməlidir və yolunu tapa bilməyəndə ixtisarlı düşüncələrə əl atmamalıdır.

Ümumiyyətlə, bu gün yeniyetmə uşağınıza öyrətməli olduğunuz çox şey var ki, onları danışmadan həll etmək mümkün deyil. Məsələn, yeniyetmələrə sosial media məsuliyyətini öyrətmək və ya sosial medianın fiziki sağlamlığa mənfi təsirləri haqqında danışmaq. Bunun üçün isə ilk növbədə dinləmək istəyən bir yeniyetmə lazımdır. Ancaq bir az səbirlə və bəzi məsləhətlərin köməyi ilə qısamüddətdə ünsiyyət qurabiləcəyiniz bir yeniyetmə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: "ÇİNAR ÇAP", 2002, 620 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı
3. В.Н.Дружинин. Психология семьи. Москва, 2006. С.76-88
4. Seyidov S.İ., Hamzayev M.Ə. Psixologiya. Bakı 2007, 325s.
5. S.İ. Seyidov, M.Ə. Həməzəyev. Psixologiya. Bakı 2007, 700s, səh 492-509
6. M. Vəliyev, A. Mustafayev. İnkişaf və yaş Psixologiyası. Səh 156-221

YENİYETMƏLƏRDƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİ

Mustafayev Azər, Türkanə Kərimova

XÜLASƏ

Yeniyetməlik yaş dövrü haqqında. Valideyn-övlad münasibətləri. Yeniyetməlik dövrü çətinlikləri. Yeniyetməlik dövründə ünsiyyət problemi. Yeniyetmə ilə ünsiyyət qurma yolları. Fizioloji çatışmazlıqları olan yeniyetmələrdə ünsiyyət

ТРУДНОСТИ ОБЩЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Мустафаяев Азер, ТурканаКаримова

АННОТАЦИЯ

О подростковом возрасте. Родительско-детские отношения. Проблемы подросткового возраста. Проблема общения в подростковом возрасте. Способы общения с подростком. Общение у подростков с физиологическими дефицитами

COMMUNICATION DIFFICULTIES IN ADOLESCENTS

Mustafayev Azer, Turkana Karimova

SUMMARY

About adolescence. Parent-child relationships. Difficulties of adolescence. Communication problem of adolescence. Ways to communicate with a teenager. Communication in adolescents with physiological deficits.

PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏSİ OLAN UŞAQLARDA ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ TƏZAHÜRÜ

Salmanzadə Sitarə
BDU-nun II kurs magistrantı
salmanzade.sitare@mail.ru

Açar sözlər: inkişaf dövrləri, psixi inkişaf ləngiməsi, ünsiyyət, sosial-kommunikativ bacarıqlar, dəstəkləyici mühit

Ключевые слова: периоды развития, задержка умственного развития, общение, социально-коммуникативные навыки, поддерживающая среда

Keywords: developmental periods, mental retardation, communication, social-communicative skills, supportive environment.

Şəxsiyyətin inkişafı boyu ünsiyyət insan fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Fəaliyyətin xarakterini müəyyən edir. Həyatın ilk yeddi ilində ünsiyyət çox yüksək sürətlə inkişaf edir və ünsiyyət ehtiyacının məzmunu dəyişir. Yeniyetməlik dövründə dərinləşmə və təkmilləşmə baş verir, ünsiyyət istiqamətində dəyişiklik baş verir. Yetkinlik dövründə ünsiyyət peşəkar fəaliyyətin xüsusiyyətləri ilə daha sıx bağlıdır. Yaşlılıqda insan üçün ünsiyyətin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir, aparıcı fəaliyyət kimi çıxış edir. Bu, insanın yaş xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, yeni çalarlar və məzmunlar əldə edir.

M.İ. Lisinanın qeyd etdiyi kimi, ontogenezin müxtəlif mərhələlərində ünsiyyət ehtiyacının məzmunu, daha doğrusu, ünsiyyət motivi fərqli ola bilər. M.İ. Lisinanın yanaşmasına görə, doğuşdan etibarən 2-6 aylıq uşaqlar diqqətə, 6 aydan 3 yaşa qədər olan uşaqlar isə əməkdaşlığa ehtiyac duyurlar. Körpəlikdə valideynlərlə, xüsusən də ana ilə ünsiyyət ehtiyacı açıq şəkildə ifadə edilir. Buna görə də, 5-6 ay ərzində belə ünsiyyətin olmaması uşağın psixikasında geri dönməz mənfi dəyişikliklərə səbəb olur, 6 aydan kiçik uşaqlar üçün böyüklər sevgi və diqqət mənbəyidir və ünsiyyətin özü uşaq üçün şəxsi məna daşıyır. Yeniyetmələr üçün böyüklər oyun partnyoru, rol modeli, uşağın bilik və bacarıqlarının qiymətləndiricisidir. Həyatın birinci ilinin sonunda uşaqlarda həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq üçün kifayət qədər sabit bir istək yaranır. Onlar hələ onlarla oynamasalar da, digər uşaqların yanında olmağı sevir. İkinci ildən həmyaşıdları ilə ünsiyyət genişlənir. 4 yaşlı uşaqlar üçün həmyaşıdları ilə ünsiyyət aparıcı ehtiyaclardan birinə çevrilir. Bununla belə, böyüklərlə ünsiyyət ehtiyacı aradan qalxmır. 3 yaşdan 5 yaşa qədər bir uşaq üçün böyüklər hörmətli münasibət obyektidir və onunla ünsiyyət idrak mənasına malikdir. 5-7 yaşlı uşaqlar üçün böyüklər, uşaqların qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı təcrübə gözlədikləri köhnə dostdur. Beləliklə, yaş artdıqca ünsiyyət ehtiyacının məzmunu, daha dəqiq desək, ünsiyyət motivinin məzmunu zənginləşir və daha müxtəlif olur.

Nitqin əmələ gəlməsində beyin qabığının müxtəlif hissələri iştirak edir. Bunlara, ilk növbədə, dominant yarımkürədə (sağ əllilər üçün - solda, solaxaylar üçün - sağda) yerləşən korteksin danışma zonaları daxildir. Bu sahələr eşitmə, motor, kinestetik və vizual analizatorların kortikal proyeksiyalarının bir hissəsidir. Dominant yarımkürənin temporal lobu, nitqin başa düşülməsinin mürəkkəb bir prosesi olan eşitmə siqnallarının qəbulu və fərqləndirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Hərəkət zonası (aşağı frontal girus) nitq söyləmə proqramını, yəni nitqin motor tərəfini təmin edir.

Körpəlikdə valideynlərlə, xüsusən də ana ilə ünsiyyət ehtiyacı açıq şəkildə ifadə edilir. Təxminən dörd aydan etibarən uşaq intonasianı ayırd etməyə başlayır və uşağın emosional ünsiyyət mərhələsi başlayır. Emosional ünsiyyət emosional vəziyyətə uyğun gələn ifadəli hərəkətlər vasitəsilə ünsiyyətdir: duruşlar, üz ifadələri, toxunma, sığallama, sinəyə basma, itələmə və s. 5-6 ay ərzində belə ünsiyyətin olmaması uşağın psixikasında dönməz mənfi

dəyişikliklərə səbəb olur, emosional, əqli və fiziki inkişafı pozulur, nevrozlara səbəb olur. Həyatın altıncı ayında uşaq böyüklərin nitqinin ritminə diqqət yetirməyə başlayır və siqnal funksiyasını yerinə yetirən, lakin daimi ümumiləşdirilmiş mənalı olmayan "psevdo sözlərdən" istifadə edir. Emosional reaksiyalarla yanaşı, obyektlərlə hərəkətlər ünsiyyət vasitəsi kimi görünür - substantiv ünsiyyət yaranır. Obyekt ünsiyyəti uşağın böyüklərlə ünsiyyətidir, əsas vasitəsi obyektidir. Belə ünsiyyət prosesində uşaq obyektin sosial cəhətdən müəyyən edilmiş mənasını mənimsəməyə başlayır. Daha sonra, 6-8 aydan sonra uşaq böyüklərlə yeni bir ünsiyyət növü nümayiş etdirməyə başlayır - situasiya və işgüzar. Situasiya işgüzar ünsiyyət, məqsədi birgə fəaliyyətin özü olan obyektlərlə birgə hərəkətlər prosesində uşaq və böyüklər arasında ünsiyyəti əhatə edir.

Uşağın zehni inkişafının əsas şərti onun öz aktiv fəaliyyətidir. A. N. Leontiev inkişaf psixologiyasına aparıcı fəaliyyət anlayışını təqdim etdi. O, vurğulayırdı ki, "... uşağın psixi inkişafını xarakterizə edən əsas proses insanların əvvəlki nəsillərinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi və ya mənimsənilməsinin spesifik prosesidir. ...Bu proses uşağın bu insan nailiyyətlərinin təcəssüm olunduğu ətraf aləmin əşya və hadisələri ilə bağlı fəaliyyətində həyata keçirilir". Məhz uşağın aktiv motivasiyalı fəaliyyətində onun şəxsiyyəti formalaşır. Üstəlik, bu formalaşma ilk növbədə ontogenezin bu mərhələsində aparıcı olan, uşağın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərində (ünsiyyət, oyun, öyrənmə, iş) psixi proseslərdə əsas dəyişikliklərə səbəb olan fəaliyyətin təsiri altında baş verir.

Psixi inkişaf ləngiməsinə gəldikdə isə bu uşaqların dil inkişafı struktur olaraq normal uşaqlarınkına bənzəyir, lakin bu uşaqlar normal uşaqların keçdiyi dil səviyyələrinə çatmaqda ləngiyə və bir mərhələdə pauza yaşaya bilərlər.

İntellektual inkişafı normal inkişaf edən fərdlərdən geri qalan və ya fiziki problemləri olan insanlar müəyyən müddət ərzində ünsiyyət təliminin başlanğıcına qayıda bilərlər, lakin onların yaşdırları ilə ünsiyyəti kəsilməməlidir. Uşağın ünsiyyət tərbiyəsi nitq qabiliyyətini inkişaf etdirə bilmədiyi və əksər fiziki qabiliyyətlərdən məhrum olduğu erkən yaşlardan başlayır. Bu dövrdə uşaqlara mimika və mimika vasitəsilə ünsiyyət bacarıqları öyrədilməlidir. Beləliklə, uşaq diqqətini ünsiyyətə yönəltmək və ətrafındakı insanların davranışlarını anlamlandırmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Pilsən uşaqların zehni inkişafında onların yaddaşlarını məşq etmək üçün təkrarı da daxil etmək lazımdır. Uşağın diqqətini eşitmə stimullarına cəlb etmək, onun aktivləşmə biləcəyi mühiti təşkil etmək, drammatizasiya kimi üsullardan istifadə etmək lazımdır. Verilmiş anlayışları və ya öyrədilmiş şifahi ifadələri müxtəlif üsul və vaxtlarda təkrarlamaq lazımdır. Musiqi elementlərindən pilsən uşaqların dil inkişafı üçün də istifadə oluna bilər. Dil inkişafı üçün təhsil tədqiqatları musiqidəki elementlərin (ritm, səs nümunəsi kimi) danışq dilini öyrənməyə kömək etdiyini ortaya qoydu.

Uşaqlarda psixi inkişaf ləngiməsinin müxtəlif növlərində aparıcı xüsusiyyət infantilizmdir, buna görə də məktəb yaşına çatdıqdan sonra belə bir uşaq davranışında məktəbəqədər uşaq olaraq qalır. Əqli geriliyi olan kiçik məktəblilərin davranışı onların yaşına uyğun gəlmir, oyun fəaliyyətinin motivləri üstünlük təşkil edir, təhsil fəaliyyətinin aparıcı olmasına imkan vermir. Oyun fəaliyyəti aparıcı olaraq qalır, lakin ibtidai məktəb yaşına qədər təkəcə akademik bacarıqlar formalaşmır, həm də oyun fəaliyyətinin ən yüksək forması - rol oyunu, buna görə də şagirdin yeni sosial rolunun mənimsənilməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Bir şagird yalnız maraqlarına uyğun olanı edə bilər. Nəticədə sosial inkişafda ümumi geriləmə özünü göstərir. "Məktəb yetişməməsi" nin şəxsi komponenti beynin frontal və frontallıensefalik sistemlərinin inkişaf etməməsi və ya gecikmiş yetişməsi ilə əlaqədardır. Ünsiyyətin inkişafı məktəbə hazırlığın formalaşması üçün zəruri şərtədir. Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, məktəbdə psixi ləngiməsi olan uşaqlar ünsiyyətin lazımi inkişafına nail olmur: onlarda şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsində bilik və bacarıqlar yoxdur, onlarda insanların fərdi xüsusiyyətləri haqqında lazımi təsəvvürlər formalaşmayıb və emosional sahənin könüllü tənzimlənməsi əziyyət çəkir. Əqli geriliyi olan

kiçik məktəblilərdə norma ilə müqayisədə sosial münasibətlərin formalaşmasında gecikmə aşkar edilmişdir. Bu uşaqlar ətrafdakı təbii və sosial mühit haqqında son dərəcə məhdud biliklərə malikdirlər, cisimlərin xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri, hətta təcrübələrində tez-tez rast gəlinənlər haqqında danışa bilmirlər; zehni əməliyyatlar kifayət qədər formalaşmır, xüsusən də əlamətləri ümumiləşdirməyi və mücərrəd etməyi bilmir, təlim fəaliyyətinə maraqlı aydın ifadə olunmur, idrak oriyentasiyası ya aşkarlanmır, ya da çox qeyri-sabitdir, oyun motivasiyası üstünlük təşkil edir; davranışın könüllü tənzimlənməsi zəif inkişaf etmişdir, bunun nəticəsində uşaqlar üçün müəllimin tələblərinə tabe olmaq və məktəb rejiminə riayət etmək çətinidir.

İnkişaf geriləmələrinin baş verməsi həm sosial mühitdəki müxtəlif əlverişsiz amillərin, həm də müxtəlif irsi təsirlərin təsiri ilə əlaqələndirilir. Əqli gerilik idrak proseslərinin qeyri-bərabər formalaşması, nitqin və təfəkkürün inkişaf etməməsi, həmçinin emosional-iradi sferada pozğunluqların olması ilə xarakterizə olunur. Psixi inkişafın ləngiməsi həm emosional-iradi yetişməmişlikdə, həm də intellektual çatışmazlıqda özünü göstərir.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarla işdə müəllim mühüm rol oynayır. O, təkcə müəllim deyil, həm də bu uşaqların tərbiyəçisi, dayağı, bələdçisidir. Uşaqlarla işləmək onların inkişaf etməsinə və potensialına çatmasına kömək etmək üçün xüsusi yanaşma və bacarıq tələb edir. Müəllimin əsas rollarından biri hər bir uşağın qəbul edildiyini və hörmət edildiyini hiss etdiyi inklüziv mühit yaratmaqdır. Müəllim öz metod və yanaşmalarını psixi inkişaf ləngiməsi olan hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırma bilməlidir. O, hər bir uşağın öz xüsusiyyətlərinə və inkişaf tempinə malik ola biləcəyinə hazır olmalıdır. Müəllim səbrli olmalı və psixi geriliyi olan uşaqların tapşırıqları yerinə yetirmək üçün əlavə vaxt və dəstəyə ehtiyacı ola biləcəyinə hazır olmalıdır. O, tapşırıqları daha kiçik addımlara bölməyi və uşaqlara məlumatları daha yaxşı başa düşmək və saxlamağa kömək etmək üçün müxtəlif üsul və materiallardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəllim həm də valideynlərlə əməkdaşlığa hazır olmalıdır. Onlarla ünsiyyət qurmağı, fikir və təkliflərini dinləməli, həmçinin tövsiyə və dəstək verməyi bacarmalıdır. Valideynlərlə birgə işləmək bizə əqli geriliyi olan uşağın tərbiyəsi və təhsili üçün vahid yanaşma yaratmağa imkan verir. Uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi də müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. O, uşağın inkişafını müşahidə etməli, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməli, həmçinin onun inkişafı üçün uyğun metod və materiallar təklif etməyi bacarmalıdır. Müəllim irəliləyişin yavaş ola biləcəyinə hazır olmalıdır, lakin irəliləyişə doğru atılan hər addımı dəstəkləmək və təşviq etmək vacibdir.

Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi səbr, yaradıcılıq və hər bir uşağa fərdi yanaşma tələb edir. Pedaqoqlar hər bir uşağın ehtiyac və imkanlarından asılı olaraq öz metod və proqramlarını uyğunlaşdırmağa hazır olmalıdırlar. Onlar həmçinin əqli qüsurlu uşaqlarla iş sahəsində ən son yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün öz bilik və bacarıqlarını daim yeniləməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbeduto .L.E. Əqli gerilik və inkişaf qüsurlarında dil və ünsiyyət problemlərinə nəzəri perspektivlər. Zehni Gerilik və İnkişaf Əlillikləri Tədqiqat Baxışları, 2001, səh 45-55.
2. Bandura A. Öz-özünə effektivlik: şəxsi effektivlik hissi . Brüssel: 2003.
3. Qasimov S.Ə. "Anomal uşaqların nitqini necə inkişaf etdirməli" Bakı, 1992
4. Lisina, M.İ. Ünsiyyət, şəxsiyyət və uşağın psixikası/ Praktiki Psixologiya İnstitutu, 1997, səh 384.
5. Lübovski, V.İ., Peresleni, L.İ. Zehni geriliyi olan uşaqlar / V.I. Lubovski, L.I. Peresleni, - M.: Təhsil, 2003. Səh 164.

PSIXİ İNKİŞAF LƏNGİMƏSİ OLAN UŞAQLARDA ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ TƏZAHÜRÜ

Salmanzadə Sitarə

XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə günümüzün ən çox müzakirə obyektı psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının təzahürünü təhlil etdik. Əlavə olaraq məqalədə psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların sosial-kommunikativ bacarıqları nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlar üçün dəstəkləyici mühit amili nəzərdən keçirilmişdir.

ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Салманзаде Ситара

АННОТАЦИЯ

В написанной мной статье мы проанализировали проявление коммуникативных навыков у детей с задержкой психического развития, что является сегодня наиболее обсуждаемой темой. Кроме того, в статье рассмотрены социально-коммуникативные навыки детей с задержкой психического развития. Также учитывался фактор благоприятной среды для детей с задержкой психического развития.

MANIFESTATION OF SOCIAL SKILLS IN CHILDREN WITH MENTAL DEVELOPMENT RETARDATION

Salmanzade Sitarə

SUMMARY

In the article I wrote, we analyzed the manifestation of communication skills in children with mental retardation, which is the most discussed subject today. In addition, the article reviewed the social-communicative skills of children with mental retardation. Also, the supportive environment factor for children with mental retardation was considered.

МОДИФИКАЦИИ ТЕЛА, КАК ФОРМА САМОПОВРЕЖДЕНИЙ

*Аббасова Нармин Вели гызы,
Студентка 2-го курса магистратуры по направлению клиническая психология Западно- Каспийского Университета, Азербайджан.
Место работы: проект при Министерстве Науки и Образования
«Məktəblinin dostu»-психолог
Азербайджан, Баку
Orcid: 0009-0004-7376-7314
abbasova.narmin@mdx.edu.az*

Ключевые слова: самоповреждение, отношение к телу, образ тела, татуирование, членовредительство, модификация тела.

Açar sözlər: özünə zərər, bədənə münasibət, bədən şəkli, döymə, özünə xəsarət, bədən modifikasiyası.

Keywords: self-harm, attitude to body, body image, tattooing, self-mutilation, body modification.

1. Татуирование как форма самоповреждения.

Еще с ранних времен татуирование- считалось знаком преступности, довольно длительное время проводились исследования, связанные с криминальными татуировками.

Впервые, эту проблему изучал итальянский психиатр Ч.Ломборозо, который считал, что преступность – это биологическая характеристика человека, а татуировку считал признаком врожденного преступника. Он проводил параллель между татуировками у древних племен и татуированием преступников, указывая, что татуировки являются атавистичным признаком. (Ломборозо., 2004 по Т.А.Ребеко.,2015)

В настоящее время татуировки не считаются отклонением от нормы. Некоторые авторы, например, Е.В. Змановская, считает, что эта форма поведения не представляет никакой опасности и, следовательно, не относится к девиантному поведению.

Исследование А.Фернхэма и В.Свами, связанное с оценкой фотографий женщин с татуировками и без, показывает, что женщины с татуировками оценивались как менее привлекательные, склонные к случайным половым контактам и увлечению алкоголем. При всём при этом, число татуировок прямо влияло на негативность образа.

Ребеко рассматривала татуирование, как способ имитации обретения своего Я. Это предположение следовало из исследования, проводимого О.В. Титовой, которое было направлено на рассмотрение особенностей вторичного татуирования. Она основывалась на представлении о татуировке, как способе преодоления возрастных кризисов. О.В.Титова говорит о расхождении идеального Я и реального Я, как о мотивации к совершению вторичной татуировки. Так, мотивацией подростка к совершению вторичного татуирования являлось его желание казаться взрослее, у людей среднего возраста – наоборот.

В исследовании под руководством Ребеко, где изучалась связь между татуированием и взаимодействием с миром выявилась: а) связь между уровнем алекситимии (неспособностью к выражению своих чувств и трудностью в различении телесных ощущений и чувств) и количеством татуировок. Физическая боль помогала людям с алекситимией объективизировать свои ощущения, которые они не могут выразить вербально; б) связь с маскулинностью - тут, татуирование – это способ, связанный с физической болью, которая сравнивается с инициацией (чувством самоагентности).

М.Вест писал, что если опыт «дружости» непереносим, то встреча с таким опытом переживается как катастрофа, и индивид «аннигилирует дружость путем телесных повреждений и самоповреждений» (West, 2004 по Ребеко., 2015). Неумение переживать какие-то душевные переживания заставляют человека переводить это в физическую боль. К способам восстановления связи с телесностью относятся еще самодеструкция и виктимизация.

2.Классификация самоповреждений по А.Фавацца.

А.Фавацца выделяет самоповреждения, обусловленные социокультурным укладом: (Armando R. Favazza., Richard J. Rosenthal., 1993).

- Культурно – санкционированные - самоповреждения, совершаемые в ходе ритуалов инициации, символизирующих переход из детского возраста во взрослую жизнь;

Культурные ритуалы отражают традиции и верование общества и повторяются от поколения к поколению. К культурным обычаям относятся действия, не имеющие разрушающей силы. (например, прокалывание мочки уха для ношения серег)

- Девиантные - самоповреждения, совершаемые под влиянием модных тенденций, субкультур, связанные с украшением своего тела (татуирование, пирсинг, брэндинг).

К формам самоповреждений, которые А. Фавацца относил к патологическим выделяют: (Рыжов.А.Л.,2015):

а) крупные членовредительства (необратимые и значимые для жизнедеятельности повреждения, например, осклопление, обычно наблюдающиеся при расстройствах шизофренического спектра, острых интоксикациях, других психотических расстройствах, а также при транссексуализме);

(б) стереотипные членовредительства (биение головой, прикусывания и пр., характерные в первую очередь для расстройств развития, тяжелых психотических и дефектных состояний);

(в) поверхностные (умеренные) членовредительства, характерные для широкого спектра расстройств, включая расстройства, связанные с тревогой и трудностями адаптации (например, ПТСР), аффективными расстройствами, расстройствами питания. Различают компульсивные (тихотилломания- вырывание волос, онигофагия) и импульсивные формы – самопорезы, шрамирования, прижигания.

Считается, что такие действия используются для совладания с негативными эмоциями: тревога, тоска, чувство вины, - все это определяется как «психическая боль».

Импульсивные формы часто приобретают характер повторяющихся действий, что в DSM-5 отмечается, как синдром несуйцидального самоповреждения. (был описан Граффом и Маллином как « синдром изрезанного запястья»). Самоповреждения становятся привычной формой реакции, объединяясь в характерологические особенности. Таким образом, такое поведение приобретает компульсивный характер.

Существуют некоторые формы поведения, которые не относятся прямо к самоповреждающему поведению, но которые близки к нему. Это, прежде всего формы получения сексуального удовлетворения, путем удушения, а также, множественные телесные модификации, которые не являются культурной нормой. Они бывают связаны с поиском субкультурной идентичности. Третьей формой является тяга к пластической хирургии, в которых большую роль играют дисморфоманические переживания.

Провести грань между самоповреждающим поведением и модой на украшение своего тела довольно сложно. Любые агрессивные модификации тела, связанные с причинением боли и повреждением кожного покрова относятся к отклоняющемуся поведению. (Гринько.И.А.,2010).

3. Культурные подходы к самоповреждениям.

Склонность к модификациям тела имеют более сложную природу, поскольку, являясь по своим проявлениям действиями по нарушению целостности тела. Некоторые модификации тела могут восприниматься обществом как паталогические. Виды неприемлемых модификаций тела меняются от различных периодов времени, от культуры к культуре. Первоначальными вариантами изменения тела была раскраска тела, затем стали прибегать к татуировкам и шрамам, даже одежда была элементом украшения тела. На сегодняшний день существует 2 вида модификаций тела (Ворошилин С.И., 2012): 1. Модификации тела, которые и в данное время считаются допустимыми. К ним относятся раскраска тела, ношение на теле украшений, одежды, стрижка волос и иные манипуляции с ними (окраска, плетение косичек), манипуляции с ногтями, ограниченная татуировка и минимальный пирсинг (чаще сережки в ушах у женщин). 2. Модификации тела, которые приемлемы только для экстремальных групп. Часть из этих модификаций – пирсинг, шрамирование, тоннели, микродермальные пирсинги, трансдермалы, имплантации, добровольные ампутации частей тела (в основном пальцев рук и ног), оскотление и кастрация, раздвоение языка, раздвоение фаллоса, эльфийские уши. Модификации тела имеют следующие: 1) маркирующая – обозначение возраста, гендера, социальной или этнической принадлежности носителя; 2) ритуальносоциализирующая; 3) эстетическая и 4) апотрическая – функция оберега. (Ворошилин.С.И., 2012).

За последние 50 лет увеличились различные вариации модификаций тела, в основном тех, которые относятся ко 2 группе. Такие модификации стали применяться в неограниченном количестве, покрывая значительную часть тела, включая половые органы (пирсинг половых органов). Распространение таких крайних вариантов модификаций было проявлением контркультуры, возникшей на западе в 1980-1990 годах. Она выражала прямой вызов господствующей культуре запада. Именно на основе контркультуры распространялись такие модификации тела как боди-арт, которые брали свое начало еще с контркультур 1960-ых годов, таких как хиппи, панки и т.д.

4. Специфика самоповреждающего поведения подростков.

В формировании у подростков экстремальных вариантов модификаций основную роль играют определенные патохарактерологические реакции: 1) эмансипация; 2) группирование; 3) увлечения и 4) сексуальное поведение. (Ворошилин.С.И., 2012). Малотравматичные модификации в молодежной культуре распространены и не считаются чем-то выходящим за рамки нормы, а экстремальные виды в основном присущи подросткам с психопатиями и акцентуациями. Самоповреждающее поведение более свойственно подросткам с низким уровнем принятия себя, тревожностью, переживанием чувства беспомощности, с выраженной эмоциональной неустойчивостью, раздражительностью. Отношение к собственному телу связано с самоповреждающим поведением. М.Симпсон считал, что негативный образ тела, который связан с актами самоповреждения представляет собой внешнее проявление душевного страдания.

Заключение. Для подростков с телесными модификациями отношение к телу имеет большую значимость и в большей степени связано с отношением к внешности- выступает как проявление взросления, самовыражения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амбрумова А. Г., Трайнина Е. Г., Ратинова Н. А. Аутоагрессивное поведение подростков с различными формами социальных девиаций //Шестой Всерос. съезд психиатров, г. Томск. – 1990. – С. 24-26.

2. Ворошилин С. И. Самоповреждения и влечения к модификации тела как парциальные нарушения инстинкта самосохранения //Суицидология. – 2012. – Т. 3. – №. 4 (9).
3. Гринько И. А. Модификации тела. Эстетика и символика. Соматические модификации в традиционных обществах //Саарбрюккен, Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing. – 2010. – С. 157.
4. Каплан Г. И., Сэдок Б. Д. Клиническая психиатрия //М.: Медицина. – 1994. – Т. 1. – С. 672.
5. Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2010. – Т. 10. – №. 1.
- Польская Н. А. Предикторы и механизмы самоповреждающего поведения (по материалам исследований) //Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – №. 1. – С. 96-105.
6. Польская Н. А. Причины самоповреждения в юношеском возрасте (на основе шкалы самоотчета) //Консультативная психология и психотерапия. – 2014. – Т. 22. – №. 2. – С. 140-152.
7. Ребеко Т. А. Телесный опыт в структуре индивидуального знания. – Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт психологии РАН, 2015.
8. Рыжов.А.Л. Психологические основы профилактики детских и подростковых суицидов. – Москва 2018.
9. Тхостов.А.Ш. Психология телесности. – Москва 2002.
10. Чуева Е. Н. Самоповреждающее поведение детей и подростков //Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. – 2017. – №. 1 (29).
11. Favazza A. R. Bodies under siege: Self-mutilation and body modification in culture and psychiatry. – JHU Press, 1996.
12. Favazza A. R., Rosenthal R. J. Diagnostic issues in self-mutilation //Psychiatric Services. – 1993. – Т. 44. – №. 2. – С. 134-140.
13. Feixas G., Geldschläger H., Neimeyer R. A. Content analysis of personal constructs //Journal of Constructivist Psychology. – 2002. – Т. 15. – №. 1. – С. 1-19.

МОДИФИКАЦИИ ТЕЛА, КАК ФОРМА САМОПОВРЕЖДЕНИЙ

Аббасова Нармин

АННОТАЦИЯ

В последнее время все большую популярность приобретают разные практики, связанные с воздействием на тело и его совершенствованием. Некоторые из них считаются приемлемыми, связываются с представлениями о здоровом образе жизни, другие, напротив, относятся к девиантным формам поведения или расстройствам, таким как: суицидальное поведение, пищевая зависимость, химическая зависимость, фанатическое поведение (вовлеченность в деструктивный религиозный культ), субкультуральные девиации и т.д. В данной статье делается акцент на две формы: несуйцидальное самоповреждающее поведение в виде самопорезов и телесные модификации (татуирование, пирсинг и др). Их сходство заключается в том, что они предполагают повреждение поверхностей тела, и могут быть вместе классифицированы, как разные. Основное различие – в мотивах совершаемого поведения. Основной мотив нанесения повреждений – попытка воздействовать на свое состояние, модификации тела совершаются с целью достижения эстетического эффекта. Несмотря на то, что такие формы имеют и схожие механизмы, они могут становиться и переходящими формами, где самопорезы, с одной стороны, становятся привычной формой самовы-

ражения, а телесные модификации, в своих экстремальных формах, проявляют ауто-деструктивный характер.

BƏDƏNİN DƏYİŞMƏLƏRİ ÖZÜNƏ ZƏRƏRVERMƏ FORMALARI KİMİ

Abbasova Nərmən

XÜLASƏ

Son zamanlarda bədənə təsir və onun yaxşılaşdırılması ilə bağlı müxtəlif təcrübələr populyarlıq qazanır. Bəziləri məqbul sayılır, sağlam həyat tərzini anlaşıqları ilə əlaqələndirilir, digərləri isə deviant davranışına aiddir - intihar davranışı, qida asılılığı, fanatik davranış (dağıdıcı dini kultda iştirak), kimyəvi asılılıq, subkultural deviasiyalar və s. Bu məqalədə iki formaya diqqət yetirilir: suicidal olmayan özünə xəsarət kəsiklər ilə və bədən modifikasiyası (tatu, pirsinq və s.). Onların bənzərliyi bədən səthlərinə ziyan vurmaları və birlikdə fərqli olaraq təsnif edilə bilmələridir. Əsas fərq – davranışın motivləridir. Özünə zərərin əsas motivi – vəziyyətinə təsir etmək cəhdidir, bədən dəyişiklikləri estetik effekt əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu cür formaların oxşar mexanizmlərə sahib olmasına baxmayaraq, bir tərəfdən də bu davranış keçici formada ala bilər, bir tərəfdən özünü ifadə forması ola bilər, digər tərəfdən isə bədən modifikasiyaları ekstrimal vəziyyətlərdə autodestruktiv xarakter göstərə bilərlər.

BODY MODIFICATIONS AS A FORM OF SELF-HARM

Abbasova Nərmən

SUMMARY

Recently, various practices related to the impact on the body and its improvement have become increasingly popular. Some of them are considered acceptable, associated with ideas about a healthy lifestyle, others, on the contrary, belong to deviant forms of behavior or disorders, such as: suicidal behavior, food dependence, chemical dependence, etc, fanatical behavior (involvement in destructive religious cult), subcultural deviations, etc. This article focuses on two forms: non-suicidal self-harming behavior in the form of self-cuts and bodily modifications (tattooing, piercing, etc). Their similarity lies in the fact that they involve damage to the surfaces of the body, and can be classified together as different. The main difference is – in the motives of the behavior. The main motive of damage – attempt to influence its condition, body modifications are made in order to achieve an aesthetic effect. Despite the fact that such forms have similar mechanisms, they can become and transient forms, where self-cuts, on the one hand, become a familiar form of expression, and bodily modifications, on the one hand, in their extreme forms, they show an autodestructive character.

СПЕЦИФИКА ДЕТСКО - РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Бахетнуэр Сайлике
магистрант II курса БГУ
2969196750@qq.com

Ключевые слова: семейное воспитание, социальная адаптация, социализация, типы родительского воспитания.

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, sosial adaptasiya, sosializasiya, valideyin tərbiyəsinin növləri.

Keywords: family upbringing, social adaptation, socialization, types of parenting.

Семейное воспитание заложило основу для развития личности ребенка, его взаимодействия с социальной средой и адаптации к ней. В контексте семейного воспитания социальная адаптация понимается как процесс включения учащегося начальных классов в социальную систему, включающий в себя усвоение норм, правил и ценностей общества.

В начальной школе физическое состояние ребенка, сформированные представления об окружающем мире, развитость речи и когнитивные способности, а также социальное осознание мира создают условия для начала систематического образовательного процесса.

В образовательной среде ребенок не только приобретает знания и навыки, но также обретает новый социальный статус. Происходит изменение его самовосприятия в социальных связях. Предпочтения и ценностные ориентиры ребенка претерпевают изменения, а также меняется вся структура его повседневной жизни. В его окружении появляется значимый взрослый – учитель, который играет важную роль в его развитии. Существенно преобразуются отношения между ребенком и родителями: теперь, когда он стал учеником, перед ним ставятся новые задачи и возлагаются новые обязанности. Важно подчеркнуть, что успешное интеллектуальное развитие ребенка зависит не только от усилий учителя, но и от гармоничных отношений в семье между родителями и ребенком.

В этот период жизни ребенка происходит значительное изменение образа и стиля жизни по сравнению с дошкольным периодом: появляются новые требования и социальная роль учащегося, осваивается совершенно новый вид деятельности – обучение. В школьной среде ребенок не только обогащается новыми знаниями и навыками, но и приобретает определенный социальный статус. Изменяется его понимание собственного места в системе социальных связей. Происходит смена интересов и ценностей ребенка, что влияет на всю структуру его повседневной жизни [1].

В начальном школьном возрасте происходит активное формирование личности ребенка, которое связано с увеличением круга социальных контактов с одноклассниками и взрослыми как в школьной среде, так и за ее пределами. Тип отношения ребенка к миру (нормативный, отклоняющийся или выраженный) напрямую связан с окружающей его психологической обстановкой, включая успешную или неуспешную социальную адаптацию, учебные достижения, отношение родителей к его успехам и неудачам, а также взаимодействие с учителями [2].

Все упомянутое может привести к развитию механизмов психологической защиты, когда ребенок начинает безоговорочно отклонять всё, что исходит из внешнего мира, не делая различия между хорошим и плохим в отношении себя. В таком состоянии он непроизвольно и без сознательного анализа проецирует отрицательные аспекты на окружающих, приписывая им вину в возникающих проблемах. У таких младших школьников не формируются необходимые личностные качества, которые позволили бы им правильно распознавать и адекватно оценивать как положительные, так и отрицательные стороны ситуаций и соответственно на них реагировать.

Кроме того, существенное влияние на развитие личности оказывает семейное воспитание: его дефициты могут способствовать появлению таких черт, как капризность и упрямство, которые становятся формой детского протеста против школьных требований и необходимости отказываться от желаемого ради выполнения обязанностей.

Отношения в семейном кругу часто служат для ребенка примером для подражания. Многие специалисты в области психологии сходятся во мнении, что ошибки в воспитании в раннем возрасте могут стать основой для возникновения коммуникативных проблем во взрослом состоянии. Развитие личности ребенка тесно связано с особенностями воспитательного процесса в его семье.

Термин «стиль семейного воспитания» это – комплексное явление, объединяющее когнитивные, эмоциональные и поведенческие аспекты, основываясь на определении, предложенном А.Я. Варгой. Она характеризует родительские отношения как интегрированную систему разнообразных эмоций в отношении ребенка, устойчивых моделей поведения во взаимодействии с ним, а также способов восприятия и понимания его личности и действий.

Следует подчеркнуть значимость роли семьи в процессе адаптации и социальной интеграции ребенка. В семейной обстановке под наблюдением родителей дети усваивают первичные знания о мире, который их окружает. В ежедневной жизни родители часто сталкиваются с многочисленными вызовами. Основываясь на анализе психологических исследований, можно сделать вывод, что дети из дисгармоничных и неблагополучных семей чаще всего испытывают трудности в обучении. К таким детям относятся индивиды, проявляющие агрессию, имеющие проблемы с контролем поведения и отставание в академической успеваемости.

Под дисгармоничными семьями понимаются те, где из-за нарушений в различных аспектах функционирования семьи систематически не удовлетворяются основные потребности ее членов и не выполняются важнейшие семейные функции, характерные для каждого этапа жизненного цикла семьи.

Гармоничная семья описывается как семейное образование, где преобладает теплое эмоциональное общение, отсутствуют конфликты и соперничество, четко соблюдаются ролевые обязанности и применяется демократический подход к управлению без доминирования кого-либо из членов. В контрасте с гармоничной, дисгармоничная семья представляет собой примеры, которые демонстрируют уровни нарастающей дисфункциональности, начиная от просто негармоничных отношений до ситуаций, ведущих к полному распаду. Такие стадии включают в себя негармоничные, деструктивные, распадающиеся и в конечном итоге – полностью распавшиеся семьи. Особенный тип дисгармоничной семьи представляет собой ригидную псевдосолидарную семью, где внешнее единство и сплоченность скрывают глубокие внутренние разногласия и конфликты [4].

Уменьшение и упрощение взаимодействия внутри семьи, нехватка эмоциональной близости и понимания, ограниченное знание родителями истинных потребностей, увлечений и затруднений их детей, а также недостаток взаимодействия и совместных действий внутри семьи приводят к возникновению проблем в развитии младших школьников. Параллельно наблюдается тенденция к переложению обязанностей по воспитанию от родителей на учреждения для детей (детские сады, школы) и на наемных специалистов (няни, гувернантки), что приводит к отстранению родителей от активного участия в процессе воспитания своих детей.

В каждой семье естественным образом складывается уникальная система взаимоотношений и создаются индивидуальные условия, оказывающие влияние на формирование личности ребенка. При воспитании своих детей родители часто руководствуются не столько осознанными методиками, сколько собственной интуицией и жизненным опытом. В результате, в каждой семье формируется свой, уникальный стиль воспитания.

Проанализировав всё вышеуказанное, становится ясно, что роль семейного окружения и характера семейных связей оказывают прямое воздействие на социализацию ре-

бенка младшего школьного возраста. Дети, выросшие в атмосфере взаимопонимания и заботы, сталкиваются с меньшим количеством проблем в области здоровья, обучения и общения с ровесниками. В то же время нарушения в отношениях между детьми и родителями часто приводят к развитию разнообразных психологических трудностей и комплексов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Давыдов, В.В. Психическое развитие в младшем школьном возрасте. // Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М., 1979.- С.28.
2. Дубровина, И.В. Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога / Под ред. И.В. Дубровиной. – М. – 1987.- С.51.
3. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения./ Дис. канд. псих. наук. – М., 2000 – 194с.
4. Личко А.Е. Негармоничная семья как психогенный фактор. Виды неправильного воспитания / А.Е. Личко. – Санкт-Петербург // Психология семьи и больной ребенок : учебное пособие : хрестоматия / Сост. И.В.Добряков, О.В. Защиринская. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – С. 30-36.

СПЕЦИФИКА ДЕТСКО - РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Бахетнуэр Сайлике

АННОТАЦИЯ

Семейное воспитание играет ключевую роль в социальной адаптации младших школьников. В данной статье рассматриваются различные стили семейного воспитания и их влияние на процесс социальной адаптации детей начальной школы. Цель статьи – выявить связь между стилями семейного воспитания и успешностью социальной адаптации младших школьников.

KIÇİK MƏKTƏB YAŞ DÖVRÜNDƏ UŞAQ- VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN SPESİFİKASI

Bahetnuer Sailike

XÜLASƏ

Kiçik yaş məktəblilərin sosial adaptasiyasında ailə tərbiyəsi əsas rol oynayır. Bu məqalədə ailə tərbiyəsinin müxtəlif üslubları və onların ibtidai məktəbdə uşaqların sosial adaptasiya prosesinə təsiri araşdırılır. Məqalənin məqsədi - ailə tərbiyəsinin üslubları və kiçik yaşlı məktəblilərin uğurlu sosial adaptasiyası arasında əlaqəni müəyyən etməkdir.

SPECIFICITY OF CHILDREN-PARENT RELATIONS IN JUNIOR SCHOOL AGE

Bahetnuer Sailike

SUMMARY

Family education plays a key role in the social adaptation of younger schoolchildren. This article discusses various styles of family education and their impact on the process of social adaptation of primary school children. The purpose of the article is to identify the connection between family education styles and the success of social adaptation of younger schoolchildren.

AUTISMAND ITS TYPES

Ferahnaz Şeyma Yılmaz

BDU- II Masters

Supervisor: p.ü.f.d. Tural Rzyev

seyma93ylmz@hotmail.com

Keyword: autism, child, spectrum, parent, development, syndrome, behavior, education, nutrition, sleep, adaptation, emotion, family.

Açar söz: autizm, uşaq, spektr, valideyn, inkişaf, sindrom, davranış, təhsil, qidalanma, yuxu, uyğunlaşma, emosiya, ailə.

Ключевые слова: аутизм, ребенок, спектр, родитель, развитие, синдром, поведение, образование, питание, сон, адаптация, эмоции, семья.

Autism is defined as a neuro-developmental disorder that emerges with symptoms within the first three years of the child's life and continues throughout life. The diagnosis of autism is also a disorder that prevents brain development. Autism spectrum disorder (ASD) is a disorder that emerges in the early period and shows inadequacies in social communication and interaction (American Psychiatric Association, 2013). Autism spectrum disorder can show symptoms before the age of three. When we observe the symptoms between 6-24 months, if the baby does not smile at others and does not give mimic reactions when he/she passes the 6th month, if he/she does not make sounds and does not look and react when called by name even though he/she has completed the 12th month, if he/she does not ask for the object she/he wants by pointing with his/her index finger, if he/she cannot imitate some hand skills such as clapping, if he/she cannot say monosyllabic words when he/she passes the 16th month, if he/she cannot say monosyllabic words when he/she passes the 18th month. If he/she does not obey simple instructions when he/she passes his/her 16th month, if he/she does not obey simple instructions when he/she passes his/her 18th month, if he/she cannot say 2 words and meaningful words when he/she passes his/her 2nd year, if he/she does not react when his/her parents play games or when his/her siblings play games, if he/she does not react, if he/she does not want to accompany social games, if he/she shows an excessively selective attitude towards eating, Autism spectrum disorder can be considered before the age of 2 if the child reacts excessively when there is a delay in routines or when they do not occur, does not play with toys according to their purpose, shows repetitive behaviours such as flapping wings or walking on tiptoes. These symptoms should be followed up when the child is born and when the child is over 5 months old. When defining autism, it is referred to as pervasive developmental disorder in some sources. Various problems are seen in the social communication, language development, communication methods with other individuals and behaviours of the child with autism. Among the first symptoms of autism, it manifests itself with repeated behaviours and is followed. One of the most important symptoms is their ability to communicate and interact socially. The diagnostic criteria of autism disorder in DSM-V areas follows: unusual social approach and inability to talk to each other, inability to share their interests and feelings with others, inability to interact socially, inability to communicate verbally and non-verbally, Inability to make eye contact, lack of or meaningless use of gestures, meaningless facial expression, inability to adjust behaviour in social interaction, imaginary play and making friends, inability to communicate with peers, inability to interact, inability to continue any interaction and difficulty in understanding relationships. Among the most common symptoms that come to mind when we say autism, the inability of the individual to make eye contact, inability to participate in social interactions, little or no attention, not looking when called by name, asking or showing the objects around him/her by pointing with his/her fingers, not using facial expressions and ges-

tures, Inability to communicate with peers or limited communication with peers, tendency to be alone, language development is behind their peers, playing with toys out of purpose, arranging or turning objects according to colours, sizes, repeating sounds they hear from the environment, repeating meaningless words they make up, Among the various symptoms are the fact that they remember information about the subjects they are interested in and like in detail, they have behavioural obsessions as well as interest obsessions, they continue every behavior they do on a daily basis in the same order every day, overreacting when there is a change in the daily routine, not reacting to dangers, Some individuals with autism may be sensitive to sounds and light, smell or touch, the majority of children diagnosed with autism have mental retardation, some have normal intelligence and some have superior intelligence. The incidence of autism in boys is 3-4 times more common than in girls. Then euro-developmental disorder we call autism is divided into different types. In the latest revised version of the diagnostic criteria book, autism is classified as atypical autism, rett syndrome, disintegrative disorder of childhood and pervasive developmental disorder. Atypical autism is one of the most frequently diagnosed disorders in early childhood. When diagnosed early, it is in the group that can be saved with regular and disciplined education. There is a situation of interacting or influencing language development and social environment. In children diagnosed with atypical autism, extreme introversion can be seen, as well as symptoms such as inappropriate language use and routine creation, and as soon as this routine is disrupted, they start to become restless and react. Another syndrome is rett syndrome and this syndrome is only seen in girls. It manifests itself with developmental retardation until the fourth age of the child. In Rett syndrome, it is more difficult to use the hands, it cannot fully function and contractions occur. Balance and walking problems are also among the symptoms. At the same time, fine motor movements and hand-eye coordination cannot be fully realised in the child. Disintegrative disorder of childhood can be defined as follows. The child shows normal development until the age of two, but when the child reaches the age of 3 or 4, the development process regresses due to epilepsy. The frequency of these seizures is monitored and the child can only be diagnosed with mental retardation when the child is 10 years old. The communication, social relations and harmony with the environment that the child has established until the age of two are gradually lost and by the age of 10, the child is no longer able to do these things. Children with this diagnosis have to take medication throughout their lives. The education of these children should continue throughout their lives. The last syndrome, pervasive developmental disorder, is explained as follows. It is a group that does not fit the diagnostic criteria of autism but resembles autism characteristics. The first symptom in the child is seen as developmental regression after the age of 3. The child has difficulties in language development and communication. He/she can set up a game but has difficulty in continuing it.

The child has difficulties in language development and communication. He/she can set up a game but has difficulty in continuing it. Echolalia is observed in the child's speech and stereotypic movements are observed. There are a few more syndromes under the heading of autism. Asperger syndrome is defined as high functioning autism. There are some uniquenesses between Asperger syndrome and autism syndrome. We can list them as follows. In this syndrome, the child is aware of the environment and has high sensory sensitivity. Mathematical intelligence is advanced compared to other types of intelligence and strong memory processes are some of the determining features. Another disorder is childhood schizophrenia and its symptoms are as follows. Abnormalities in emotion and thought and hallucination disorders are revealed. In children with this syndrome, motor skills are inferior to their peers. These children cannot develop their language skills and have problems with socialisation. Echolalia and stereotypic movements are also seen in this syndrome. Children with this diagnosis are academically behind their peers. They do not want to study and are quite resistant. Developmental language disorder is one of the sub-syndromes of autism, it is very diffi-

cult to communicate in children with this syndrome and they want to get away from any environment where they have difficulty. They do not want to communicate with people they do not know. The speech of these children is not intelligible and they do not give the appropriate answer to any question asked. They often use meaningless words. In children with this syndrome, more articulation training, language and speech, attention studies can be done as education. Another syndrome is fragile syndrome. It is seen in $\frac{1}{4}$ to $\frac{3}{4}$ of autism cases. The source of this syndrome is due to the weak ness of the sex chromosome x.

Symptoms include lack of eye contact, prominent and large ears, a wide forehead, long facial features, low muscle mass and strabismus. They have great difficulty in adapting to the environment. They have a repetitive aggressive behaviour. They have problems in harmonising with their peers and establishing games. Their attention is distracted and they have shouting behaviours. Sterotypic behaviour is also present in this syndrome. The last syndrome is acquired epileptic aphasia syndrome. This syndrome starts when the child is 2 years old and shows symptoms of autism as well as epileptic seizures. The child has weaknesses in receptive language and has difficulty in expressing himself/herself. Early identification is very important in autism disorder. Positive attitudes and behaviours of parents contribute to the development process of the child. Negative attitudes and behaviours will weaken the developmental progress of the child. The first 3 years of the child's life are very important for the developmental process and the first 5 years are of great importance for brain development. In case of any developmental retardation in the child, it will be difficult for the child to learn. In order to repair the unhealthiness in the nervous system bonds caused by the structural condition of a child diagnosed with autism, stimulating the child with continuous environmental stimuli will be very effective for its development. The first 3 years of a child diagnosed with autism and one of its sub-diagnoses are very important and the information gained in the trainings made during this period will have appositve result when the child starts pre-school education. It is quite possible to experience a significant change when children diagnosed with autism disorder are intervened early and when disciplined, self-sacrificing work continues without disrupting the educational order. The syndrome improves at a rate of 75%. Starting the treatment from speech problems first will be closer to a solution. If the child first starts training in expressing himself/herself and transferring his/her feelings, the anger problem will also be touched. Individuals diagnosed with autism have some speech problems, the first and most common of which is echolalia. Echolalia is a condition we call word repetition and is one of the most common conditions in children diagnosed with autism. It is the repetition of the words and speeches heard by the child diagnosed with autism. Whether the child is asked questions, he repeats the sounds he hears from the environment and cannot answer. In children diagnosed with autism with echolalia, studies should be carried out to intervene, reduce and terminate this situation before speech progresses. In order to end this situation, if the child's education starts with teaching concepts and actions, echolalia will be prevented. In the case of what we call repetitive speech, it is the case that the child diagnosed with autism is stuck on some subjects and constantly makes repetitive discourses on the same subject. Examples of this situation are numbers, names, letters and street names etc. can be shown. Speech problem, which we call effective mutism, is a situation where a child with normal language development refuses to speak. In the murmuring problem, it is the inability of the child diagnosed with autism disorder to make sentences by combining the words they hear or learn from the environment. Individuals with autism who have this problem constantly mumble meaninglessly. Individuals diagnosed with autism who have speech problems have great difficulty in initiating communication and feel inadequate in maintaining communication. Another important issue is the fear of children diagnosed with autism. Children can react to a harmless situation, but they can also behave fear lessly in a dangerous situation. Children

may cry without any reason. Since the child cannot establish a connection with the environment and the event, he/she may perform crying behaviour in an environment where he/she should be happy and laugh in an irrelevant way in a static environment. Another problem is the eating problem of the child diagnosed with autism. Children diagnosed with autism are generally prone to uniform nutrition and prefer more snack-type foods. They notice when there is any taste change in the food they eat or when a different taste is mixed into their food, they may notice this and show a great reaction. There should be no behaviours and intimidation to force children with autism to eat. Teaching various vegetables and fruits by touching the foods will also change their approach to food. Another one of the most important problems in individuals diagnosed with autism is sleep problem and this problem is one of the most common problems.

Since the child with autism does not know the concept of time, he/she will exhibit behaviours such as sleeping late or waking up early and reacting by crying when he/she wakes up. Sensory sensitivity is very high and they may react to the slightest sound or light leakage. When children with autism are intervened, tantrums may occur. Tantrums in children diagnosed with autism start from the early stages and continue during the development process. In general, tantrums show great reactions in the form of crying and biting one self, hitting one self, damaging the environment when they cannot express and when there is nothing they want. Aggression in individuals diagnosed with autism shows itself prominently and can be experienced in many situations, which makes it difficult for families and educators. As the child develops, this situation may be worrying, the frequency of seizures and the degree of violence are important and it is one of the situations that must be intervened. The first years and educational life of individuals diagnosed with autism, their communication with the family and the process of adaptation is a process that requires patience and consistency. The approach of the families, the behaviour of the siblings, the environment in which they are located will contribute to the development of the child.

LITERATURE

- 1.Cohen, J.D., Donnellan, M.A.,Paul, R.,(1987). Handbook of autism and pervasive developmental disorders. Maryland: A Wiley Publication.
- 2.Rae, G., Cohen. S. (1987). Growing up with children. Canada: The Dryden Press.
- 3.Lewis, V.(1987). Development and handicap. Great Britain: Basil Blackwell Inc.
4. Rubin, K.H., Fein, G.G, Vanderbeg, B.(1983). 'play' Mussen P.H. (Ed.). Handbook of child Psychology. (79-86). New York: Willey.
5. Schopler, E., Mesibov, B. (1986). Social behavior In autism. New York: Plenum Press.
6. "Tilton, J., Ottinger, D. (1964). "Comparison of the toy play behavior of autistic, retarded and normal children. "Psychological Reports, 15, 967-975.
7. Thomas, K. (1987). Learning through play. Autistic children: Collection of Papers.' London: National Autistic Society.
8. Wing, L. (1981). Autistic Children: A guide for parents. London: Constable and Co. Ltd.
9. Wulff.B.S (1985). The symbolic and object play of children with autism. Journal of Autism and Developmental Disorders. 15.2. 139-147.

AUTISMAND ITS TYPES

Ferahnaz Şeyma

SUMMARY

Autism disorder is a neurodevelopmental disorder that manifests symptoms within the first three years of a child's life and continues throughout his or her life. There is limited progress in the brain development of children diagnosed with autism. This disorder shows symptoms before the child is

three years old. There are autism and its sub-disorders, the most common of which is autism spectrum disorder. Autism spectrum disorder is considered a disorder that occurs in the early stages and shows deficiencies in social communication and interaction. The education, life and personal development of individuals with this diagnosis continue within certain limits. Emotional situations between the family and the child, their education and quality of life are of great importance. Establishing communication and harmony in the mother-father-child triangle is very important. After the child receives the diagnosis, a systematic life and education process begins, and a lot of progress has been made with various treatment methods and training. These treatment methods require long-term and lifelong training depending on the degree of autism. Accepting the process of supporting the family and the child psychologically is one of the biggest factors. Although the process after receiving this diagnosis affects the family emotionally, necessary precautions should be taken for the child to continue his life for the rest of his life.

AUTİZM VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Ferahnaz Şeyma

XÜLASƏ

Autizm pozğunluğu uşağın həyatının ilk üç ilində özünü göstərən və bütün həyatı boyu davam edən sinir-inkişaf pozğunluğudur. Autizm diaqnozu qoyulmuş uşaqların beyin inkişafında məhdud irəliləyiş var. Bu pozğunluq uşaq üç yaşından əvvəl simptomları göstərir. Autizm və onun alt pozğunluqları var ki, bunlardan ən çox yayılmışı autizm spektrinin pozulmasıdır. Autizm spektri pozğunluğu erkən mərhələlərdə baş verən və sosial ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə çatışmazlıqlar göstərən bir xəstəlik hesab olunur. Bu diaqnozu olan şəxslərin təhsili, həyatı və şəxsi inkişafı müəyyən sərhədlər daxilində davam edir. Ailə ilə uşaq arasındakı emosional vəziyyətlər, onların təhsili və həyat keyfiyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ana-ata-uşaq üçbucağında ünsiyyət və harmoniyanın qurulması çox vacibdir. Uşaq diaqnozu aldıqdan sonra sistemli bir həyat və təhsil prosesi başlayır, müxtəlif müalicə üsulları və təlimlərlə bir çox irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu müalicə üsulları autizm dərəcəsindən asılı olaraq uzunmüddətli və ömürlük təlim tələb edir. Ailənin və uşağın psixoloji cəhətdən dəstəklənməsi prosesini qəbul etmək ən böyük amillərdən biridir. Bu diaqnozun alınmasından sonrakı proses ailəyə emosional təsir göstərsə də, uşağın ömrünün sonuna qədər həyatını davam etdirməsi üçün lazımı tədbirlər görülməlidir.

АУТИЗМ И ЕГО ВИДЫ

Ферахназ Шейма

АННОТАЦИЯ

Аутистическое расстройство – это расстройство нервного развития, симптомы которого проявляются в течение первых трех лет жизни ребенка и продолжаются на протяжении всей его жизни. У детей с диагнозом аутизм прогресс в развитии мозга ограничен. Симптомы этого расстройства проявляются до того, как ребенку исполнится три года. Существуют аутизм и его подрасстройства, наиболее распространенным из которых является расстройство аутистического спектра. Расстройство аутистического спектра считается расстройством, которое возникает на ранних стадиях и проявляется недостатками социального общения и взаимодействия. Образование, жизнь и личностное развитие людей с этим диагнозом продолжаются в определенных пределах. Большое значение имеют эмоциональные ситуации между семьей и ребенком, его образование и качество жизни. Очень важно наладить общение и гармонию в треугольнике мать-отец-ребенок. После того, как ребенок получает диагноз, начинается систематический процесс жизни и образования, а также достигнут большой прогресс в использовании различных методов лечения и обучения. Эти методы лечения требуют длительного и пожизненного обучения в зависимости от степени аутизма. Принятие процесса психологической поддержки семьи и ребенка является одним из важнейших факторов. Хотя процесс после получения этого диагноза влияет на семью эмоционально, следует принять необходимые меры предосторожности, чтобы ребенок мог продолжать свою жизнь до конца жизни.

QISQANCLIQ ZƏMİNİNDƏ TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN MOTİV VƏ MOTİVASİYASI

Hacıyeva Nigar Zahid qızı
Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistrantı
nigarhaciyeva37@gmail.com

Açar sözlər: Motiv, motivasiya, qısqanclıq, qısqanclıq cinayətləri, cinsiyyət.

Ключевые слова: Мотив, мотивация, ревность, преступления из ревности, пол.

Keywords: Motive, motivation, jealousy, crimes of jealousy, sex.

Araşdırmalar göstərir ki, qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlərin icraçısı qismində qadınların da mövcud olması statistik olaraq kişilərinin sayının üstünlük təşkil etməsinə maneə olmur. Qısqanclıq cinayətləri daha çox kişilər tərəfindən törədilir. Kişilər ilk öncə qadına sahib olmaq daha sonra isə münasibətdə üstünlük əldə etmək istəklərindən dolayı qadının fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu kimi istəklərdən dolayı kişilər öz səlahiyyətlərinə və ya statuslarına təhlükə hiss etdikdə zorakılığa əl atırlar. Qadınların ailə həyatı daha çox həyat yoldaşı və ya yaxın münasibətləri ilə bağlı olur. Tarixən qadınlar bir çox hallarda kişilərin fiziki zorakılığına məruz qalmışdır. Buradan belə bir məqam ortaya çıxır ki, qadın məhz qadın olduğu, fiziki cəhətdən daha zəif və təbiətən zərif olması səbəbindən ötürü daha çox zorakılığa məruz qalır və bu sosial bir haldır. Bu, gender qavrayışı ilə izah edilə bilən bir fenomen kimi görünür. “Gender”- yəni, kişi və qadının bərabər olması deməkdir. Cəmiyyət daxilində qadınlıq və kişiliyin dərk edilməsi rolların və vəzifələrin müəyyən edilməsində vacibdir. Lakin qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlərinin sayı durmadan artmaqdadır. Bu araşdırmadan görünür ki, qadın cinayətlərində ön plana çıxan əsas faktor qısqanclıq faktorudur. Bununla yanaşı məqalədə kişilərlə yanaşı qısqanclıq cinayətlərini törədən qadınların da psixologiyası tədqiq edilmişdir.

1. Qanunvericilikdə motiv amili. Cinayətin reallaşması üçün 4 tərkib elementinin mövcud olması əsas şərtədir. Obyekt, obyektiv cəhət, subyekt, subyektiv cəhət. Bu məqalədə əsas diqqət subyektiv cəhətin bir ünsürü olan motivə ayrılmışdır [9]. Məqalədə qısqanclıq cinayətinin əsas hərəkətverici amili qismində qısqanclıq motivi çıxış edir.

2. Psixologiyada motiv amili. Eyni zamanda psixoloji nöqteyi-nəzərdən də motivə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, psixologiyada motiv: İnsan davranışının arxasında duran güclü hərəkətverici amil kimi xarakterizə edilir [2, səh 128]. Motivlər insanları hərəkətə keçirməyə və məqsədlərinə çatmağa cəhd etməyə səbəb olan daxili və ya xarici stimullardır. Motivlər şəxsə, şəraitə və başqa cəhətlərə görə dəyişiklik göstərir.

3. Qısqanclıq motivi təsiri altında törədilən cinayətlər. Qısqanclıq motivi qısqanclıq cinayətlərinin ən mühüm motividir [4, səh 120]. Demək olar ki, hər gün biz dünyada qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlər haqqında informasiyalar alırıq. Bu cinayətlərin qurbanları daha əvvəl də, vurğuladığımız kimi ən çox qadınlardır. Hazırda qadınlara münasibətdə törədilən qısqanclıq cinayətləri sürətlə artmaqdadır. Kişilər sevgilisini, arvadını (bəzən boşanmış olduğu arvadını) və ya platonik olduğu qadını qısqandığı üçün qətlə yetirə bilər. Qısqanclıq bir duyğu kimi şəxsə normal həddə olduğu müddətcə təhlükəli deyil, ta ki bu şəxsə obsesionlu düşüncəyə çevrilənə qədər [3, səh 155]. Bu zaman artıq şəxs partnyorunu kölgəsindən belə qısqanmağa başlayır. Belə olduğu təqdirdə isə o həyatı həm özü üçün, həm də qarşı tərəf üçün dözülməz edir. Qısqanan tərəf bu dəfə qarşı tərəfi daim izləməyə başlayır, onun hər sözünün, hər hərəkətinin altında bir məna axtarır. Partnyorunu hər addımda xəyanətlə günahlandırır. Qarşı tərəf nə qədər təkid etsə də, nə qədər sübut etməyə çalışsa da, hətta əsasları ona təqdim etsə də patoloji qısqanc tərəf onu anlamaq iqtidarında deyildir. Burada şəxsə artıq paranoid düşüncələr formalaşmış olur [10, səh 266]. Partnyoru harda olursa olsun onun

bütün hədəfi o olur. Bu şəxslər bəzən öz sevgililəri və ya həyat yoldaşlarına həbs həyatı yaşadırlar. Hətta onların cəmiyyətə çıxmalarını məhdudlaşdıraraq bütün günü onların fəaliyyətinə kameralarla nəzarət edə bilirlər. Getdikcə partnyorunun dostları ilə iş yoldaşları ilə və başqa ünsiyyətdə olmalı olduğu şəxslərlə onun münasibətini məhdudlaşdırır, hətta qadağan edir. Qısqanc tərəf bu dəfə özünün qoyduğu “qadağa mexanizmlərinin” fayda vermədiyini düşündüyü anda artıq zorakılığa əl atır. Bu isə daha da təhlükəli bir haldır. Belə ki, zorakılıq törədən tərəfin tətbiq etdiyi şiddət nəticəsində qarşı tərəf həyatdan məhrum olma təhlükəsi ilə birbaşa üz-üzə olur. İçkinin və ya daha güclü psixotrop maddələrin təsiri altında şəxsin zorakılığının nəticələri daha qorxunc ola bilər. Bu kimi hallar artıq patoloji qısqanclığa aiddir. Yəni ki, bu artıq xəstəlik həddinə çatmış qısqanclıqdır.

4. Patoloji qısqanclıq. Patoloji qısqanclıq yaşayan insanlar sevdiyi şəxsi yoracaq bir şəkildə sahiblənərək baş verəcək bədbəxtliklərdən qoruma altına alır. Bu qısqanclıq, yaşanan pis bir hadisə nəticəsində adamın sevdiyi şəxsi sədaqətsizliklə günahlandırması ilə ortaya çıxır [6, səh 154]. Patoloji qısqanclığın təməlinə özgülən əskikliyi durduğu iddia edilir. Belə şəxslər adətən sevgi əksikliyinə əziyyət çəkmiş insanlar olur. Əgər birinin keçmişində tərkedilmə hadisəsi varsa, bu insanlarda patoloji qısqanclıq daha çox görülür. Belə ki, uşaqlığında daha az qayğı, diqqət, sevgi görmüş və ya görməmiş şəxslər gələcəkdə bağlandığı şəxsə qarşı qeyri normal dərəcədə asılı olurlar. Patoloji qısqanclıq kişilərə nisbətən, qadınlarda daha çox görülür, bu da öz növbəsində qadının həssas təbiətindən və cəmiyyətdə qadına qarşı olan münasibətdən irəli gəlməkdədir. Qısqanclıq hər iki cinsdə fərqli şəkildə özünü göstərir. Qadınlarda patoloji qısqanclıq daha çox emosional şəkildə və içərpəli olaraq yaşadıqlarını görürük [5, səh 266]. Onlar öz partnyorlarından daim şübhə edirlər. Patoloji qısqanc qadına görə əgər yoldaşının üstündə bir saç tükü varsa, demək o arvadına xəyanət edib. Onun telefonun şifrəsini öyrənməyə, yazışmalarını oxumağa, telefon danışqlarını dinləməyə başlayırlar. Qadınlar bu mövzuda kişilərə nisbətən əsasən öz araşdırmalarını daha ehtiyatlı şəkildə realizə edirlər. Belə ki, qadın təbiətinə uyğun olaraq daha səbrli və sakit davranır.

5. Kişilər tərəfindən qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlərin spesifik cəhətləri. Kişilərdə qısqanclıq daha çox hərəkətlərində şiddət və cinayət olaraq üzə çıxır. Buna görə də biz qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlərin icraçısı qismində əksərən əsasən kişiləri görürük. Bu kişi orqanizmində testosteron hormonun üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Hətta araşdırmalar göstərir ki, testosteron hormonu səviyyəsinin daha yüksək olduğu kişilər daha çox şiddətə meyilli olurlar [7, səh 323].

Qısqanclıq cinayətləri törədən kişilər adətən bu cinayəti birbaşa özləri törədirlər. Bu cinayəti törədən kişilər adətən odlu silahdan, soyuq silahdan istifadə edirlər. Bəzən də qurbanı boğaraq qətlə yetirirlər [1, səh 202].

Bu növ cinayətləri törədən kişilərin sayı durmadan artmaqdadır. İstər qərb ölkələrində istərsə də, şərq ölkələrində biz bu halı müşahidə edə bilirik [8, səh 196]. Lakin şərq ölkələrində bu hal ilə daha sıx qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, bir sıra şərq ölkələrində sosial münasibətlərdə qadın daha aşağı görülməkdədir.

6. Şərq ölkələrində törədilən qısqanclıq cinayətləri. Son illərdə Hindistanda yüzlərlə qadın üzünə və bədənə müxtəlif hissələrə asid turşusu atılaraq yandırılmışdır. Bu da öz növbəsində qadınlarda bir qisminin ölümünə, başqa bir qisminin isə ciddi yaralanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu cinayətlərin motivi qismində də yenə qısqanclıq duyğusu çıxış edir. Kişilər onlardan ayrılmaq istəyən arvadlarını və ya sevgililərini gələcəkdə başqa birisi ilə görmək istəməmələri səbəbindən bu təhlükəli üsullara əl atırlar [10].

7. Azərbaycan Respublikasında törədilən qısqanclıq cinayətləri. Ölkəmizdə də qısqanclıq cinayətlərinin statistikasını az deyildir. Yenə də biz burada qurban qismində əksərən qadınlara bəslənən qadınların olduğunu görə bilirik.

8. Qadınlar tərəfindən qısqanclıq zəminində törədilən cinayətlərin spesifik cəhətləri. Qısqanclıq cinayətini törədən qadın isə daha az zorakılıq aktı törədir. Araşdırma-

lar göstərir ki, qadınlar cinayəti adətən müddətli qatillər tərəfindən icra etdirirlər. Statistikalara əsasən qeyd edə bilərik ki, cinayəti bilavasitə özü realizə edən qadınlar daha çox qurbanları yuxuda olarkən onlara xəsarət yetirirlər. Bəzən də “zəhərləmə” üsulundan istifadə edərək cinayəti icra edirlər. Lakin kişilər kimi daha şiddətli üsullarla cinayət törədən qadınların sayı da az deyil.

Qısqanlıq cinayətini daha çox yeniyetmələr, gənclər və orta yaşlılar arasında görə bilərik.

Patoloji qısqanlığın əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- Yüksək səviyyədə aldatılma qorxusu
- Partnyoru hər kəsdən, hər şeydən qısqanmaq
- Sevgilisindən, həyat yoldaşından ayrılmağın fobiya halına dönməsi
- Təhqir edərək qarşılarındakı şəxsi dəyərsiz hiss etdirmək
- İdarə edilə bilməyən və ifrat reaksiyalar
- Zorakılığa meyilli davranışlar

Qısqanlıq bəşəriyyət yarandığı gündən bəri mövcud olan duyğudur. O da, öz növbəsində insana xas olan digər duyğular (sevgi, mərhəmət, qəzəb və s.) kimi özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri ehtiva edir. Qısqanlığı tam olaraq mənfi duyğu kimi tanımaq doğru deyil, nəhayətində insan yaşadığı müddət ərzində daim müxtəlif duyğuların təsirinə məruz qalır. İnsan duyğunu bir müddət görməməyə, onu bir növü mövcud deyilmiş kimi hesab etməyə çalışa bilər. Lakin bunu uzun müddət davam etdirərsə, onda duyğu daha şiddətli formada təzahür edəcəkdir. Buna görə də, duyğunu qadağan etmək mümkün deyildir. Qısqanlığı da, qadağan etmək absurd anlayışdır. Amma qısqanlıq patologiya həddinə çatarsa bu halda psixoloji və tibbi tədbirlər qaçınılmazdır. Psixoloji və tibbi tədbirlər vaxtında görülərsə, qısqanlığın doğurduğu zorakı davranışların qarşısını almaq mümkündür. Bu səbəbdən dolayı cəmiyyətdə sözügedən mövzuda sıx-sıx maarifləndirmənin aparılması mühümdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Bayramov, Ə.Əliyev (2012). Hüquq psixologiyası. Bakı:Təhsil. 765s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
4. Yasemin Işıқтаç. Adəlet psixologiyası. İstanbul, 2013.
5. Petrovski A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
6. David Canter. Suç psixologiyası (tərcümə: Ali Dönməz) 1-ci nəşr. Ankara, 2011.
7. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı, BDU, 1994.
8. Богословский В.В., Ковалев А.Г., Степанов А.А. Общая психология. Москва, 1981
9. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi <http://e-qanun.az/framework/46947>
10. Kaliforniya Hüquq İcmalı, <https://doi.org/10.15779/Z38WX8J>

QISQANCLIQ ZƏMİNİNDƏ TÖRƏDİLƏN CINAYƏTLƏRİN MOTIV VƏ MOTIVASIYASI

Hacıyeva Nigar

XÜLASƏ

Məqalədən görünür ki, motiv insanı hər hansısa bir hərəkətə sövq edən qüvvə qismində çıxış edir. İstər normal yaşamda, istərsə də hansısa bir cinayətin törədilməsində insan onu motivasiya edən qüvvəyə ehtiyac duyur. Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət törədildiyi

təqdirdə onun motivi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən dolayı olaraq bunu qeyd etməliyik ki, bir sıra cinayətlərin motivi kimi qısqanclıq mühüm rol oynayır. Qısqanclıq şəxslərin sevdikləri insana güvənməmələri, onu başqaları ilə bölüşməyə qətiyyətlə qarşı çıxmaları və ya başqa birisində gördüyü əlamət, obyekt və ya insanı özünə cəlb edə bilməməsi nəticəsində meydana gələn bir duyğudur. Qısqanclıq da, öz növbəsində digər duyğular kimi şəxsiyyətindən, olduğu cəmiyyətdən, peşəsindən, cinsiyyətindən və başqa bu kimi sosial, demoqrafik, siyasi fərqlərindən asılı olmayaraq hər bir şəxsə ola bilər. Bu məqalədə qısqanclıq cinayətlərinin motiv və motivasiyası qismində “qısqanclığı” tədqiq edilib.

МОТИВ И МОТИВАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ НА НЕНАВИСТИ

Гаджиева Нигяр

АННОТАЦИЯ

Из статьи видно, что мотив выступает как сила, побуждающая человека к какому-либо действию. Будь то в обычной жизни или при совершении преступления, человеку необходима движущая сила. Следует отметить, что если совершено преступление, важен его мотив. По этой причине необходимо косвенно отметить, что ревность играет важную роль как мотив ряда преступлений. Ревность — это эмоция, возникающая в результате того, что люди не доверяют человеку, которого любят, категорически против того, чтобы делиться этим с другими, или неспособны привлечь знак, объект или человека, которого они видят в другом человеке. Ревность, в свою очередь, как и другие эмоции, может существовать у каждого человека, независимо от его личности, общества, профессии, пола и других подобных социальных, демографических и политических различий. В данной статье рассматривается «ревность» как мотив и мотивация преступлений из ревности.

MOTIVE AND MOTIVATION OF JEALOUS CRIMES

Hajiyeva Nigar

SUMMARY

It can be seen from the article that the motive acts as a force that prompts a person to any action. Whether in normal life or committing a crime, a person needs a motivating force. It should be noted that if a crime is committed, its motive is important. For this reason, we must indirectly note that jealousy plays an important role as a motive for a number of crimes. Jealousy is an emotion that occurs as a result of people not trusting the person they love, being strongly opposed to sharing it with others, or not being able to attract a sign, object or person they see in another person. Jealousy, in turn, like other emotions, can exist in every person, regardless of their personality, society, profession, gender, and other such social, demographic, and political differences. This article examines "jealousy" as a motive and motivation for crimes of jealousy.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Валиева Эсмira Исмаил кызы
Магистрант 1 курса БГУ
esmira4114@gmail.com

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, burnout, профессиональное выгорание, психологические и организационные аспекты, динамика процесса выгорания, симптомы эмоционального выгорания.

Açar sözlər: emosional tükənmə, burnout, professional tükənmə, psixoloji və təşkilati aspektlər, tükənmə prosesinin dinamikası, emosional tükənmənin əlamətləri.

Keywords: emotional burnout, burnout, psychological and organizational aspects, dynamics of the burnout process, symptoms of emotional burnout.

Феномен эмоционального выгорания присутствует в жизни людей ещё с древних времён, но в настоящее время приобретает всё большую актуальность, особенно в современном быстром и стрессовом обществе, где люди сталкиваются с высокой нагрузкой на работе, личные вызовы и информационной перенасыщенности.

С целью изучения данного концепта нам необходимо провести тщательный теоретико-психологический анализ. Теоретическая заинтересованность темой выгорания обуславливается практической потребностью. В связи с тем, что феномен выгорания возникает у человека в результате работы и имеет негативные последствия для него самого, организации и психического благополучия работников, пациентов, коллег, т. е. тех, с кем он взаимодействует. Синдром эмоционального выгорания больше всего изучен в психологии труда и социальной психологии. Учитывая тот факт, что ранее синдром эмоционального выгорания исследовался учёными в области психологии, на данный момент накоплено достаточно много фактического материала, связанные с условиями, при которых возникает выгорание, а также его негативными последствиями, что требует ещё более тщательного исследования данного феномена. Также это определяется тем, что объяснительные возможности существующих подходов к выгоранию невелики, и до сих пор нет основополагающей теории, которая объясняла бы данный синдром.

Под «эмоциональным выгоранием» понимают специфический синдром, который развивается у человека в процессе его профессиональной деятельности и выражается в состоянии эмоционального и физического истощения, отчуждении от людей, с которыми человек взаимодействует, а также в отсутствии профессиональных планов и крушении надежд [1].

Понятие «burnout» (выгорание) ввёл в науку американский психиатр Х. Дж. Фрейденберг в 1974 г. с целью описания особого расстройства личности у здоровых людей, которое возникло вследствие интенсивного и эмоционально нагруженного общения в процессе профессиональной работы с клиентами, пациентами, учениками. Он обратил внимание на данную проблему, в связи с увеличением количества специалистов, жалующихся на появление ухудшения как психического, так и физического здоровья, при отсутствии каких либо патологий. Изучив проблему, исследователь описал данное явление и ввел название «эмоциональное выгорание» (burnout), особо подчеркнув, что под влияние данного патологического состояния попадают специалисты гуманитарных профессий [10, с. 5].

К этому времени было собрано большое количество фактов, которые говорили о том, что среди учителей, врачей, психологов, полицейских и различного рода соци-

альных работников часто можно встретить людей сухих, резких и неадекватных в общении. В то же время определенная часть исследований показала, что представители этих профессиональных групп чаще других подвержены разного рода психосоматическим расстройствам [5]. Изначально понятие выгорания считалось «платой за сочувствие», а затем превратилось в «болезнь коммуникативных профессий». В современный период говорят о синдроме выгорания представителей самых разных профессий от гуманитарных сфер, до технических.

На ранних этапах развития понятие выгорания изучалось на основе накопленных описаний симптомов, которые характеризовали и были связаны с ним. Относительное большинство исследований носило сугубо эмпирическую направленность и не пыталось дать теоретически обобщенного определения.

Т. Кокс и А. Гриффитс, которые занимались исследованием выгорания, выделили в порядке 150 симптомов, которые определяют данное явление. Среди них выделяются аффективные симптомы, которыми являются: плаксивость, истощение эмоциональных ресурсов, пониженность и нестабильность настроения, угрюмость, когнитивные симптомы — ощущение безысходности и безнадежности, ригидность мышления, отстраненность в общении с коллегами и клиентами, стереотипное отношение. Все эти симптомы сопровождается аналогичными для стресса жалобами на здоровье: головные боли, головокружение, тошнота, беспокойство и бессонница. К мотивационным симптомам относится отсутствие присущих человеку мотиваций: старания, энтузиазма, заинтересованности и идеализма; и напротив, появление разочарования, неудовлетворенности, возможен отказ от должности [6, с. 25—30].

Такой плюрализм симптомов легко может запутать. Определенная часть из них является идентификаторами стресса, другая связана с личностными расстройствами, в результате чего, само понятие выгорания несколько размывает свои границы.

В концептуальном плане наиболее разработана и обоснована модель выгорания, которая была предложена в 1976 г. исследователями К. Маслак и С. Джексоном. В данной модели выгорание впервые рассматривается как синдром, который проявляется в трех базовых симптомах: эмоциональном истощении, деперсонализации и редукции личных достижений. Под понятием эмоционального истощения подразумевается комплекс проявлений «эмоциональной усталости» или «выпотрошенности» от постоянно переживаемого напряжения и стрессовых реакций в процессе работы с людьми. Деперсонализация определяется тенденцией видеть преимущественно «плохие» стороны в характере и поведении других людей. Редукция личных достижений подразумевает такое состояние, когда человек утрачивает чувство собственной значимости в профессиональном плане, не видит перспектив своего дальнейшего развития [8]. Следует подчеркнуть, что именно только совокупность этих трех компонентов составляет содержание синдрома выгорания. Ни один из компонентов в отдельности не является синдромом. Именно данные симптомы в исследованиях стабильно взаимосвязываются между собой. Также необходимо упомянуть, что именно трехкомпонентная модель выгорания легла в основу опросника MBI (Maslach Burnout Inventory).

Также К. Маслак и С. Джексон к факторам, от которых будет зависеть развитие синдрома эмоционального выгорания, отнесли следующие: индивидуальный «предел» личности, внутренний психологический и негативный индивидуальный опыт [13].

В основном выгорание рассматривалось как следствие длительного профессионального стресса, и вследствие чего часто термины «стресс» и «выгорание» использовались как синонимы. В симптомах, относящихся к феномену выгорания, значительное место занимают симптомы стресса. Поэтому некоторые психологи рассмат-

ривают данный феномен в рамках теории стресса Г. Селье (Е. Махер, К. Кондо, В.В. Бойко, Е.И. Лозинская, В.В. Постнов) [7, с. 15]. Однако, стресс объясняет лишь симптом эмоционального истощения и не объясняет два других симптома: деперсонализацию и редуцицию личных достижений. И таким образом можем сделать вывод, что стресс не объясняет синдром выгорания в целом.

С появления проблемы выгорания в психологии ведется дискуссия о связи синдрома с депрессией. Несмотря на значительную схожесть проявлений, депрессия ознаменовывается тем фактом, что проявляется во всех сферах жизни человека, в то время как выгорание на начальных этапах своего развития существует лишь в отношении работы, а в других сферах жизни человек может быть вполне счастлив. Лишь на поздних этапах выгорание на самом деле проявляется во всех сферах жизни. Также следует подчеркнуть, что выгорание возникает у психически здоровых людей. Согласно Маслаку, синдром выгорания в большей степени характеризует работу человека, чем его самого [3; 4].

В большинстве эмпирических исследований 25 % симптоматики эмоционального истощения объяснялось депрессией. Но опять таки, это не раскрывало полного проявления данного феномена.

Е. Эделвич и А. Бродский представляют выгорание как процесс крушения иллюзий. Они определяют выгорание в «помогающих профессиях» как прогрессирующую потерю идеализма и энергии, которую испытывают люди в результате специфических условий их работы. Исследователи считают, что изначальный идеализм и благородные стремления становятся залогом фрустрации в будущем [9].

А. Пайнс и Е. Аронсон в своем труде 1988г. определяли синдром эмоционального выгорания как состояние физического, психического и важнее всего эмоционального истощения, вызванного длительным нахождением в ситуации эмоционально перегруженного общения [14, с.123].

Д. Этзион определяет «выгорание» как «психологическую эрозию». Она считает, что выгорание возникает постепенно и незаметно для человека, и невозможно отнести его к конкретным стрессовым событиям. Исследователь также говорит о несоответствии между индивидуальными и средовыми характеристиками (ожиданиями и требованиями среды). Это несоответствие действует как постоянный источник стресса [8]. К. Маслак и М. Ляйтер также назвали выгорание «эрозией души». «Оно представляет собой эрозию в ценностях, настроении и воле — эрозию человеческой души» [12, с. 17].

Таким образом синдром выгорания представляет собой целый симптомокомплекс, в котором физиологические симптомы необъяснимо связаны с «эрозией души».

Согласно В. В. Бойко, «синдром психического выгорания - это выработанный личностью механизм психологической защиты в форме полного или частичного исключения эмоций в ответ на избыточное психотравмирующее воздействие» [2].

В психологии используют также термин «профессиональное выгорание», исследователи определяют, что данный синдром проявляется в профессиональной сфере и связан с отношением человека к работе» [2; 3; 4].

Следует также упомянуть значимый вывод исследования В. Е. Орла, что выгорание проявляется в разных сферах личности (когнитивной, мотивационной, сфере отношения человека к работе), и существует связь между выгоранием и снижением и уплощением во всех этих сферах [3].

В некоторых исследованиях красной нитью проходит идея возникновения выгорания в результате несовпадения идеалистических установок личности или установок личности с реалиями действительности. Следовательно, идеалистические установки

становятся причиной физического и эмоционального истощения, циничного отношения к людям и низкой оценки себя как профессионала.

Помимо триады основных симптомов (эмоционального истощения, деперсонализации, редукции личных достижений), все многочисленные соматические симптомы, которые также связывают исследователи с выгоранием, ставят перед нами задачу выявления соответствующих определителей и регуляторов данного феномена. Именно при попытках объяснения этого сложного феномена, где физиологические (или соматические) симптомы связаны в одном синдроме с психическими (нарушения восприятия, эмоциональной сферы, мышления) и духовными, возникают вопросы, до сих пор не решенные общей психологией. Таким образом, необходимо собрать из отдельных частей, которые могут быть объяснены с помощью разных психологических теорий, общую единую систему изучения синдрома выгорания, а также определить методологический статус данного синдрома.

В целом теоретические подходы исследований применительно к объяснению выгорания можно разделить на три общих направления:

1) индивидуально психологическая сфера: в ней подчеркивается характерное для некоторых людей несоответствие между слишком высокими ожиданиями от работы и действительностью, с которой им приходится сталкиваться ежедневно;

2) социально психологическая сфера: причиной феномена выгорания считается специфика самой работы в социальной сфере, отличающаяся большим количеством нагружающих психику неглубоких контактов с разными людьми;

3) организационно психологическая сфера: причина синдрома связывается с типичными проблемами личности в организационной структуре — недостатком автономии и поддержки, ролевыми конфликтами, не адекватной или недостаточной обратной связью руководства и отдельного работника и т. д.

В.В.Бойко в своих трудах подробно раскрывает факторы организационного характера, среди прочих, он называет такие как: высокая рабочая нагрузка, отсутствие социальной поддержки, необходимость проявлять эмоции, часто не соответствующие реальным, недостаточное количество времени, предназначенного для отдыха и т.д.

Тем не менее следует упомянуть, что выгорание не вызвано исключительно трудовой деятельностью. Определенные черты личности, такие как перфекционизм, амбициозность, тип темперамента, акцентуации характера; а также образ жизни также могут выступать как причины выгорания.

Динамика процесса выгорания, согласно Маслак, протекает следующим образом.

1. Идеализм и чрезмерные требования
2. Эмоциональное и психическое истощение
3. Дегуманизация как средство противодействия
4. Конечная стадия: синдром отворачивания (против себя — против других — против всего) и, наконец, крах — увольнение, болезнь [11; 13].

Таким образом, согласно данной динамике мы наблюдаем, что данный процесс протекает непрерывным образом от начала до конца.

Синдром эмоционального выгорания развивается постепенно, В.В. Бойко выделяет три фазы развития «выгорания»: нервное (тревожное) напряжение, фаза резистенции (сопротивление) и фаза истощения. Которые раскрываются следующим образом:

1. Невротическая реакция, схожая с чертами неврастения (синдрома раздражительной слабости) — одной из классических форм невроза.

2. Фаза сопротивления — выделяется весьма условно, ведь фактически сопротивление стрессу начинается с момента появления тревожного напряжения. Формирование такой психологической защиты сопровождается неадекватным избирательным эмоциональным реагированием, эмоционально-нравственной дезориентацией, рас-

ширением сферы экономии эмоций, не только при выполнении своих профессиональных обязанностей, но и во взаимоотношениях с родными и близкими людьми.

3. Истощение – снижение эмоционального тонуса, вследствие неэффективности второй фазы (фазы сопротивления). Фаза истощения характеризуется ослаблением нервной системы, усугублением эмоционально-нравственной дезориентацией и появлением психосоматических и вегетативных нарушений.

Физическое и эмоциональное истощение, нарушение когнитивной и поведенческой сферы личности, ведущей к профессиональной деформации и потере профессиональной пригодности, это лишь малая часть результатов эмоционального «выгорания» профессионала [6, с. 292].

Обобщив положения применительно к феномену выгорания, нам следует его рассматривать в комплексном, системном ключе, так как специфичность и уникальность синдрома выгорания заключается в связанности симптомов эмоционального истощения, деперсонализации (цинизма) и редукции личных достижений. А также выгорание характеризуется целым рядом симптомов, проявляющихся в когнитивной, мотивационной сферах личности, в поведении и физическом состоянии; где общим для этих симптомов является их дезадаптивность.

Тем самым подытожив наше исследование, где мы рассматривали подходы различных авторов к синдрому выгорания и непосредственно сами анализировали данный феномен, который в психологии изучается преимущественно в контексте проблематики психологии личности. Рассматривая синдром выгорания как проблему психологии личности, мы получаем более глубокое понимание его причин и механизмов. И таким образом нам необходимо построить общую систему, через которую мы рассматриваем данный синдром во всей его сложности, динамике, связи психических, духовных и физиологических симптомов в рамках одного синдрома.

Согласно нашему мнению, тщательное теоретическое изучение сущности такого явления, как эмоциональное выгорание, позволит нам в дальнейшем разработать меры по предупреждению и коррекции данного феномена. А также разработать эффективные стратегии предотвращения и поддержки для улучшения общего благосостояния и производительности сотрудников в различных сферах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб., 2005.
2. Мальцева Н. В. Проявление синдрома психического выгорания в процессе профессионализации учителя в зависимости от возраста и стажа работы // Дисс. ... канд. психол. наук. М., 2005.
3. Орел В. Е. Синдром психического выгорания личности. М., 2006.
4. Орел В. Е. Структурнофункциональная организация и генезис психического выгорания // Дис. ... д-ра психол. наук. М., 2006.
5. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджменту / Под ред. Г. С. Никифорова. СПб., 2001.
6. Фетискин, Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. /Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. - М., Издательство Института Психотерапии, 2005. - 490 с.
7. Чутко, Л.С. Синдром эмоционального выгорания. Клинические и психологические аспекты / Л.С. Чутко, Н.В. Козина. - М.: МЕДпресс-информ, 2014. – 256 с.
8. Cox T., Griffiths A. (ed.) The Burnout Companion to Study and Practice. A Critical Analysis, L., 1998.

9. Edelwich E., Brodsky A. Stages of Disillusionment in the Helping Professions. N. Y., 1980.
10. Freudenberger, H.J. Staff burnout / Freudenberger H.J. // Journal of social sciences. – 1974. – № 30. – P. 159–166.
11. Langle A, Orgler C. The Existence Scale // European Psychotherapy. 2003. Vol. 4. № 1.
12. Maslach C. A. Multidimensional Theory of Burnout // Theories of Organizational Stress, Oxford, 1994.
13. Maslach C., Leiter M. The Truth About Burnout, San Francisco, 1997.
14. Maslach, C. Understanding burnout: Definitional issues in analyzing a complex phenomenon / Maslach C. // Job Stress and Burnout / ed. W.S. Paine. – Beverly Hills: Sage, 1982. P.29 – 40
15. Pines A., Aronson E. Career burnout: causes and cures. New York, 1988. 321p.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Валиева Эмира

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются различные взгляды учёных в психологической сфере, на такой феномен, как «синдром эмоционального выгорания», его факторы и причины, способствующие его развитию. Выявляются психологические и организационные аспекты. А также представлены различные точки зрения авторов на данное понятие, выявлены общие черты «эмоционального выгорания».

EMOSIONAL TÜKƏNMƏ FENOMENİNİN NƏZƏRİ - PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Vəliyeva Esmira

XÜLASƏ

Məqalədə psixoloji sahədə alimlərin “emosional tükənmə sindromu” kimi bir fenomenə müxtəlif baxışları, onun inkişafına səbəb olan amillər və səbəblər təhlil edilir. Psixoloji və təşkilati aspektlər müəyyən edilir. Bu konsepsiya ilə bağlı müəlliflərin müxtəlif fikirləri də təqdim olunur və “emosional tükənmə”nin ümumi xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

THEORETICAL – PSYCHOLOGICAL STUDIES OF THE PHENOMENON OF EMOTIONAL BURNOUT

Vəliyeva Esmira

SUMMARY

The article analyzes the different views of scientists in the psychological field on such a phenomenon as “emotional burnout syndrome”, its factors and reasons contributing to its development. Psychological and organizational aspects are identified. Various points of view of the authors on this concept are also presented, and common features of “emotional burnout” are identified.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜ GÖSTƏRƏN PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN SƏBƏBLƏRİ

Məmmədova Leyla İlqar qızı
Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistrantı
el.efendi@mail.ru

Açar sözlər: psixoterapiya, psixosomatik pozuntular, yeniyetmələr, simptom, xəstəlik

Ключевые слова: психотерапия, психосоматические расстройства, подростки, симптом, заболевание

Keywords: psychotherapy, psychosomatic disorders, adolescents, symptom, disease

Yeniyetməlik uşaqlıq və yetkinlik arasında əsas əlaqədir və əhəmiyyətli fiziki, sosial və psixoloji keçidlərlə xarakterizə olunur. Bu keçidlər gənclərin indiki və gələcək həyat tərzinə müsbət təsir etmək üçün imkanlar təqdim etsə də, ağıllı şəkildə həll edilmədikdə ciddi risklər də yarada bilər. Artıq həyatın həssas və stresli mərhələsi hesab edilən bir dövrdə, psixosomatik pozuntu və onun təsirləri kimi bir psixoloji xəstəlik ortaya çıxarsa, yeniyetməlik tez bir zamanda uşaq üçün böyük bir çətinliyə çevrilə bilər.

Psixologiya mütəxəssislərinin fikrincə, yeniyetmələrdə psixosomatik pozuntunun yayılması və təsirinin 10-25% arasında olduğu bildirilir.

Psixosomatik pozuntu nədir?

Psixosomatik pozuntu psixi və fizioloji amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan xəstəlikdir. Bədənin fizioloji fəaliyyəti ya xəstəliyə səbəb olan, ya da insanda (uşaqda) əvvəlcədən mövcud olan xəstəliyi pisləşdirən psixoloji gərginlikdən asılıdır.

Psixosomatik pozuntuların səbəbləri

Psixosomatik pozuntunun inkişafının dəqiq səbəbi məlum deyil. Ancaq psixosomatik simptomların meydana gəlməsi ilə əlaqəli bir sıra amillər var:

Genetik meyl.

- Qeyri-müntəzəm bioloji vəziyyətlər: qlükoza mübadiləsində dəyişikliklər, zərərli amin turşularının səviyyəsi və s. psixosomatik pozuntulara səbəb ola bilər.

- Stressin təsiri: Travma, tez-tez xəstəlik, qorxu, depressiya, qəzəb, günahkarlıq, etibarsızlıq və digər çətin vəziyyətlər kimi stresli hadisələrlə qarşılaşan insanlar psixosomatik pozuntulara həssasdırlar [1, 23 s].

Uşaq və yeniyetmələrdə psixosomatik pozuntuların yaranmasına təsir edən stress mənbələri:

- ❖ məktəbdə iş yükü ailə problemləri;
- ❖ həmyaşıdları ilə problemlər;
- ❖ valideynlərdə xroniki xəstəliklər və ya əlillik;
- ❖ köçmək, məktəbləri, şəhərləri, ölkələri dəyişmək;
- ❖ valideynlərdə psixi pozuntular, uyğunlaşma ilə bağlı çətinliklər.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə psixosomatik şikayətlərin yayılması 10-25% arasında dəyişir. Somatik simptom və əlaqəli pozuntular oğlanlar və qızlar arasında eyni dərəcədə yaygındır, lakin yeniyetmə qızlar arasında yeniyetmə oğlanlara nisbətən daha çox rast gəlinir.

Simptomlar

Aşağıda verilmiş simptomların köməyi ilə biz yeniyetmənin psixosomatik pozuntudan əziyyət çəkib çəkmədiyini müəyyən edə bilərik.

Qarında səbəbsiz ağrı və narahatlıq

Tez-tez baş ağrısı

Ekzema, qaşınma, dəri problemləri

Yuxu problemləri

İştah pozuntuları

Nəfəs almaqda çətinlik

Ürək qan-damar sisteminin xəstəlikləri (taxikardiya, aritmiya və s.)

Psixosomatik xəstəlikləri fərdi tipoloji xüsusiyyətlərlə əlaqələndirən bir çox elmi araşdırmalar mövcuddur. Şəxsiyyət tipi, yaş aralığı və bəzi fiziki xəstəliklərə qarşı müqavimət kimi davranış xüsusiyyətləri ilə bağlı bir çox araşdırma da aparılmışdır. Məsələn, Yu.Yu.Eliseev, araşdırmalarında, fərdin reaksiyasını dəyişdirdiyinə və xəstəliyin klinik mənzərəsində orta profildən sapmaların yaranmasına kömək etdiyinə inanırdı. Hər bir insan özünəməxsus və təkrarolunmaz təbiət hadisəsi olduğundan, xəstəlikdə atipik olan tipikdən daha təbiidir. 1943-cü ildə F. Dunbar "şəxsiyyət profilləri" - fiziki xəstəliklərin müəyyən növlərinin inkişaf tendensiyası olan insan psixologiyasının xüsusiyyətlərini təsvir etdi. Problemlə həyat vəziyyətlərinə emosional reaksiyaların xəstənin şəxsiyyət quruluşundan qaynaqlandığını müdafiə etdi.

Yeniyyətməlik dövründə fərdi tipoloji xüsusiyyətlər şəxsiyyət böhranı nəticəsində çox dəyişir. Yeniyyətmənin bütövlüyü xüsusilə sosial mühitdən təsirlənir, xarakter xüsusiyyətlərinin kəskinləşməsi, ehtiyac və maraqların dəyişməsi, həmçinin hormonal səviyyənin artması müşahidə olunur. Emosional spektr çox genişdir və yeniyyətmənin öhdəsindən gəlməsi kifayət qədər çətinlikdir; Ambivalent emosiyalar - məsələn, öz təcrübələrini bölüşmək istəyi və əksinə, təcrid şəxsiyyətdaxili konfliktin yaranmasında amil rolunu oynaya bilər, psixosomatik xəstəliklərə səbəb ola bilər.

Müasir yeniyyətmələr müxtəlif stres faktorlarına məruz qalırlar. Böyük audiovizual məlumat axını, məktəbdə həddən artıq yüklənmə, müxtəlif fənlər üzrə əlavə dərslər, çoxlu sayda imtahanlar. Həmçinin xüsusi problem qidalanma keyfiyyətinin dəyişməsi və yeniyyətmələr arasında alkoqolizm, siqaret, maddə asılılığı, xüsusilə də narkomaniyanın yayılmasıdır. Qeyd etmək istərdim ki, bu amillər kompleksi həm psixoloji, həm də fiziki müstəvidə mənfi nəticələri geridə qoyur. Psixosomatik xəstəliklərin səbəblərini öyrənən əksər müəlliflər psixi və fiziki cəhətdən sağlam bir uşağın inkişafında valideynlərin mühüm rolunu qəbul edirlər. F.Doltonun nöqteyi-nəzərindən psixosomatik xəstəliklərin yaranmasında dilə gətirilməyən ailə münaqişələri böyük rol oynayır. Onun fikrincə, "Birinci nəsilə səssiz qalan hər şey ikinci nəsilə öz bədənində daşınır". O, həmçinin qeyd edir ki, xəstəliklər "şəxslərarası münasibətlər, uşaqlarla böyüklər, böyüklər və uşaqlar arasında yaranan əlaqələr" in nəticəsidir. Psixosomatik xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaq "valideynlərin əlamətidir"

Bir çox tədqiqatlar psixosomatik patologiyanın formalaşmasında ana və uşaq arasındakı erkən əlaqənin rolunu vurğulayır [2]. Bu münasibətlərin müxtəlif pozuntuları, bir qayda olaraq, uşağın inkişafında sapmalara səbəb olur. Psixosomatik xəstəliklərin inkişafında ana və gənc uşaq arasındakı disfunksional münasibətlərin əsas rolu ideyası D. Winnicott və M. Klein-in əsərlərində işlənmişdir. M.Klein fikrincə, somatizasiya müdafiə mexanizmlərindən biridir. Somatizasiya primitiv müdafiə mexanizmidir və fərdin zehni təcrübəni emal etmək qabiliyyətinin çox zəif olduğu hallarda istifadə olunur ki, bu da kiçik uşaqlar üçün xarakterikdir. Psixosomatik pozğunluqların psixoloji müdafiə kimi meydana çıxmasına səbəb olan amillərdən biri də uşaqla ana arasında qeyri-qənaətbəxş münasibətdir.

D.Vinnikot psixosomatik xəstəlikləri intrapsixik parçalanmanın nəticəsi hesab edirdi. Müəllifin fikrincə, parçalanmanın səbəbi ananın adekvat qayğısının olmaması ("kifayət qədər yaxşı analıq") deyil. Buna görə də, bir çox psixogen amillər bədənə normal fəaliyyətinin pozulmasına və xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola biləcək müxtəlif stress, narahatlıq və depressiya əlamətlərinə səbəb olur. Yeniyyətməlik elə bir dövrdür ki, öz "mən"ini təyin etmək çətin olur. Şəxsiyyətin fərdi tipoloji xüsusiyyətləri və uşaq-valideyn münasibətləri kimi hadisələr xüsusi araşdırma tələb edir. Çünki hər bir insanın dünyaya öz

özünəməxsus münasibəti var ki, onu valideynlərinin və ya onları əvəz edənlərin davranış nümunələrinə görə öyrənir. Psixoloji səviyyədə tarazlığın pozulması nəticəsində şəxsiyyətə münasibəti fiziki fonda "iz" qoya bilər, nəticədə psixosomatik xəstəlik yaranır. Buna görə də, bir çox psixogen amillər stress, narahatlıq, depressiyanın müxtəlif əlamətlərinə səbəb olur ki, bu da bədənin normal fəaliyyətinin pozulmasına və xəstəliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Psixosomatik xəstəliyin olub olmadığını anlamaq çətindir. Bunun üçün daha diqqətli olmağa, onu izləməyə, onunla danışmağa münasibət yaratmağa ehtiyac var. Əgər pozuntunun varlığı ilə bağlı hansısa şübhələr yaranıbsa bu zaman həkimdən eyni zamanda psixoloqdan kömək istəmək mütləqdir.

Bu simptomlar varsa lakin heç bir psixoloji fon yoxdursa bu zaman psixosomatik pozuntunun olma ehtimalını nəzərə ala bilərik.

Anlamaq lazımdır ki, psixosomatik pozuntuları olan uşaqlar zərərverici deyillər, onlar həqiqətən xəstədirlər, onların simptomları realdır [2]. Çox vaxt fiziki simptomlar narahatlıq, qorxu və təcavüzü əvəz edir. Psixosomatik xəstəliklərlə, fiziki ağrı və əzabın öz narahatlıq, qorxu və çarəsizlik hisslərindən daha az təhlükəli olduğu bir vəziyyət formalaşır.

Yeniyyətlərdə əlamətlər və simptomlar da yaşa görə dəyişə bilər. Uşaqlar hiss etdiklərini düzgün ifadə edə bilmədiklərindən tez-tez fiziki stress yaşayırlar. Məsələn, məktəbdə çətinlik çəkən bir uşaq tez-tez mədə və ya baş ağrılarından əziyyət çəkə və şikayət edə bilər.

Yeniyyətlərdə simptomlar əhəmiyyətli sosial uyğunlaşma dövrləri, hormonal dəyişikliklər və ya yeniyyətə depressiyaları səbəbindən xüsusilə sıx ola bilər.

Psixosomatik pozuntulardan əziyyət çəkən yeniyyətlər stres altındadırlar və emosiyalarını sağlam şəkildə ifadə edə bilmirlər. Buna görə də, onlar sonda emosional qırılma nöqtəsinə çatırlar ki, bu da xroniki tibbi xəstəliklərlə nəticələnə və ya müalicə edilmədikdə mövcud olanları pisləşdirə bilər. Psixosomatik pozuntu ciddi problemə çevrilə bilər. Yeniyyətə nə baş verdiyini, müalicənin hansı səbəbdən nəticə vermədiyini başa salmaq çətindir. Ancaq düzgün seçilmiş müalicə tədbirlərinin köməyi ilə pasientə kömək etmək daha asan olur.

Yeniyyətlərdə bədən əlamətləri müxtəlif cinslər üçün fərqli ola bilər. Məsələn, bioloji qadınlar tez-tez yorğunluq, əsəbilik, qarında şişkinlik və menstrual dəyişikliklər kimi simptomlar bildirirlər. Bununla belə, bioloji kişilərdə əlamətlər adətən sinə ağrısı, cinsi əlaqədə dəyişikliklər və qan təzyiqinin artmasıdır.

Psixi sağlamlıq problemlərinin pisləşməsi yeniyyətlərin gündəlik olaraq səmərəli fəaliyyət göstərmə qabiliyyətinə mane ola bilər [3, 3 s]. Xüsusi hallarda, yeniyyətlər obsessiv-kompulsiv şəxsiyyət pozuntusu, hipokondriaz, ağır asılılıq və ya özlərinə qarşı nevroitik məşğuliyyəti xarakterizə edə bilərlər.

Psixosomatik pozuntudan əziyyət çəkən yeniyyətlərin inkişaf edə biləcəyi bəzi ümumi psixi sağlamlıq şərtləri klinik depressiya, narahatlıq, travma sonrası stress pozuntusu, borderline şəxsiyyət pozuntusu, asılılıqlar, prodromal psixoz və s.

Psixosomatik xəstəliyi olan yeniyyətlər tez-tez xəstəlik səbəbindən hipoxondrikləşə bilirlər. Hipoxondrik insan, heç bir şeyin səhv olmadığını göstərsə də, ciddi, diaqnoz edilməmiş bir sağlamlıq vəziyyətinin olması qorxusu ilə yaşayır. Yeniyyətlərdə olan hipoxondriyalar adətən normal olan bədən reaksiyalarını həddindən artıq narahatlıqla yaşayırlar. Məsələn, qol ağrısı kimi sadə bir prosesin infarkt əlaməti olduğuna özlərini inandırma bilərlər.

İmmunitetin zəifləməsi yeniyyətlərdə psixosomatik pozuntunun başlaması ilə əlaqəli bir təsiri ola bilər. Bəzi yeniyyətlər təzyiq altında olduqda soyuqdəymə, qrip və ya infeksiyalara yoluxa bilər və yaxşılaşmaq daha uzun çəkə bilər. Həmyaşıdlarından daha tez-tez xəstələnməyə meyilli ola bilərlər [4, 88 s].

Bədən həyatı inkişaf mərhələsində olduğu üçün yeniyetmələr üçün düzgün qidalanma çox vacibdir. Bununla belə, pis yemək vərdişləri və ya yemək pozuntuları onların gündəlik sağlamlığını və rifahını poza bilər və hətta xüsusi xəstəliklərə səbəb ola bilər [5]. Yemək pozuntuları insanın emosiyalarına, həyatın kritik sahələrində fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə və ümumi sağlamlığa mənfi təsir göstərən davamlı yemək nümunələri ilə əlaqəli ağır tibbi vəziyyətlərdir. Yeniyetmələr arasında ən çox rast gəlinən yemək pozuntuları bulimiya nervoza, anoreksiya nervoza və həddindən artıq yemək pozuntusudur.

Zəif qidalanma yeniyetmələrdə piylənmə, diş çürüməsi, yüksək qan təzyiqi, yüksək xolesterol, ürək xəstəlikləri, diabet, osteoporoz, xərçəng və ya depressiya kimi digər sağlamlıq problemlərinin inkişaf riskinə kömək edə bilər.

Psixosomatik pozuntunun yuxarıda qeyd olunan təsirlərini nəzərə alsaq, xəstəliklə mübarizə aparan yeniyetmələrin tamamilə müstəqil olmaqda çətinlik çəkdiyi özünü izah edir.

Yeniyetməlik dövründə baş verən psixoloji dəyişikliklər yetkinlik dövründəki fizioloji dəyişikliklərlə birlikdə çox vaxt yeniyetmə və ailə üçün stress yaradır [6, s.17-30]. Bu stress baş ağrıları, başgicəllənmə, qarın ağrıları və laboratoriya və ya rentgenoqrafiya nəticələrinin olmamasına baxmayaraq, ciddi əlilliyə səbəb ola biləcək bir sıra digər simptomlarla özünü göstərə bilər. Niyə yeniyetmələr arasında psixosomatik pozuntular tez-tez olur? Həkim bu problemləri necə müəyyən edə, qiymətləndirə və müalicə edə bilər? Bu məqalə müəlliflərin fikrincə, yeniyetməlik dövrünün əksər psixosomatik şikayətlərini idarə etməyə qadir olan ilkin tibbi yardım həkiminə ünvanlanıb.

✓ *Psixosomatik xəstəliklərin müalicəsi*

Əvvəlcə bunun psixosomatik olduğuna əmin olmalısınız. Bunu yalnız təcrübəli psixoloq, psixoterapevt və ya xəstənin hisslərini təhlil etdikdən sonra özü edə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, psixosomatika heç bir şəkildə simulyasiya və ya problem icad etmək deyil, bu, həqiqətən ciddi bir xəstəlikdir. Psixosomatik xəstəliyin öhdəsindən hər kəs təkbaşına, sırf iradə ilə gələ bilməz. Qohumları, dostları və ya psixoterapevt ona kömək etməlidir.

Bir uşaqda və ya yeniyetmədə psixosomatik xəstəlik aşkar edilərsə, bu, bütün ailənin müalicəsi üçün bir siqnaldir. Axı, xəstəliyi aradan qaldırmaq üçün onun səbəbini aradan qaldırmaq lazımdır və səbəb ən çox mənfi mühitdə olur. Yetkinləri müalicə edərkən çox vaxt ailə üzvlərini cəlb etmək, onlara ətraf mühiti, işini və hətta yaşayış yerini dəyişməyi tövsiyə etmək lazımdır.

Xəstəliyin səbəbi aydın olmadıqda, yalnız xəstəlik deyil, həm də insanın özü də müayinə edilməlidir. Həyatınızda bədəninizin "qışqırmasına" səbəb olan bir şey baş verir. Xroniki stress, şəxsi həyatdan, işdən, insandan narazılıq, insanlara qarşı mənfi münasibət - bütün bunlar insanın xəstələnmə biləcəyinə kömək edir.

Psixoterapiyanın düzgün seçilmiş dərman müalicəsi ilə birləşdirilməsi çox vacibdir. Tez-tez xəstəliyin somatik komponenti o qədər irəliləyir ki, yalnız dərmanlarla müalicə edilə bilər. Və psixoterapiya simptomların qaytarılması problemini həll etməyə kömək edəcəkdir. Psixoterapiya ilə dərmanı düzgün birləşdirsəniz, bir çox sağlamlıq problemlərindən əbədi olaraq xilas ola bilərsiniz.

Xəstəlik bədənə gələn həyəcan siqnalıdır, ruhda tarazlığı bərpa etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də xəstəliyin səbəblərini təkcə fiziki bədənə deyil, həm də xəstəlik ağrı, spazm və yüksək hərarət şəklində özünü göstərsə belə, "enerji", emosional həyəcan və mənfi emosiyalar səviyyəsində axtarmaq lazımdır. İşdə, ailədə, məktəbdə və digər insanlarla ünsiyyətdə aldığımız mənfi emosiyalarla başlamalıyıq. Əgər insan uzun müddət öz daxilində mənfi emosiyalar daşıyarsa, özündən və həyatından daimi narazılıq yaşayırsa, gec-tez orqanizm həyəcan siqnalı verəcək: o, "zəif halqa" tapacaq və orada məğlubiyyət baş verəcək.

Sosial bacarıqlar hər bir uşağın inkişafı üçün çox vacibdir və onların olmaması ciddi problem ola bilər. Uşağın ünsiyyət qurma qabiliyyəti, sosial qarşılıqlı əlaqə və emosional zəka onun yeniyetmə və böyüklər kimi sosial cəhətdən nə qədər yaxşı inkişaf edə biləcəyinin

açarıdır. Psixosomatik pozuntular müxtəlif psixi sağlamlıq problemlərinə görə uşaqları sosial cəhətdən bacarıqsız edə bilər [7, s.270-275]. Yeniyetmə həтта dostluq etmək kimi mənalı şəxsi münasibətlər qurmaq və saxlamaq üçün mübarizə apara bilər ki, bu da onların böyüklər kimi sosial həyatına təsir edə bilər. Nəzarətsiz qalan yeniyetmələrdə həтта Diqqət Əskikliyi Hiperaktivlik Pozuntusu (DƏHP) və ya Sosial Ünsiyyət Pozuntusu (SÜP) inkişaf edə bilər.

Validəylərindən tez-tez onları həkimə aparmasını istəmək, lazımsız yerə hərarətini ölçməyi xahiş etmək, səhhətləri ilə bağlı həddən artıq danışmaq, tez-tez səbəbsiz ağrı hiss etməkdən şikayət etmək və s.

Beləliklə, bəzi yeniyetmələrdə əhval-ruhiyyə, aqressivlik və ya əsəbilik kimi davranış əlamətləri inkişaf edə bilər. Təsirə məruz qalan konsentrasiyaya görə, bəziləri həтта kobudluq və ya tullanma və ya qaçış kimi zəif kobud motor bacarıqlarını göstərə bilər. Bu vəziyyəti olan yeniyetmələr, gündəlik həyatda yaxşı işləmək qabiliyyətinə təsir edən fiziki simptomlar haqqında həddindən artıq düşüncələr, hisslər və ya narahatlıqlara sahib ola bilərlər. Bununla belə, onlar adətən psixiatrik narahatlığın açıq əlamətlərini bildirmirlər [8, s.115-120]. Bunun əvəzinə, diaqnoz qoyulmamış tibbi şərtlərin onların problemlərinə səbəb olduğuna inanırlar. Əgər yeniyetmə mədə ağrısı, sinə ağrısı, ürəkbulanma və ya hər hansı digər fiziki simptomdan şikayətlənsə, lakin həkim hər şeyin fiziki olaraq aydın göründüyü üçün diaqnoz qoya bilmirsə, o zaman yeniyetmə bu xəstəlikdən əziyyət çəkə bilər.

Yeniyetmələrdə psixosomatik pozuntu tez-tez rast gəlinir, lakin onunla mübarizə aparmaq çətinidir. Yeniyetmələrə qulluq edənlər psixosomatik xəstəliklərin baş verməsi barədə məlumatlandırılmalı və diqqətli olmalıdırlar. Psixosomatik xəstəliklərə bənzər əlamətlər və ya simptomlar olduqda, lisenziyalı terapevt və ya həkimdən peşəkar tibbi yardım axtarmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Siegel, D. (2018). Yeniyetmələrdə Psixosomatik Xəstəlik. Tibb Kitabxanası, 30 İyun, 23 s.
2. Kjellström, J. (2022). Yeniyetmələr arasında psixosomatik sağlamlıq şikayətləri və rolu Səhiyyə Bərabərliyi Araşdırmaları Mərkəzi, 15 İyun.
3. Bankova, S. (2015). Psychosomatic disorders. Discussion. Annual report: in print. 3 p.
4. Carr, A. (1989). Counter-transference to families where child abuse has occurred. Journal of Family Therapy, 11: 88 p.
5. Dimitrova, L. (2020). Relationship between the levels of personal anxiety and the levels of verbal and physical aggression in adolescents. Psychotherapy of psychosomatic answer responses.
6. Fosha, D. (2000). The Transforming Power of effect: A Model for Accelerated Change. NY: Basic Books; pp.17-30.
7. Frijda, N. (2009). Emotion experience and its variates. pp.270-275.
8. Gardner, P., Busby, M. (2007). Exploring family-of-origin influences on emotional reactivity, conflict, and satisfaction in premarital couples. Contemporary Family Therapy 29: pp.115-120.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜ GÖSTƏRƏN PSIXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN SƏBƏBLƏRİ

Məmmədova Leyla

XÜLASƏ

Psixosomatik pozuntu, adətən tibbi izahı olmayan müxtəlif fiziki simptomları ehtiva edən psixoloji vəziyyətdir. Psixosomatik pozuntunun fiziki simptomları fiziki bir patoloji

deyil, psixi və emosional bir problemdən qaynaqlanır və ya şiddətlənir. Somatik simptomlar, somatik simptom pozuntusu və somatik ağrı psixosomatik pozuntusunun bəzi digər adlarıdır.

Psixosomatik pozuntunun hamısının baş ilə əlaqəli olduğu və buna görə də xəyali olduğu haqqında ümumi bir yanlış fikir var. Bununla belə, əslində, yeniyetmələrdə psixosomatik pozuntunun fiziki təsirləri hər hansı digər xəstəlik kimi orijinaldır və müalicə tələb edir. Bu vəziyyətdə fiziki simptomlara səbəb olan və təsir edən psixoloji funksiyadır. Uşaqlar böyüklərdən daha az və bəlkə də daha çox psixosomatik xəstəliklərə həssasdırlar. Səbəb emosional həssaslığın artması və sinir sisteminin yetişməməsidir.

ПРИЧИНЫ ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ У ПОДРОСТКОВ

Мамедова Лейла

АННОТАЦИЯ

Психосоматическое расстройство — это психологическое состояние, которое обычно включает в себя множество физических симптомов, не имеющих медицинского объяснения. Физические симптомы психосоматического расстройства вызваны или усугублены психическими и эмоциональными проблемами, а не физической патологией. Соматические симптомы, расстройство соматических симптомов и соматическая боль — это некоторые другие названия психосоматического расстройства. Существует распространенное заблуждение, что психосоматические расстройства связаны исключительно с головой и, следовательно, являются воображаемыми.

Однако на самом деле физические последствия психосоматических расстройств у подростков так же реальны, как и любое другое заболевание, и требуют лечения. В этом случае именно психологическая функция вызывает физические симптомы и влияет на них. Дети менее, а возможно, и более подвержены психосоматическим заболеваниям, чем взрослые. Причина — повышенная эмоциональная чувствительность и незрелость нервной системы.

CAUSES OF PSYCHOSOMATIC DISEASES IN ADOLESCENTS

Mammadova Leyla

SUMMARY

A psychosomatic disorder is a psychological condition that usually involves a variety of physical symptoms that have no medical explanation. The physical symptoms of a psychosomatic disorder are caused or exacerbated by a mental and emotional problem rather than a physical pathology. Somatic symptoms, somatic symptom disorder, and somatic pain are some other names for a psychosomatic disorder.

There is a common misconception that psychosomatic disorder is all in the head and therefore imaginary. However, in reality, the physical effects of psychosomatic disorder in adolescents are as genuine as any other illness and require treatment. In this case, it is the psychological function that causes and affects the physical symptoms. Children are less and perhaps more susceptible to psychosomatic diseases than adults. The reason is increased emotional sensitivity and immaturity of the nervous system.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNTEQRAL PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Əlicanlı Sevinc Vidadi
BDU-nun I kurs magistrantı
svalican@gmail.com

Açar sözlər: Nizami, şəxsiyyət, inteqral, keyfiyyət, poema

Ключевые слова: Низами, личность, интеграл, качество, стихотворение

Key words: Nizami, personality, integral, quality, poem

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində şəxsiyyətin psixologiyasına dair dəyərli məlumatlar verməklə yanaşı onun inteqral psixoloji keyfiyyətlərinin tərənnümünü də vermişdir. Bununla da dahi sənətkar şəxsiyyət konsepsiyasının izahını tam şəkildə vermişdir. Nizaminin beş böyük əsərinin toplandığı “Xəmsə”yə diqqət yetirdikdə görürük ki, Nizami şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətləri fonunda şəxsiyyətin özünə, başqalarına münasibətinə, şəxsiyyətin quruluşunda fərdi və tipoloji xüsusiyyətlərə, şəxsiyyətin mənəvi və əxlaqi xassələrinə diqqət yetirmişdir. Şəxsiyyətin mənəvi və əxlaqi xassələrinə dair Nizaminin müddəaları ilk dəfə onun “Sirlər Xəzinəsi” poemasında irəli sürülmüşdür. Nizami fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində özünüdərkə ən mühüm amil hesab etdiyi kimi, özündən xəbərsizliyi mənfi keyfiyyət kimi pisləyirdi. Şair poemadakı “Qəflətin məzəmməti haqqında” adlanan məqalətində bu barədə yazırdı:

Müdrəklər əməliylə şöhrətidir aləmin,
Nadanlar qəflətiylə möhnətidir aləmin
Yatanlara yaxşı bax, bu qəfləti tərək elə,
Kəmalına görədir şan-şöhrətin dünyada
Onsuz adın, hünərin çətin olar dünyada.
Öz ağılıdır İsatək möcüzəni yaradan
Ulaq görmək istəməz, bil ki, səni yaradan
Ya ağılla ucalıb al Günəşə qovuş sən,
Ya da uca dərğahın qapısından sovuş sən (1)

Nizaminin fikrincə qəflət, özündən xəbərsizlik insanın özünə və başqalarına olan münasibətində üzə çıxır. Bu mənfi keyfiyyət şəxsiyyətin özünə münasibətində öz eyibini görməmək, təkəbbür formasında, başqalarına münasibətində isə laqeydlik formasında üzə çıxır. “Zülmkar padşah və düzdənlişən kişinin hekayəsi” adlı hekayədə şair padşahın özündən xəbərsiz olmasından və nəticədə ölkədə baş verən haqsızlıqdan və özbaşınalıqdan bəhs edir. Padşah ona qarşı qüsurlarını söyləyən və onu tənqid edən bir şəxsə qəzəblənərək həmin şəxsin hüsurə gətirilməsini əmr edir. Həmin şəxs üzünü padşaha tutaraq deyir: “Sənin eyiblərini bir-bir sayaraq, mən sənin pis və yaxşı əməllərinin qarşısında güzgü tuturam. Güzgü sənin şəklini düz göstərsə özünü sındır, güzgünü sındırmaq səhvdir”.

Bir digər məsələ isə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, başqalarına qarşı münasibətdə laqeydlik və hər şeydə eyib axtarmaq idi. “İsa peyğəmbərin dastanı” adlanan hekayədə elə bundan bəhs edilir. İsa peyğəmbər yol ilə gedərkən bir dəstə adamın ölü itin başına topladığını görür. Hər kəs ölmüş itin iyrencliyini göstərən bir cəhəti qeyd edir. İsa peyğəmbər isə onların diqqətini itin dürr kimi ağ dişlərinə cəlb edir. Nizami bu hekayə ilə bizə insanlarda ilk növbədə qüsurları yox, müsbət cəhətləri, işıqlı tərəfləri görməyin vacib olduğunu çatdırır. Nizami tənbelliyi, müftəxorluğu da qəflətin nəticəsi hesab edir və zəhmətə, əməksevərliyə böyük önəm verir. “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Süleyman və qoca əkinçinin hekayəsi” adlı hekayələrində Nizami əməksevərliyə dair öz mövqeyini bildirmişdir.

Nizaminin Xəmsəsində yer alan bir digər poema bildiyimiz kimi “Xosrov və Şirin”dir. Bu poemada şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətlərinə dair Nizaminin görüşləri daha dəqiq və ardıcıl təsvir edilmişdir. Burada şair hər bir işdə və münasibətlərdə orta həddin gözlənilməsinin önəmindən danışmışdır. Nizami səbrli olmağı, təmkinlə hərəkət etməyi şəxsiyyətin müsbət cəhətləri kimi vurğulamışdır. O bildirirdi ki, tələsmək, ifratçılığa yol vermək şəxsiyyətin psixi zədələrinin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Tələsməklə hər kəsin işi düzəlməyib.
Kölgə kimi yerə sərilmək istəmirsənsə,
Nərdivanı pillə-pillə çıx. (2)

Nizami orta həddi gözləməyin vacibliyini vurğuluyaraq qeyd edirdi ki, müsbət keyfiyyət ifrat həddə çatdıqda asanlıqla mənfi keyfiyyətə çevrilə bilər. Məsələn, səbrli olmaq hər bir insanın xarakterində vacib olan müsbət keyfiyyətdir, lakin, həddən artıq səbrlilik fəaliyyətsizliyə gətirib çıxara bilər və bu da həm şəxsiyyətə, həm də onun münasibətlərinə zərər verə bilər. Nizami qeyd edirdi ki, insan nə əkirsə onu da biçir. Yəni, başqalarına münasibətdə lovğa, təkəbbürlü insan qarşısındakı insandan da həmin münasibəti görəcək. Yalnız xoş münasibətlə insan öz şəxsiyyətini dolğun şəkildə ifadə edə və digərlərindən də xoş rəftar görə bilər. Nizami Büzürgümidin Xosrova verdiyi nəsihətlərdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərdən bəhs etmişdir: “Tədbirli ol, nəfsini öldür, başqasının haqqını yemə, sədaqətli ol, yaxşılıq et, pis adamla dostluq etmə” və s.

“Xosrov və Şirin” poemasında şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətləri əsərdəki əsas qəhrəmanların təmsalında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Xosrovun xarakterində olan ziddiyyətlərin əsas səbəbi onun öz tələbatlarında orta həddi tapa bilməməsidir. Bunun nəticəsidir ki, o Şirini əldə etdikdə hakimiyyəti, hakimiyyəti ələ keçirdikdə isə Şirini itirir. Xosrovda inteqral keyfiyyətlərin formalaşmasında Şirinin mühüm rolu vardır. Şirin Xosrovun xarakterində müsbət cəhətlərin möhkəmlənməsinə, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Belə ki, Xosrov əsərin əvvəlində öz vəzifəsinə yüngül münasibət göstərən biri ikən, əsərin sonunda məsuliyyətli, öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirən birinə çevrilir. Xosrov əsərin əvvəlində Şirinin sadəcə fiziki gözəlliyinə aludə olur, ona sadəcə ehtiras obyekt kimi baxır, sonda isə sədaqətli ömür yoldaşına çevrilir.

Əsərin digər qəhrəmanı olan Şirin isə əvvəldən orta həddi tapa bilmişdir və bu keyfiyyət onun özünə və başqalarına olan münasibətində parlaq şəkildə özünü göstərir. Fərhad isə fədakarlığın, təmənnəsiz sevginin simvolu kimi göstərilmişdir. O, Şirinə olan sevgisindən dağı yarıır.

Xosrov isə rəqibini aradan qaldırmaq üçün hiyləyə əl atır və Fərhadın ölümünə səbəb olur. Fərhadın dünya malında gözü yoxdur, belə ki, Xosrov onu sevgisindən imtina etdirmək üçün ona var-dövlət təklif edir, lakin, bunların Fərhad üçün heç bir mənası olmur.

Nizaminin bir digər poeması olan Leyli və Məcnunda şair şəxsiyyətin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən daha bir keyfiyyətin üzərində dayanır ki, bu nikbinlik keyfiyyətidir. O, burada ümidini itirməməyin, ümitsizliyə qapılmamağın önəmini vurğulayır və qeyd edir:

Ümitsiz bir işdən səbr etsən əgər,
Bir ümid işığı parlama bilər.
Hər ümitsiz işdə bir çox ümid var,
Qaranlıq gecədən ağ səhər doğar (3).

Şair həmçinin iradəli olmağı, mübariz olmağı irəli sürür, başqalarından asılı olmağı, acizliyi rədd edir:

Neçin alçaqlara boyun əyirsən?
 Oyuncaq olursan namərdlərə sən
 Neçin boynuna min yük alırsan?
 Zalımın zülmündən razı qalırsan
 Qəlbi yumşaqlığı bir dəfə unut,
 Çiyinini dağ kimi ucalıqda tut (4).

Xəmsədə yer alan digər poema bildiyimiz kimi Yeddi Gözəl poemasıdır və bu əsər integral psixoloji keyfiyyətlər haqqında bizə daha geniş məlumat verir. Əsərin qəhrəmanı olan Bəhrəmin təmsalında Nizami vəzifəyə münasibət problemini ön plana çəkmişdir. Bəhrəm atasının yerinə qoca bir müdrikin taxta çıxdığını eşidəndə qoşun toplayıb İrana yollanır. Qoca müdrik Bəhrəmə məktub yollayaraq şahlığın məsuliyyətli və çətin iş olduğunu bildirir və onu bu yoldan döndərməyə çalışır. Bəhrəm isə istəyindən dönmür və vəzifəyə can atdığını, cəmiyyətə, xalqa xidmət etməyə hazır olduğunu bildirir. Lakin Bəhrəm verdiyi sözün üstündə durmur, taxta çıxdıqdan sonra kefə qurşanır, ölkənin problemlərinə məhəl qoymur. Ona qarşı həqiqəti söyləyən Fitnəni ölümə məhkum edir, daha sonra bu fikrinin səhv olduğunu anlayıb peşman olur. Beləliklə, Bəhrəmin həyatı əks qütblər arasında keçir, Nizami bu qütbləri xeyir və şər adlandırır. Nizami xeyir və şər adı altında əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin ziddiyyət təşkil edən iki kompleksini nəzərdə tutur. Nizaminin fikrincə, onlardan birincisi insanın zəkası, ağılı, digəri isə istək və meylləridir.

Bu fikirlər altıncı ölkə padşahı qızının danışdığı Xeyir və Şər hekayəsində öz əksini tapmışdır. Hekayənin ümumi məzmunu belədir: Şər səhrada suyu qurtaran Xeyirin gözlərini çıxardır, onun paltarını və iki gövhərini götürüb qaçır. Bir kürd qızı təsadüfən səhrada Xeyiri görür və onu öz evlərinə aparır. Səndən ağacının yarpaqları ilə Xeyirin gözləri şəfa tapır. Xeyir kürd qızı ilə evlənir, sonra başqa bir şəhərə köçür, həmin ağacın yarpaqlarından özü ilə götürür, ölkə padşahını və vəzirin qızlarını sağaldır, onlarla da evlənir, padşah öldükdə isə taxta çıxır. Bir qədər vaxtdan sonra, Xeyir və Şər yenidən rastlaşır, Xeyir Şəri bağışlayır. Nizami Xeyir və Şər anlayışları adı altında bir sıra keyfiyyətləri nəzərdə tuturdu. Xeyir-xeyirxahlıq, mərdlik, düzlük, halallıq və s. kimi keyfiyyətləri, Şər- pislik, yalançılıq, hiyləgərlik, lovğalıq və s. kimi keyfiyyətləri ehtiva edir. “Mahanın hekayəsi” novellası və qara geyimlər şəhərindən bəhs edən birinci novella da şəxsiyyətin integral keyfiyyətlərinin əks olunması baxımından maraq doğurur. Şair bu hekayələrdə yalanın insan şəxsiyyətinə vurduğu zərərdən, düzlüyün isə insana səadət gətirməsindən bəhs edir:

Bəzi divxasiyyət insanlar da var,
 Adəm övladını yoldan çıxardar...
 Yalana doğrudan pərdə tutarlar,
 Bəzən də ki bala zəhər qatarlar (5).

Xəmsədə yer alan sonuncu əsər “İsgəndərnamə”də şəxsiyyətin integral keyfiyyətləri barədə Nizaminin baxışları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Şair burda da orta həddi gözləmək ideyasını irəli sürmüş və bunun önəmindən yazmışdır: “İnsan elə yaşamalıdır ki, başqalarına xeyir vermədiyi halda, ziyan da vurmasın”.

“İsgəndərnamə” poemasında şair bildirir ki, insan əgər yer üzündəki missiyasını düzgün başa düşsə həm öz yaşayışını düzgün qura bilər, həm də başqalarıyla münasibətlərini nizama sala bilər. Şair yazır ki, ideal cəmiyyətdə yaşayan insanlar yalandan uzaq, yardımsevər, düzlük, bərabərlik içərisində yaşayan insanlardır. Onlar qan tökmür, oğruluq etmir, birgə sevinib birgə kədərlənirlər. Nizami əsərlərində qeyd olunan bu nüanslar şəxsiyyətin

integral psixoloji keyfiyyətləri haqqında fikirlərin ümumiləşmiş formasıdır. Bu fikirlər bugün üçün də aktualdır və aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı,1981.
- 2.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı,1982
- 3.Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı,1983
- 4.Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı,1982
- 5.Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər, prof. R.Əliyev. Bakı,1981
- 6.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. filoloji tərcümə,izahlar və qeydlər prof H.Məmməd-zadə. Bakı,1981
- 7.Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. filoloji tərcümə,izahlar və qeydlər prof. M.Əlizadə. Bakı,1981
- 8.Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. filoloji tərcümə,izahlar və qeydlər prof. R.Əliyev. Bakı,1983.
- 9.Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. filoloji tərcümə prof. Q.Əliyev və V.Aslanov. Bakı, 1983.
- 10.Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. T.Babayeva. Bakı,2000

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN İNTEQRAL PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Əlicanlı Sevinc

XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə dahi şair Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində yer alan beş poemanı müzakirə etdik. Əsərlərdə şəxsiyyətin integral keyfiyyətlərinin müxtəlif şəkildə əks olunması nəzərdən keçirilmişdir.

ПРОВЕДЕНИЕ ИНТЕГРАЛЬНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ

Елиджанли Севиндж

АННОТАЦИЯ

В написанной мной статье говорилось о пяти стихотворениях, вошедших в «Хамса» гениального поэта Низами Гянджеви. Отражение интегральных качеств личности в произведениях рассматривалось по-разному.

ELEBRATION OF INTEGRAL PSYCHOLOGICAL QUALITIES OF PERSONALITY IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Alijanli Sevinj

SUMMARY

In the article I wrote, we discussed the five poems included in "Khamsa" by the genius poet Nizami Ganjavi. In the works, the reflection of the integral qualities of the personality in different ways was considered

POSTTRAVMATİK STRESİN YARANMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN KİLİNİK PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Muradlı Lalə Sakit qızı
OYU-nun magistrantı
muradlilale@gmail.com

Açar sözlər: stress, travma, posttravmatik stress pozuntusu (PTSP).

Ключевые слова: стресс, травма, посттравматическое стрессовое расстройство (ПТСР).

Keywords: stress, trauma, post traumatic stress disorder (PTSD).

Son illərdə yaşanan hadisələr müharibələr, pandemiya, zəlzələ kimi təbii fəlakətlərin insan psixologiyasına təsiri aktual mövzulardan biridir. Bu hadisələr nəticəsində minlərlə insanda posttravmatik stresin əlamətləri özünü göstərir. Posttravmatik stress ciddi bir travmadan sonra meydana gələn patoloji reaksiyadır. Bu insanın fiziki, psixi sağlamlığına təsir edən, həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olan və travmadan öncəki həyat şəraitinə uyğunlaşmasına çətinlik yaranan vəziyyətdir.

DSM-5 də posttravmatik stress pozuntusu diaqnostik meyarları olaraq: Travmatik hadisə(lər) haqqında xatirələri oyadan fəaliyyətlərdən, yerlərdən və ya obyektiv xatırlatmalardan çəkinmə, uzaq durmaq üçün səylər. Mənfi emosional vəziyyətlərin tezliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması (məs. qorxu, günah, kədər, utanc, çaşqınlıq və s.). Mühüm fəaliyyətlərə marağın əhəmiyyətli dərəcədə azalması. Sosial çəkilmə, introversiya. Bundan əlavə, reaksiyaların yavaşlaması və yadlaşma kimi spesifik simptomlar da müşahidə oluna bilər. Bu əlamətlər 3-30 gün arasında davam edərsə, kəskin stress pozuntusu; 1 aydan çox davam edərsə, PTSP olaraq təyin olunur (APA, 2014: 146-154).

Ümumilikdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar bir sıra maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Müəyyən edilmişdir ki, posttravmatik stressin həcmi travmatik hadisələrin baş verməsi tezliyinə mütənasibdir. Başqa sözlə, travma yaranan hadisələrin sayı artdıqca posttravmatik stress pozuntusunun miqyası da genişlənir və ya əksinə, travma yaranan hadisələr ortadan qalxdıqda, posttravmatik stresin baş vermə ehtimalı nəzərə cərpacaq dərəcədə aşağı düşür. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, zorakılıqdan yaranan travmalar əksər hallarda (55,5%) posttravmatik stresin meydana çıxmasına səbəb olur. Digər tərəfdən, zorakılığın, bədbəxt hadisələrin şahidi olan şəxslər psixoloji sarsıntıya, travmaya daha çox məruz qalsalar da bunun posttravmatik stressə çevrilməsi ehtimalı çox aşağıdır (7%). Digər maraqlı bir qanunauyğunluq özünü onda göstərir ki, uşaq vaxtı pis rəftarla üzləşən insanlar travmaya daha az məruz qalsalar da (4%), onların posttravmatik stress pozğunluğuna düşər olması ehtimalı daha yüksək olur (35,4%).

Eyni zamanda araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müharibə zamanı baş verən travmaların da (3,2%) posttravmatik streslərə çevrilmək ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir (38,8%). Buradan aydın olur ki, posttravmatik streslər daha çox müharibə şəraitində və pis rəftarın nəticəsində yaranır. Epidemioloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, posttravmatik stress pozuntusu psixi simptomlar kimi ya travmanın nəticəsində yaranır, ya da şəxsi keyfiyyət xassələrini tamamlayaraq, əvvəlcədən mövcud olur. Bu sırada həyəcan nevrozunu, depressiyanı, intihar xarakterli fikirlərə və cəhdlərə meyilliliyi, alkoqoldan və narkotik maddələrdən asılılığı, psixosomatik pozuntuları, ürək-damar sistemindəki xəstəlikləri aid etmək mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkən insanların çoxu sadalanan xəstəliklərdən ən azı ikisinin daşıyıcısı olurlar. Digər tərəfdən, posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkən insanların intihar göstəricilərinin yüksək olması da aktual problemlərdən biri kimi çıxış edir.

Əhali arasında aparılan geniş tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ümumilikdə insanlar arasında posttravmatik stress pozuntusunun yayılması 1-14% arasında tərəddüd edir. Risk qrupunda isə bu göstəricilər daha yüksəkdir. Belə ki, onların və konkret travmaya

məruz qalan şəxslərin posttravmatik stress pozuntusu ilə üzləşməsi göstəriciləri 3-58% arasında dəyişir. Travma yaradan şəraitin intensivliyi, ümumilikdə posttravmatik streslərin yaranması riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eyni zamanda təhsilin aşağı səviyyəsi, çətin sosial vəziyyət, valideynlərin təsirləri, xroniki streslər burada posttravmatik stresin baş verməsi riskini artıran amillər qrupuna aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkən insanlar, kənar təsirlərlə ikinci bir sarsıntıya və ya travmaya məruz qalmış olurlar.

Ətrafdakı insanların mənfi təsiri travma ilə üzləşən şəxslərə qarşılaşdığı növbəti problemlərdəndir. Travma ilə üzləşmiş şəxsə yönələn mənfi reaksiyalar ümumilikdə baş verən hadisənin inkar edilməsi və ya travmaya məruz qalmış şəxsə laqeyd münasibətdə ona hər hansı kömək göstərilməsindən imtina edilməsində öz əksini tapır. Digər hallarda ikinci dəfə sarsıntıya məruz qalma insanı öz təbii vəziyyətindən çıxarır, onu güzəran həyatında üzləşdiyi streslər nəticəsində qeyr-adekvat addımlar atmağa və gözlənilməz hərəkətlər etməyə vadar edir. (178, 77).

ƏDƏBİYYAT

1. Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Bakı 2013. 9 səh
2. Bolu, A., Erdem, M., ve Öznur, T. (2014). Travma Sonrası Stres Bozukluğu. *Anatolian Journal of Clinical Investigation*, 8(2), 98-104.
3. APA. (2014). *DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru El Kitabı*. (P. D. Köroğlu, Çev.) Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
4. Galea, S., Nandi, A., ve Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters. *Epidemiologic reviews*, 27(1), 78-91.
5. Sherin, J. E., ve Nemeroff, C. B. (2011). Post-traumatic stress disorder: the neurobiological impact of psychological trauma. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 13(3), 263- 278. doi:10.31887/DCNS.2011.13.2/jsherin
6. Sherin, J. E., ve Nemeroff, C. B. (2011). Post-traumatic stress disorder: the neurobiological impact of psychological trauma. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 13(3), 263- 278. doi:10.31887/DCNS.2011.13.2/jsherin
7. Brewin, C. R., Andrews, B., ve Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(5), 748-766. doi:10.1037/0022-006X.68.5.748
8. Carmassi, C., Bertelloni, C. A., Avella, M. T., Cremone, I., Massimetti, E., Corsi, M., ve Dell'Osso, L. (2020). PTSD and Burnout are Related to Lifetime Mood Spectrum in Emergency Healthcare Operator. *Clin Pract Epidemiol Ment Health*, 165-173
9. Cooke, J. E., Eirich, R., Racine, N., ve Madigan, S. (2020). Prevalence of posttraumatic and general psychological stress during COVID-19: A rapid review and meta-analysis. *Psychiatry research*(292), 1-3. doi:10.1016/j.psychres.2020.113347

POSTTRAVMATİK STRESİN YARANMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN KLİNİK PSİXOLOJİ TƏDQIQI

Muradlı Lalə

XÜLASƏ

Məqalədə posttravmatik stress pozuntusunun yaranma səbəblərindən və insanların həyat şəraitinə təsirindən bəhs edilmişdir. Yaşadığımız dövürdə müxtəlif böhranlı situasiyaların nəticəsi olaraq müşahidə olunan posttravmatik stress aktual mövzulardan biridir. Təbii fəlakətlər, müharibələr insan münasibətlərindəki qeyri-tarazlıq insanların psixikasında postresslə müşahidə olunan dərin izlər buraxır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki,

posttravmatik stress zamanı insane həyatı sanki iki yerə bölünür: travmaya qədərki və travmadan sona bir cəhət də xüsusi qeyd edilməlidir ki, keçirilmiş və yaşanmış travma yalnız şəxsiyyətin hazırkı vəziyyətinə deyil, gələcəyinə də öz təsirini göstərir. Psixoloji travma yaşamış insane özünü qocalmış öz həmyaşıdları ilə müqayisədə öz yaşından böyük kimi hiss edir və əksər hallarda psixoloji baxımdan keçmişdə ilişib qalır, onun arzu və təəssüratları ilə yaşayır. Yəni bir növ qabağa baxa bilmir. Başqa bir tərəfdən isə onun üçün məqbul sayılan tələbatlar öz əhəmiyyətini itirir.

К ПРИЧИНЕ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССА, ВЛИЯЮЩИЕ ФАКТОРЫ КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Мурадли Лала

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются причины посттравматического стрессового расстройства и его влияние на условия жизни людей. Посттравматический стресс, наблюдаемый вследствие различных кризисных ситуаций, является одной из актуальных проблем в наше время. Стихийные бедствия, войны и дисбаланс в человеческих отношениях оставляют глубокие следы в психике людей, что можно наблюдать при пост-стрессе. Проведенные исследования показывают, что при посттравматическом стрессе жизнь человека разделяется на две части: до травмы и после травмы. Следует отметить, что прошлая и пережитая травма оказывает влияние не только на текущее состояние личности, но и о будущем. Человек, переживший психологическую травму, чувствует себя старше своего возраста по сравнению со своими сверстниками, и в большинстве случаев с психологической точки зрения он застрял в прошлом и живет своими желаниями и впечатлениями. Другими словами, он не может смотреть вперед. С другой стороны, требования, считавшиеся для него приемлемыми, теряют свое значение.

TO THE CAUSE OF POST-TRAUMATIC STRESS INFLUENCING FACTORS CLINICAL PSYCHOLOGICAL STUDY

Muradli Lala

SUMMARY

The article discusses the causes of post-traumatic stress disorder and its impact on people's living conditions. Post-traumatic stress, observed as a result of various crisis situations, is one of the topical issues in our time. Natural disasters, wars and imbalance in human relationships leave deep traces in the psyche of people, which can be observed with post-stress. The conducted studies show that during post-traumatic stress, human life is divided into two parts: before the trauma and after the trauma. It should be noted that the past and experienced trauma has an impact not only on the current state of the personality, but also on the future. A person who has experienced psychological trauma feels that he is older than his age compared to his peers, and in most cases he is stuck in the past from a psychological point of view and lives with his wishes and impressions. In other words, he can't look ahead. On the other hand, the requirements considered acceptable for him lose their importance.

İSTINTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİ APARILMASINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Əlizadə Mehrixanım Kamran qız
Qərbi Kaspi Universiteti
mehrializade12@gmail.com

Açar sözlər: istintaq (axtarış) hərəkətləri, istintaq, psixoloji təsvir, psixoloji təsir, müstəntiq.

Ключевые слова: следственные (розыскные) действия, расследование, психологическая характеристика, психологическое воздействие, следовательно.

Keywords: investigative (search) actions, investigation, psychological description, psychological effect, investigator.

Cinayətlərin araşdırılması qanuni, taktiki cəhətdən düzgün və səmərəli istintaq tələb edir. Operativ, tam həyata keçirilməsini təmin etmək üçün cinayət prosesinin məqsədlərinə tabe olan hərəkətlər bunlardır: cinayət işinin istintaqı, məhkəmə baxışı, prinsipini qorumaq məqsədi ilə icraat, qanunilikdir.

Elmi məqalənin məqsədi istintaq hərəkətlərinin psixoloji təsvirini işıqlandırmaqdır. Tədqiqat zamanı elmi biliklərin müxtəlif üsullarından istifadə olunur. Cinayətlərin araşdırılmasında istifadə olunan vasitələr, üsullar və üsullar son dərəcə müxtəlifdir və şərti olaraq prosessual və qeyri-prosessual olaraq qruplaşdırıla bilər. Cinayət prosesində sübut prosesinin təmin edilməsində prosessual vasitələr, yəni axtarış hərəkətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstintaq hərəkətləri anlayışı cinayət prosesində çoxdan məlumdur, cinayət-prosessual və kriminalistika sahəsində alimlərin işlərində işlənilib hazırlanmışdır. Eyni zamanda, bilikləri təkmilləşdirmək və praktiki məhkəmə-tibb alətlərini cəlb etmək üçün psixoloji biliklərin cəlb edilməsində vacib rol oynayır. Cinayət prosesi, kriminalistika və psixologiya kimi elmlər müxtəlif istintaq vəzifələrində ümumi vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir-biri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Bundan əlavə, istintaq hərəkətləri psixologiya nöqteyi-nəzərindən əlaqəli şəkildə təsvir edilə bilər. İstintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri psixologiyanın insan fəaliyyətinin fərdi növü kimi istintaq fəaliyyətinin məzmununa təsiri ilə müəyyən edilir. [9] Müxtəlif bilik sahələrinin alimləri "fəaliyyət" anlayışının şərhinə diqqət yetirirlər, çünki o, sosial varlıq kimi çıxış edir. "Fəaliyyət" anlayışı insanların dünyanı araşdırmaq üçün tətbiq etdiyi müxtəlif üsullara, insanların və ya əlaqəli sistemlərin varlıqda dəyişikliklərin səbəbi olmaq qabiliyyətini xarakterizə edən aktiv fəaliyyət formasına aiddir. "Fəaliyyət" anlayışı bir neçə mənaya görə nəzərdən keçirilir: 1) nəticə və nəticələrin məcmusu, yəni nailiyyətlər və s. 2) "iş" ilə sinonim; 3) öz üzərində işləmək, insanın özünü inkişaf etdirməsi; 4) tapşırıqların praktiki həlli. Fəaliyyət yönümlü yanaşma istintaq hərəkətlərinin və onların cəlb etdiyi psixoloji proseslərin öyrənilməsinə səbəb olur [4]. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti" və "istintaq hərəkətlərinin aparılması ilə bağlı fəaliyyət" anlayışlarının tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, praktikada prosessual hərəkətlərin və qeyri-prosessual tədbirlərin tətbiqini əhatə edir. İstintaq hərəkətləri bu fəaliyyətlərin mərkəzi, əsas elementidir və sübut prosesinin təmin edilməsi və həqiqətin müəyyən edilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Cinayətlərin araşdırılması maddi və ideal izlərdən keçmiş hadisələrin bilinməsidir. Bununla bağlıdır: birincisi, məlum olması lazım olan bir şeyin birbaşa qavranılmaması, ikincisi, bilinməli olan hadisənin izlərinə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri. Təhqiqat öz forma və məzmununa görə mürəkkəb dinamik sistemdir, onun əsas funksiyası cinayətkar fəaliyyətlə effektiv mübarizə aparmaqdan ibarətdir, baxmayaraq ki, bir sıra amillər maneələrə çevrilir, məsələn: aidiyyəti şəxslərin tam və obyektiv məlumat əldə etməsinə müdaxilə, lazımi qaydada həyata keçirilməsində çətinliklər. alınan məlumatın dekodlanması və s. İstintaq cəlb olunmuş şəxslərin kifayət qədər tez-tez baş verən maraqlarının toqquşması nəticəsində çətin psixoloji şəraitdə baş verir. Bunlara

təqsirləndirilən şəxsin güclü emosional gərginliyi, laqeydlik, müstəntiqə və ya istintaq prosesinə mənfi münasibət, törədilmiş cinayət əməlinə görə cinayət məsuliyyətindən yayınmaq istəyi və s. cinayətin izləri, onların səhnələşdirilməsi və saxtalaşdırılması, o cümlədən müxtəlif birləşmələrin, əfsanələrin, alibilərin işlənilib hazırlanması və yaradılması, yəni aidiyyəti şəxslər bir deyil, bütün hərəkətlər toplusunu həyata keçirirlər. İstintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri üzrə tədqiqatın əhəmiyyəti bir sıra amillərlə bağlıdır. Məsələn, məhkəmə taktikasında psixologiyanın vəzifəsi bir sıra məqsədlərə nail olmaq üçün taktiki üsulların işlənilib hazırlanmasına yönəlmişdir. Məsələn, kriminalistika taktikasında istintaq hərəkəti taktikasının əsas elementi kimi müəyyən edilmiş texnika onun həyata keçirilməsinin psixoloji mexanizminə görə psixoloji xarakter daşıyır. Müstəntiqin cinayətin istintaqı ilə bağlı bütün fəaliyyəti işdə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə, yəni konkret olanın biliyinə tabedir, müstəntiqin biliyi və sübutu dialektik cəhətdən vəhdət təşkil edir, cinayət işində isə sübut cinayət prosesinin faktlarını bilmənin prosessual formasıdır. Müstəntiqin fəaliyyəti əsas və idrak komponentləri ilə yanaşı, cinayət hadisəsinin öyrənilməsinə yönəlmiş konstruktiv, kommunikativ, təşkilati və yoxlayıcı komponentlərdən ibarətdir. Bu icra əsasında istintaq hərəkətləri seçilir və onların aparılması qaydası müəyyən edilir, habelə onların aparılması planı şifahi və ya yazılı müəyyən edilir. İş mühitinin yaradılması, cinayət prosesinin iştirakçıları ilə psixoloji əlaqənin qurulması və saxlanması və səmərəli əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün kommunikasiya fəaliyyəti vacibdir [2].

Təşkilati fəaliyyətlər həm prosessual, həm də yardımçı xarakter daşıyan, istintaq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit olan təminedicilərin xarakterli tədbirlər kompleksini əhatə edir. Yoxlama tədbirləri istintaq hərəkəti nəticəsində əldə edilmiş məlumatları müvafiq prosessual formada təmin edir. Bu, göstərilən məlumatın maksimum etibarlılığını, obyektivliyini və dəqiqliyini tələb edir [5].

Psixoloji nəzərdən məlumatın əldə edilməsinin bu üsulu əks etdirmə formasıdır və təhlil olunan hadisənin izlərinin qavranılması, bu müddət ərzində onların aşkar edilməsi və öyrənilməsi, şəxsiyyəti əks etdirən xüsusiyyətlərə görə müəyyən edilir. Tədqiq olunan hadisənin təsiri qavranılır və ondan sonrakı istifadə sahələrini və yollarını müəyyən etmək üçün alınan məlumat qiymətləndirilir. Bu psixoloji mexanizmlərin məzmunu informasiya mübadiləsi prosesi, müstəntiqlə ideal izlərin daşıyıcısı olan şəxslər arasında dialoq, dindirmə zamanı, iki və ya daha çox şəxsə eyni vaxtda müsahibə zamanı ünsiyyət qaydaları və üsulları ilə aşkar edilə bilər. Müstəntiq həm şifahi, həm də qeyri-verbal (jestlər, mimika və s.) məlumatları və onların birləşməsini təhlil edir. Şifahi istintaq hərəkətləri nəticəsində şifahi formada sübutlar əldə edilir. Bu, şübhəlinin, zərərçəkənin, şahidin ifadəsidir. İdeal izlər adətən cinayət prosesinin iştirakçıları arasında şifahi və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə ünsiyyət zamanı baş verir. Bu kontekstdə şifahi istintaq (axtarış) hərəkətlərinin qeydləri yaddaş izlərinin maddiləşmiş təsbitini təşkil edir. Məhz bu yolla onlar kənar müşahidəçiyə təqdim edilir və sübutda istifadə olunur. Bu kontekstdə ideal izlər maddi izlərdən identifikasiya, qeyd, tədqiq üsulu ilə əsaslı şəkildə fərqlənir, burada onların işlənməsinin konkret üsul və vasitələri tətbiq edilir. Subyektiv təbiətinə baxmayaraq, psixi görünüş kifayət qədər əhatəlidir və obyektiv reallığı əks etdirmək üçün adekvatdır və kriminalistik məqsədlər üçün uğurla istifadə edilə bilər: media tapmaq, müstəntiqi maraqlandıran məlumatları müəyyən etmək, şəxsin müəyyən edilməsi, müəyyən edilməsi və axtarışı və s.

Ona görə də ideal iz obyektiv məna kəsb edir, çünki o, obyektiv reallığı, konkret şəxsin şüurunda əks olunduğu kimi subyektiv formanı əks etdirir. Əksinə, qavrayış bir çox şəxsi, psixoloji, fiziki keyfiyyətlərdən və hallardan asılıdır və buna görə də subyektiv-obyektiv xarakter daşıyır. İzlərin mahiyyətinin müəyyən edilməsi ona əsaslanmalıdır ki, kriminalistikada izlər təkcə reallığın konkret şəxsin şüurunda əks olunmasının nəticəsi deyil, həm də müvafiq informasiyanın saxlanması formasıdır. İzlər insanın yaddaşında obyektiv olaraq mövcuddur və izlərdə saxlanılan məlumatların miqdarı adətən bu izlərdən alınan məlumatların miqdarından çox olur. Müstəntiqin vəzifəsi bu izlərdən məlumatı yeniləmək (ye-

niləmək, yenidən qurmaq, əldə etmək, canlandırmaq, almaq, əldə etmək, bərpa etməkdir). Saxlanılan və əldə edilən məlumatların miqdarı demək olar ki, eyni olduqda bunu yerinə yetirilmiş hesab etmək olar Cinayət hadisəsi ilə əlaqədar insan şüurunda işlənmiş ideal məlumat müxtəlifdir. Fiziki təbiətinə görə vizual, eşitmə, dad, toxunma, qoxu, məkan-zaman ola bilər. Qavrayış səviyyəsinə görə bu məlumat aşkar və gizli ola bilər. Bu məlumatı qəbul edən və verən şəxsin prosessual statusuna görə o, zərərçəkmişdən, şahiddən, mütəxəssisdən, ekspertdən, şübhəli şəxsdən və ya başqa şəxs ola bilər. İfadə formasına görə bu məlumat şifahi, qrafik, simvolik və s. ola bilər [10]. Üstəlik, istintaq hərəkətinin psixoloji təsviri ideal məlumatı tədqiqat predmeti olan iştirakçıdan asılıdır. Məsələn, cinayət hadisəsini bilavasitə dərk etmiş və ya onu törədən şəxslər tərəfindən ən çox məlumatlandırıcıdır. Obyektiv məlumatlar cinayət hadisəsini dolayısı ilə dərk etmiş və cinayət prosesinin gedişində müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmiş şəxslərdən (şahidlərdən, mütəxəssislərdən) alınır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün hallarda məlumat obyektiv və etibarlı ola, o cümlədən obyektiv və subyektiv şəraitə görə etibarsız ola bilər. İstintaq hərəkətləri zamanı müstəntiq cinayət prosesinin faktlarını aydınlaşdırmaq üçün mürəkkəb psixoloji tapşırıqları yerinə yetirir və bu şəraitdə təfəkkür mühüm texnikadır. Onun spesifikliyi törədilmiş cinayətin bütün mexanizminin psixikasını əhatə etməsi, iz məlumatlarının təhlili, təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin simulyasiyası, onun fəaliyyətinin məqsəd və motivləri, bunun əsasında müstəntiq ibtidai istintaq zamanı taktiki cəhətdən ən uyğun davranışı seçir. Müstəntiq məntiqi təfəkkür qanunlarına riayət etməklə təhqiqat hərəkətlərini həyata keçirir.

Lakin gözlənilməz vəziyyətlərdə müstəntiq qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün tam məntiqi izahat olmadan qəfil həll yolu kimi intuisiyaya güvənməli olur. Müstəntiqin təfəkküründə məntiq və intuisiya tez-tez qarşılıqlı əlaqədə olur və ya elə ardıcılıqla fəaliyyət göstərir Məntiq intuisiyaya nüfuz edir, intuisiya isə məntiqi təfəkkürü tamamlayır İstintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri digər əlamətlərlə sıx bağlıdır. Məsələn, hüquqi-tənzimləyici mexanizm müstəntiqin fəaliyyətinin ən parlaq psixoloji xüsusiyyətidir ki, bu da prosessual qaydalara ciddi riayət olunmasını tələb edir, öz hədudlarında vasitə və üsulları seçmək azadlığına imkan verir . Bundan başqa, vətəndaşların hüquq və azadlıqları aspektində istintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri arasında əlaqə aşkarlanır. Bununla belə, psixoloji aspekt ayrı-ayrı vətəndaşların və ya onların qruplarının öz hüquqlarını subyektiv qavrayışından, onların emosional qiymətləndirilməsindən, şüurlu və ya könüllü tətbiqindən irəli gəlir. Vaxtında qərarlara görə artan məsuliyyət vəziyyəti müstəntiqin şüurunda xüsusi psixoloji vəziyyət yaradır ki, bu da cinayət prosesində qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasında özünü göstərir.İstintaq fəaliyyətinin psixoloji təsvirinə müxtəlif problemli situasiyalar təsir edir, məsələn: 1) vaxtın azlığı və təhqiqat üçün müəyyən edilmiş müddət çərçivəsində hərəkət etmək zərurəti; 2) bir sıra istintaq hərəkətlərinin təxirəsalınmazlığı; 3) cinayət prosesinin vicdansız iştirakçıları ilə ünsiyyət ehtiyacı nəticəsində mənfi emosiyalar; 4) təhqiqata qarşı müqaviməti aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirlərin tətbiq edilməsi zərurəti; 5) münaqişələr və onların həllinin çətinliyi [7].

Müstəntiqin şəxsiyyətinə və onun psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərən müəyyən hallar onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı olmasına səbəb ola bilər. Belə mənfi amillərə xarici, obyektiv hallar daxildir: 1) maddi-texniki təminatın qeyri-adekvat səviyyəsi; 2) ibtidai istintaq orqanlarının işinin təşkilində nöqsanlar; 3) hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının səlahiyyət və etibarının azalması və vətəndaşların hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə köməyə və əməkdaşlığa mənfi münasibəti. [8] Bundan əlavə, diqqət daxili, subyektiv şəxsi amillərə yönəldilməlidir, məsələn: 1) zəruri bilik və bacarıqların olmaması; 2) kifayət qədər praktik təcrübə; 3) peşəkar bacarıqsızlıq; 4) şəxsi problemlər; 5) aşağı özünə hörmət. Müstəntiq mənfi psixoloji proseslər və stress keçirə bilər [15]. Mənfi psixoloji proseslərin uzunmüddətli təsiri psixoloji deformasiyaya səbəb ola bilər. Müstəntiqin psixoloji effektivliyi onun psixi idrak proseslərinin və motivasiyasının inkişafı, habelə onun peşə maraqları ilə bağlı problemlərin dərk edilməsi həlli ilə artır. Müsbət təsir müstəntiqdə peşəkar maraq, yaradıcılıq, ilham və özünə inam hissi yaradır.

İstintaq hərəkətlərinin psixoloji təsvirinə təsir edən digər xüsusiyyət cinayət prosesinin ayrı-ayrı iştirakçılarının ziddiyyətli xarakteridir. Münaqişə müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər: birincisi, müstəntiqin qeyri-kafi və ziddiyyətli sübut məlumatı ilə bağlı daxili şəxsi münaqişəsi, cinayət prosesinin ayrı-ayrı iştirakçılarına mənfi münasibəti və s. İkincisi, yenilənmiş psixoloji münasibətlər nəticəsində zidd istiqamətləri olan münaqişə tərəfləri arasında münaqişə yarana bilər [14]. Bunun aradan qaldırılması üçün biliyə təsir edən mühiti zərərsizləşdirmək üçün məqsədyönlü, planlaşdırılmış və əlaqələndirilmiş tədbirlər toplusu tələb olunur. Psixoloji təsir müvafiq şəxslərin müqavimətini dəf etmək üçün ümumi və təsirli bir üsuldur. Psixoloji təsir obyektiv olaraq istintaq fəaliyyətinə, cinayətlərin qarşısının alınmasına və cinayət işlərinə məhkəmə baxılmasına əsasdır və praktiki olaraq cinayət prosesinin məqsədlərinə nail olaraq taktikanın həyata keçirilməsində ifadə olunur. Bu şəraitdə taktiki üsulların tətbiqi müstəntiqin, prokurorun, hakimlərin və digər şəxslərin hərtərəfli hazırlığını, o cümlədən onların hüquqi və əxlaq normalarına uyğunluğunun yoxlanılmasını tələb edir; mümkün taktiki riskin qiymətləndirilməsi və onun əsaslandırılması; iştirakçıların davranışının proqnozlaşdırılması; fəvqəladə hallar və vəziyyətin nəzarətdən çıxması zamanı tədbirlərin müəyyən edilməsi; və s. Taktiki texnikanın həyata keçirilməsinin psixoloji mexanizmi aşağıdakılardan ibarətdir:

- cinayət prosesini aparan şəxslə cavabdehlər arasında birbaşa və ya dolaylı qarşılıqlı əlaqə;

- Hadisəni canlandırmaq, unudulmuşları yeniləmək, yalanları üzə çıxarmaq və gizlədilmişləri tapmaqla bağlı onun psixoloji istiqaməti;

- Taktiki texnikanın psixoloji təsiri [11].

Təbii olaraq hər bir taktiki texnikanın psixoloji təsiri var. Öz növbəsində cinayət prosesində psixoloji təsir taktiki texnika və ya onların kompleksləri vasitəsilə həyata keçirilir. Münaqişə şəraitində məlumatın ötürülməsi metodunun tətbiqi iştirakçının müqavimətinə mane olur, ona görə də müstəntiqin fəaliyyəti ilk növbədə onun mənfi münasibətinin aradan qaldırılmasına yönəlir. İstintaq hərəkətlərində psixoloji təsir ona görə məqsədəuyğundur ki, o, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin xarakterinə uyğundur, lakin qanunun aldatma və ya saxtakarlığa, insan ləyaqətinin ləkələnməsinə və qanuni hüquqların məhdudlaşdırılmasına qarşı müddəaları nəzərə alınmaqla müstəntiqin psixoloji üsullardan istifadə etməməsi onun ibtidai istintaqın məqsədlərinə yaradıcılıqla yanaşmasına mane olacaq və onun fəaliyyətini texniki funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdıracaq. Müəyyən istintaq hərəkətlərinin aparılması proseduru müvafiq şəkildə istifadə edildikdə hüquqi olan psixoloji təsir elementlərini ehtiva edir. İbtidai istintaq zamanı müstəntiq tərəfindən tətbiq edilən bir sıra tədbirlərdə çox vaxt məcburetmə əlamətləri müşahidə olunur: məsələn, şahidlərin cəlb edilməsi; iştirakçıların istintaq hərəkəti haqqında protokolla məlumatlandırmaq və təqdim olunan məlumatları təsdiq etmək [17].

İbtidai istintaq zamanı müstəntiqin müəyyən iştirakçılar üçün gözlənilməz xarakterinə və məzmununa görə sübut məlumatlarının toplanması üçün əlverişli mühiti təmin edən üsul və vasitələr sisteminin seçimini və həyata keçirilməsini əhatə edən üsulları geniş yayılmışdır. Praktikiada yüksək effektiv nəticələr göstərir və müəyyən bir istintaq vəziyyətində müstəntiqin hərəkətlərini təmin edən taktiki üsullar sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, istənilən psixoloji texnika müstəntiqin hərtərəfli hazırlığını, o cümlədən onların hüquqi və əxlaqi standartlara uyğunluğunun yoxlanılmasını tələb edir. Başqa sözlə, psixoloji təsir müstəntiqin fəaliyyətinə xasdır və onun mahiyyətini əks etdirir. Müvafiq tədbirlərin tətbiqi cinayət prosesinin məqsədlərinə çatmaq üçün onların obyektiv zərurətindən, qanunauyğunluğundan və insan hüquq və azadlıqlarına uyğunluğundan asılıdır. Buna görə də, istintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri onların həyata keçirilməsi zamanı ötürülən obyektiv psixoloji nümunələri və fərdi xüsusiyyətləri əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Тимофеев А. Г. Следствие // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907. 2.30 dekabr 2003-cü il tarixli 568-IIQD nömrəli
2. Bernaz, V. & Neledva, N. (2013), "Cinayət-prosessual icraatın əsası kimi ibtidai istintaqın başlanmasının tənzimlənməsi", Visnyk prokuratury, Prokurorluğun bülleteni
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2004-cü il, № 3, maddə 133) 4 .15 dekabr 2017-ci il tarixli 930-VQD nömrəli
4. Chornous, Yu.M. (2020), "Taktik qəbulların həyata keçirilməsinin psixoloji əsasları", Yurydychna psykholohiia, Hüquq psixologiyası
5. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2018- ci il, № 2, maddə 145)
6. Qəfərov M.S. İbtidai istintaqda müstəntiq tərəfindən müttəhimin hüquqları və qanuni mənafeyinin təmin edilməsi. Bakı, Elm, 1999, 200 səh.
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. h.e.d., professor. Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı, 2011.
8. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, Qanun, 2005, 852 səh.
9. Abışov V.G, Eyvazov H.Q. Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə (sxemlərdə). Bakı, Qanun, 2006.
10. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı.

İSTINTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİ APARILMASINDA PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

Əlizadə Mehrixanım

XÜLASƏ

Elmi ədəbiyyatda istintaq hərəkətlərinin müxtəlif aspektləri vurğulanır. İstintaq hərəkətlərinin təsviri onların mahiyyətinin açılmasına və psixoloji vəziyyətinin müəyyən-ləşdirilməsinə kömək edir, psixoloji məlumatları nəzərə alan tövsiyələr, məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. İstintaq (axtarış) hərəkətlərinin psixoloji təsviri koqnitiv, konstruktiv, kommunikativ, təşkilati və yoxlayıcı komponentlər vasitəsilə aşkarlanır. İstintaq hərəkətlərinin psixoloji təsviri prosesdə yaranan problemli vəziyyətlərdən təsirlənir. İstintaq hərəkətlərinin ümumi obyektiv psixoloji qanunauyğunluqlarını təmin edir və nəzərə alır. İstintaq cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi olub, cinayətin tezliklə açılması, cinayətdə təqsiri olan şəxslərin aşkara çıxarılması, şəraitin aydınlaşdırılması və.s tədbirlərin görülməsi üzrə müstəntiq və təhqiqat orqanları tərəfindən keçirilən fəaliyyətdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsində də, cinayət işləri üzrə təhqiqatın aparılması nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətcə cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması hüquq- mühafizə fəaliyyətində mühüm yer tutur. Cinayəti aşkar etmək cinayət əlamətləri daşıyan hadisəni və hərəkəti müəyyən etmək və qeyd etmək deməkdir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyi ibtidai istintaq aparmaq hüququnu yalnız müstəntiqlərə həvalə edir. Cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun qanunu göstərişlərinə əsaslanaraq prosessual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirir.

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Ализаде Мехриханым

АННОТАЦИЯ

В научной литературе особое внимание уделяется различным аспектам следственных действий. Описание следственных действий помогает раскрыть их сущность и определить психологическое состояние, рекомендации, учитывающие психологическую информацию, помогают реализовать поставленные цели. Психологическое описание следственных (розыскных) действий раскрывается через когнитивный, конструктивный, коммуникативный, организационно-проверочный компоненты. На психологическое описание следственных действий влияют проблемные ситуации, возникающие в процессе. Обеспечивает и учитывает общие объективные психологические закономерности следственных действий.

Следствие - самостоятельная стадия уголовного процесса, это деятельность следователей и следственных органов по быстрому раскрытию преступления, выявлению лиц, виновных в совершении преступления, выяснению обстоятельств и т.д. Большое значение имеет раскрытие и расследование преступлений. Роль в правоохранительной деятельности. Раскрытие преступления означает выявление и фиксирование события и действия, имеющих признаки преступления. Уголовно-процессуальный закон закрепляет право производства предварительного следствия только за следователями. При производстве уголовного расследования следователь, руководствуясь требованиями закона, принимает процессуальные решения, основываясь на указаниях закона прокурора, который осуществляет процессуальное руководство предварительным следствием, производит следственные или иные процессуальные действия.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS IN CONDUCTING INVESTIGATIVE ACTIONS

Alizadeh Mehrikhanim

SUMMARY

Various aspects of investigative actions are emphasized in the scientific literature. The description of investigative actions helps to reveal their essence and determine their psychological state, recommendations that take into account psychological information, help to realize their goals. The psychological description of investigative (search) actions is revealed through cognitive, constructive, communicative, organizational and checking components. The psychological description of investigative actions is affected by problematic situations that arise in the process. Ensures and takes into account general objective psychological regularities of investigative actions. The investigation is an independent stage of the criminal process, it is an activity carried out by investigators and investigative bodies to quickly solve the crime, reveal the persons guilty of the crime, clarify the circumstances, etc. detection and investigation of crimes plays an important role in law enforcement activities.

Detecting a crime means identifying and recording the event and action that have the characteristics of a crime. The criminal procedure law assigns the right to conduct a preliminary investigation only to investigators. When conducting a criminal investigation, the investigator, guided by the requirements of the law, makes procedural decisions based on the instructions of the law of the prosecutor, who performs the procedural management of the preliminary investigation, and carries out investigative or other procedural actions.

CİNSİ ZORAKILIQ MOTİVLƏRİ İLƏ CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ ŞƏXSLƏRLƏ MÜALİCƏ VƏ REABİLİTASIYA TƏDBİRLƏRİ

Ayşe Gül Keskin
BDU-nun II kurs magistrantı
keskinterapi@gmail.com

Açar sözlər: cinsi motivlər, zorakılıq, müalicə tədbirləri, reabilitasiya proqramı

Ключевые слова: сексуальные мотивы, насилие, лечебные мероприятия, реабилитационная программа.

Keywords: sexual motives, violence, treatment measures, rehabilitation program.

Cinsi cinayətkarların bir çoxunun uşaqlıqda fiziki, cinsi və emosional istismara məruz qalan insanlar olduğunu nəzərə alaraq müalicə tədbirləri seçilir (W. L. Marshall & Marshall, 2000; Starzyk & Marshall, 2003). Bu müşahidələr terapevtləri bu insanlarla münasibətdə mərhəmətli, lakin çətin bir üslub mənimsəməyə təşviq etməlidir. Hər halda, belə bir üslubun təkrar cinayətlərin azaldılması müalicə məqsədinə nail olmaq üçün çox vacib olduğuna dair aydın sübutlar var (W. L. Marshall & Burton, 2010; W. L. Marshall, Marshall, & Burton 2013). Klinik psixologiyadakı son inkişaflar bu tip yanaşma üçün bir model təmin etdi. Xüsusilə, Pozitiv Psixologiya hərəkəti (Linley & Joseph, 2004; Peterson, 2006; Seligman & Csikszentmihalyi, 2000; Snyder & Lopez, 2005) və Motivasiya Müsahibəsi (W. R. Miller & Rollnick, 2002) xüsusi qeyd edilir.

Sonuncu model pasiyentlərin daha məmnun və hüquq pozuntusundan azad həyat tərzinə nail olmaq üçün lazım olan bacarıqları, münasibətləri və emosional tənzimləmə proseslərini inkişaf etdirməyə istiqamətləndirmək üçün çərçivə rolunu oynayır. Cinsi cinayətkarları xarakterizə edən problemlərin əhatə dairəsi haqqında anlayışımız artdıqca, müalicədəki hədəflər də genişləndi. 1960-cı illərin sonlarında davranış terapevtləri, məsələn, cinsi təcavüzün yalnız deviant cinsi üstünlüklərdən qaynaqlandığını güman edirdilər. Müvafiq olaraq, deviant oyanışın modifikasiyası müalicənin yeganə deyilsə, əsas diqqət mərkəzində idi (Bond & Evans, 1967). 1970-ci illərin əvvəlindən bir neçə müəllif sosial bacarıqların da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu irəli sürdülər (Barlow, 1973; W. L. Marshall, 1971); qısa müddət sonra, müalicə təminatçıları cinsi cinayətkarların müalicəsinə idrak təhrifləri (Abel, Blanchard, & Becker, 1978) və geniş spektrli digər hədəfləri əlavə etdilər (W. L. Marshall, Earls, Segal, & Darke, 1983). Müalicə hədəflərinin bu genişlənməsi bəzən klinik təəssürlərə əsaslanırdı və bəzən cinsi cinayətkarlar və digər kişilər arasında fərqləri göstərən tədqiqatlardan irəli gəlirdi. Tədqiqatçılar 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər təkrar cinayəti proqnozlaşdıran potensial dəyişdirilə bilən xüsusiyyətləri müəyyən etməyə başladılar. Bu “kriminogen hədəflər” Andrews və Bonta-nın (2006) Effektiv Cinayətkar Müalicə Prinsiplərinin tələblərinə cavab verirdi. Əvvəlki meta-analiz (Andrews et al., 1990) göstərdi ki, müxtəlif növ cinayətkarların müalicəsində üç prinsip effektiv proqramları müəyyən edir: (1) ən yüksək riskli cinayətkarlara rəftar yönəldən Risk Prinsipi; (2) Müalicənin kriminogen faktorları əhatə etməli olduğunu göstərən Ehtiyaclar Prinsipləri; və (3) Təcrübəli terapevtlərdən prososial münasibət və davranışları modelləşdirərkən və cinayətkarlarda onların baş verməsini gücləndirərkən isti, empatik, dəstəkləyici və hörmətli üsullarla müalicəni tələb edən Məsuliyyət Prinsipi. Bu üç prinsip birlikdə RNR (risk, need, responsivity) prinsipləri adlanır. Hanson, Bourgon, Helmus, and Hodgson (2009) daha sonra göstərdi ki, bu eyni prinsiplər cinsi cinayətkarların müalicəsi üçün də tətbiq olunur. Təəssüf ki, cinsi cinayətkar proqramların əksəriyyəti bu prinsipləri sisteməlik şəkildə tətbiq etməmişdir. Bu sağlam müalicə əsaslarının məhdud tətbiqi nəticəsində digər müəlliflər müalicənin təsvi-

rini RNR prinsiplərinə əsaslanan, lakin motivasiya və müsbət psixologiya xüsusiyyətlərini əks etdirən bir çərçivədə təqdim etmişdirlər.

Cinsi cinayətkarlar üçün Rockwood Proqramı yalnız kişi cinsi cinayətkarların problemlərini həllinə yönəlmişdir. Bütün müalicə qruplar şəklində aparılır, qismən məhdud resurslar və çoxlu sayda insanın köməyə ehtiyacı olması səbəbindən, həm də sübutlar qrup terapiyasının ən təsirli strategiya olduğunu deməyə əsas verir (W. L. Marshall və O'Brien,). Müalicə həftədə 2,5 saatlıq iki seansda 8-10 cinayətkarı istiqamətləndirən bir (və ya varsa iki) terapevtəndən ibarətdir. Qruplar açıqdır, yəni bir iştirakçı müalicənin məqsədlərinə çatdıqda, o, məzun olur və yenisi ilə əvəz olunur. Hər bir şəxs onun öyrənmə tərzinə və qabiliyyətinə uyğun gələn sürətlə irəliləyə bilir. Hər bir pasiyentin proqram məqsədlərinə doğru irəliləyişini qiymətləndirmək üçün Terapevt Qiymətləndirmə Şkalasından (W. L. Marshall et al., 2011) istifadə edilmişdir. Qeyd edilir ki, bu reyting şkalası yaxşı qiymətləndiricilər arasında etibarlılıq nümayiş etdirir və uzunmüddətli müalicənin nəticəsini proqnozlaşdırır (W. L. Marshall və b., 2011).

Proqramın bütün aspektlərində terapevtlər şüurlu şəkildə özlərini müalicə sahəsinin effektiv şəkildə çatdırılmasına dair sübutlara uyğun şəkildə təqdim etməyə çalışırlar. İki araşdırmada (W. L. Marshall, Serran, Fernandez, və b., 2003; Marshall, Serran, Moulden, və b., 2002) göstərilir ki, istilik və empatiya nümayiş etdirən, hallarda əhəmiyyətli müsbət dəyişikliklər yaranmışdı. Bu müşahidələr cinsi cinayətkarların müalicənin effektiv elementləri kimi gördükləri barədə hesabatlarına uyğundur (Drapeau, 2005) və həmçinin Andrews və Bonta-nın (2006) Əsas İslah Təcrübələri (CCPs) ilə də uyğundur. Andrews və Bonta tərəfindən müəyyən edilmiş CCP-lər terapevtlərdən müalicəni isti, dəstəkləyici və hörmətli şəkildə aparmağı tələb edir.

Bundan əlavə, müəlliflər həm də vahid və ifadəli qruplar yaratmağa çalışmışlar, çünki Beech və həmkarları (Beech & Fordham, 1997; Beech & Hamilton-Giachritsis, 2005) bu xüsusiyyətlərə malik cinsi cinayətkar qrupları ən təsirli hesab edirdi.

Bir sonrakı proqram üç mərhələdən ibarət olaraq konseptuallaşdırılmışdır: (1) məşğulluq; (2) kriminogen xüsusiyyətlərin hədəflənməsi; və (3) boşalma sonrası özünüidarə planlarının hazırlanması. Cinsi cinayətkarların əksəriyyəti müalicəyə bir qədər istəksiz gəldiyindən, birinci mərhələ onları həvəsləndirmək və cəlb etmək məqsədi daşıyır. Nəticə olaraq, 1-ci mərhələyə müalicəni adi yanaşmadan daha cəlbedici olacağına ümid edərək başlanılmışdır. Məqsəd onlara dolğun və məmnun bir həyat sürmək üçün lazım olan bacarıqlar, münasibətlər və emosional sərişələr verməkdir. Bu məqsəd onların keçmiş həyatlarına uyğundur və nəticədə təkrar cinayət riskini azaltmağa kömək edə bilər. Həmçinin müştərilərə tövsiyə edilir ki, onlardan cinayət(lər)inin təfərrüatlarını təsvir etmək tələb olunmayacaq, bu da onları xarakterik olaraq rahatlaşdırır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, sübutlar göstərir ki, onların keçmiş cinayətlərinə görə məsuliyyət daşımaq kriminogen faktor deyil, ona görə də müalicə zamanı bu məsələyə toxunmağa ehtiyac yoxdur. İştirakçılardan istənilən şey gələcəkləri üçün məsuliyyət daşımaqdır. Müalicənin birinci mərhələsində müəlliflər həm də aşağı özünə hörmət və utanc da daxil olmaqla, təhdid yaratmayan hədəflərə müraciət edir ki, bunların hər ikisi müalicəyə cəlb olunmağa mane olur.

Bundan əlavə, pasiyentlərə çətin vəziyyətlərin və ya hadisələrin öhdəsindən gəlmək üçün daha yaxşı strategiyalar hazırlamağa kömək edən prosesə başlanılır. Bu, gördüyümüz kimi, davranış tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən emosional tənzimləməni inkişaf etdirməyin effektiv yollarından biri kimi xidmət edir.

Əməkdaşlıq yarandıqdan sonra o, 2-ci mərhələyə keçir və burada mütəxəssis bütün müəyyən edilmiş kriminogen ehtiyacları hədəfləyir. Bu hədəfləri həll etmək üçün istifadə etdiyimiz prosedurlar, eləcə də birinci mərhələdə olanlar ya ümumi klinik ədəbiyyatda effektiv olduğu sübut edilmiş prosedurlardan istifadə edilmişdir. İstifadə etdiyimiz bütün

prosedurların effektivliyinə dair sübutlar müalicəyə dair kitablarda təsvir edilmişdir (W. L. Marshall, Anderson, & Fernandez, 1999).

Üçüncü mərhələ bu günə qədər öyrənilənlərin hamısını Uordun (2002) Yaxşı Həyat Modelindən (GLM) əsas götürən xüsusi özünüidarəetmə planlarına integrasiya edir. Bu model insan fəaliyyətinin bir sıra sahəsini müəyyən edir ki, orada bütün insanlar müəyyən dərəcədə yerinə yetirilməyə nail olmağa çalışırlar. Bu model Uord tərəfindən Maslowun (1968) özünü həyata keçirmə perspektivi ilə başlayan geniş tədqiqatlar toplusundan əldə edilmişdir. Bu insanların xarakterik olaraq axtardıkları məqsədləri və bu məqsədlərə nail olmaq proseslərini müəyyən edir. Hər bir pasiyentdən iki və ya üç fəaliyyət sahəsi seçmək və hər bir sahədə daha yüksək fəaliyyətə nail olmaq üçün qəbul etməli olduğu strategiyaları müəyyənləşdirmək xahiş olunur. Müəlliflər adətən peşə və akademik bacarıqların inkişafını və şəxsin boş vaxtını ələ keçirmək üçün asudə vaxt fəaliyyətlərinə can atmağı təşviq edirik. Pasiyentlərdən həmçinin harada yaşamaq niyyətində olduqlarını və kiminlə yaşayacaqlarını müəyyən etmələri xahiş olunur və bu hal təmin edir ki, onun nəzərdə tutduğu fəaliyyət və ya yaşayış yerlərindən heç biri onu potensial qurbanlarla nəzarətsiz əlaqəyə qoymayacaq. Şəxsləri azadlığa çıxdıqdan sonrakı həyatlarında potensial risklərdən xəbərdar olmağa təşviq edilsə də, onlardan residivin qarşısının alınması üçün ətraflı planlar yaratmağı xahiş edilmir.

Bu nəticələr Hanson və həmkarları tərəfindən, eləcə də Losel və Schmuckerin (2005), ən azı cinsi cinayət törədənlərin effektiv şəkildə müalicə oluna biləcəyi fikrini dəstəkləyir. Qeyd etmək vacibdir ki, iki metaanaliz - Hanson və həmkarları, eləcə də Losel və Şmucker - bütün proqramların təsirli olmadığını, koqnitiv davranış proqramlarının ən yaxşı nəticələri verməyə meylli olduğunu aşkar etdilər. Həqiqətən də, son tədqiqatlar göstərdi ki, həm multisistemik terapiya (Bourduin, Schaeffer, & Heiblum, 2009), həm də psixodinamik terapiya (Kreigman, 2006) cinsi pozuntuları effektiv şəkildə azaldır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu sonuncu proqramların hər ikisi müvafiq kriminogen xüsusiyyətlərə toxunmuş və müalicəni isti, empatik, dəstəkləyici və təltifedici şəkildə həyata keçirmişdir. İnanırıq ki, terapevtlərdəki bu keyfiyyətlər empirik olaraq əsaslandırılmış prosedurlarla yanaşı effektiv müalicənin kritik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Əslində, bu xüsusiyyətlərin mövcudluğu (yəni, müsbət terapevt keyfiyyətləri və effektiv prosedurlar) nəticəyə o qədər güclü təsir göstərir ki, proqramların xüsusi nəzəri istiqaməti müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Beech A., & Ford H. (2006). The relationship between risk, deviance, treatment outcome and sexual reconviction in a sample of child sexual abusers completing residential treatment for their offending. *Psychology, Crime & Law*, 12(6), 685–701. doi: 10.1080/10683160600558493
2. Beech A. R., Mandeville-Norden R., & Goodwill A. (2012). Comparing recidivism rates of treatment responders/nonresponders in a sample of 413 child molesters who had completed community-based sex offender treatment in the United Kingdom. *International Journal Of Offender Therapy And Comparative Criminology*, 56(1), 29–49. doi: 10.1177/0306624X10387811 [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
3. Bowers D. A., & Waltman J. L. (1993). Do more conservative states impose harsher felony sentences? An exploratory analysis of 32 states. *Criminal Justice Review*, 18(1), 61–70. doi: 10.1177/073401689301800106 [CrossRef] [Google Scholar]
4. Duckitt J., Bizumic B., Krauss S. W., & Heled E. (2010). A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism model. *Political Psychology*, 31(5), 685–715. doi: 10.1111/j.1467-9221.2010.00781 [CrossRef] [Google Scholar]

5. Fortney T., Baker J. N., & Levenson J. (2009). A look in the mirror: Sexual abuse professionals' perceptions about sex offenders. *Victims & Offenders*, 4(1), 42–57. doi: 10.1080/15564880802561754 [CrossRef] [Google Scholar]
6. Gakhal B., & Brown S. J. (2011). A comparison of the general public's, forensic professionals' and students' attitudes towards female sex offenders. *Journal Of Sexual Aggression*, 17(1), 105–116. doi: 10.1080/13552600.2010.540678 [CrossRef] [Google Scholar]
7. Hanson R. K., & Bussiere M. T. (1998). Predicting relapse: A meta-analysis of sexual offender recidivism studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(2), 348–362. [PubMed] [Google Scholar]
8. Levenson J. S., Fortney T., & Baker J. N. (2010). Views of sexual abuse professionals about sex offender notification policies. *International Journal Of Offender Therapy And Comparative Criminology*, 54(2), 150–168. doi: 10.1177/0306624X08327785 [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
9. Looman J., Dickie I., & Abracen J. (2005). Responsivity issues in the treatment of sexual offenders. *Trauma, Violence, & Abuse*, 6(4), 330–353. doi: 10.1177/1524838005280857 [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
10. Meloy M., Boatwright J., & Curtis K. (2013). Views from the top and bottom: Lawmakers and practitioners discuss sex offender laws. *American Journal Of Criminal Justice*, 38(4), 616–638. doi: 10.1007/s12103-012-9189-8 [CrossRef] [Google Scholar]
11. Vess J., Langskaill B., Day A., Powell M., & Graffam J. (2011). A comparative analysis of Australian sex offender legislation for sex offender registries. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 44(3), 404–
12. Zevitz R. G. (2006). Sex offender community notification: its role in recidivism and offender reintegration. *Criminal Justice Studies: A Critical Journal Of Crime, Law & Society*, 19(2), 193–208. doi: 10.1080/14786010600764
13. Zgoba K. M., & Levenson J. (2008). Variations in the recidivism of treated and non-treated sexual offenders in New Jersey: An examination of three time frames. *Victims & Offenders*, 3(1), 10–30. doi: 10.1080/15564880701751639

CİNSİ ZORAKILIQ MOTİVLƏRİ İLƏ CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ ŞƏXSLƏRLƏ MÜALİCƏ VƏ REABİLİTASIYA TƏDBİRLƏRİ

Ayşe Gül Keskin

XÜLASƏ

Cinsi təcavüz bir çox kişi, qadın və uşaqların həyatına təsir edən ciddi sosial problemdir. Baxmayaraq ki, cinsi təcavüz uzun bir tarixə malikdir, yalnız son əsrdən etibarən bu cinayətkarları lazımi şəkildə qiymətləndirmək və müalicə etmək üçün birgə səy göstərilmişdir. Məlumatların mənbəyindən asılı olaraq, yetkin qadınların 50%-ə qədər əhəmiyyətli dərəcədə cinsi istismara məruz qaldıqlarını bildirmişdirlər və bu, digər müəlliflər tərəfindən də göstərilmişdir. Oxşar sayda uşaq da zorakılığa məruz qalmış görünürlər. Sui-istifadənin kifayət qədər məhdudlaşdırıcı təriflərindən istifadə edildikdə belə, cinsi cinayətkarların qurbanı olan insanların sayı qorxulu dərəcədə yüksək olaraq qalır və bir çoxları dərhal və uzunmüddətli nəticələrə məruz qalır. Problemin vacib və cəmiyyət üçün təhlükəli xarakteri nəzərə alınaraq bu cinayətkarların müvafiq müalicə və reabilitasiya proqramında iştirakı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman təkrar cinayətkarlığın qarşısı alına bilər, eləcə də həmin şəxslərin psixoloji problemləri qismən aradan qaldırıla bilər.

МЕРЫ ПО ЛЕЧЕНИЮ И РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЦ, СОВЕРШИВШИХ СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ

Айше Гюль Кескин

АННОТАЦИЯ

Сексуальное насилие — серьезная социальная проблема, затрагивающая многих мужчин, женщин и людей. Хотя сексизм имеет долгую историю, только с прошлого века были предприняты согласованные усилия для надлежащего управления и лечения этих правонарушителей. В зависимости от источника данных, до 50% взрослых женщин сообщили, что хотя бы один раз подверглись сексуальному насилию, и это также контролировалось другими авторами. Похоже, что такое же количество детей подверглось насилию. Даже если использовать гендерное определение жертв, число людей, ставших жертвами преступников, остается ужасающим. Личный контроль над проблемой и важными сообществами представляет собой опасный вред в программе лечения и реабилитации этих преступников. В этом случае можно предотвратить повторную преступность, частично устранить психологические проблемы этих лиц.

TREATMENT AND REHABILITATION MEASURES FOR SEXUAL VIOLENCE OFFENDERS

Ayshe Gul Keskin

SUMMARY

Sexual exploration is a serious social problem that affects many men, women and people. Although sexism has a long history, it is only since the last century that a concerted effort has been made to properly manage and treat these offenders. Depending on the source of the data, up to 50% of adult women reported having been sexually abused at least once, and this has also been controlled by other authors. A similar number of children appear to have been abused. Even using a gender-based definition of victims, the number of people victimized by criminals remains appalling. Personal control of the problem and important communities is dangerous harm in the treatment and rehabilitation program of these criminals. In this case, repeated criminality can be prevented, psychological problems of those persons can be partially eliminated.

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ İDARƏETMƏ

TOPLUMSAL DEĞİŞMƏ KURAMI

Allahverdiyev Nicat
Sakarya Üniversitesi magistranı
allahverdiyevnicat532@gmail.com

Açar sözlər: sosial iş, sosial dəyişiklik, sosial dəyişikliyə təsir edən amillər, keys nümunəsi
Anahtar kelimeler: sosyal hizmet, toplumsal değişme, toplumsal değişmeni etkileyen unsurlar, vaka örneği

Keywords: social work, social change, factors affecting social change, case example

Sosyologlar toplumsal dəyişimi kultürlərin, kurumların və işləvlərin dönüşümü olaraq tanımlarlar. Çoğu dəyişiklik anlık değildir. Toplumda dəyişim genellikle çok yavaştır ve tüm toplumlar bir noktada bu tür dəyişimlerden geçer. Bunu bilmek için hevesli bir tarih öğrencisi olmanıza gerek yok. Modern bir toplumu düşünün ve yüzlerce yıl önce nasıl göründüğünü düşünün. Çoğu zaman, toplum tanınmaz haldedir. Toplum, belirli bir coğrafyada yaşayan ve ortak bir kültüre sahip olan insan topluluğudur. Dolayısıyla toplumun öznesi insandır. Dəyişimin temelinde bilinçli insan eylemi vardır. İnsanların toplum içindeki rollərində dəyişimlər olduğunda bu dəyişim toplumsal alana da yansımaktadır.

Dəyişimə ihtiyaç duyan insan, zamanla toplumda dəyişimlərə neden olur. Yıllar önce ünlü filozof Herakleitos, "aynı nehirde iki kez yıkanılmaz" çünkü "her şey akar ve gider" şeklindeki meşhur sözünü, "dəyişməyən tek şey dəyişimin kendisidir" diyerek dile getirmiş ve dəyişimin kaçınılmazlığını ortaya koymuştur. Yine Karl Marx, "her tez antitezine gebedir" diyerek bu savı desteklemiştir. Dolayısıyla her toplum dəyişim denilen olgudan olumlu ya da olumsuz düzeyde etkilenmektedir. Dəyişim bir süreçtir. Bu süreçte ortaya çıkan yeniliklər dəyişimin seyrini de belirlemektedir. Dəyişimə neden olan yeniliklər, küreselleşmə, modernleşmə, sanayileşmə, kitle iletişim araçları ve teknoloji, demokratikleşmə, demografik faktör, kültür, fiziksel çevre gibi birçok unsuru içermektedir ve dəyişimə neden olmaktadır. Dolayısıyla dəyişim denilen olgu kaçınılmazdır. Tüm toplumların bazı dəyişikliklerden geçmesi kaçınılmaz olsa da, bunun neden olduğu açık değil. Tarih boyunca sosyologlar farklı fikir ve modellerle boğuşmuşlardır. Toplumsal dəyişimin bazı özellikleri vardır. Bunlar aşağıdakılardır (Kaya,Y 2014):

- 1.Toplumsal dəyişmə her toplumda görülür.
- 2.Toplumsal dəyişmə genellikle ilerleme biçiminde olduğu gibi gerileme biçiminde de olabilir.
- 3.Toplumsal dəyişmə toplumsal yapının her alanında görülmez.
- 4.Belirli bir alandaki toplumsal dəyişmə diğer alanlara da zincirleme olarak etki eder.
- 5.Toplumsal dəyişmə toplumsal çevre etkenlerinden ya da fiziki çevre etkenlerinden kaynaklanır.

Üç ana toplumsal dəyişmə teorisi vardır: Bu teoriler evrimsel, işlevselci ve çatışma teorileridir.

Evrimsel-Evrimsel toplumsal dəyişmə teorisi 19. yüzyılda önem kazandı. Sosyologlar, Darwin'in evrim teorisini benimsediler ve onu topluma uyguladılar. "Sosyolojinin babası" olarak bilinen Auguste Comte, evrim modeline inanıyordu. Bu teoriye göre, toplum her zaman "daha yüksek seviyelere" evrilir. Nasıl organizmalar basitten daha karmaşığa doğru gelişirse, toplumlar da öyle. Yeterince hızlı adapte olmayan toplumlar geride kalacak. Bu, birçok sosyologun Batı toplumlarının "ileri" durumları nedeniyle "üstün" olması gerektiği sonucuna varmasına yol açtı (Jonathan H.Turner. Maryanski, A 1979).

İşlevselci teorisi, Toplumun bir insan vücudu gibi olduğunu öğretir. Her parça bir organ gibidir. Bireysel parçalar kendi başlarına hayatta kalamazlar. Sosyal bilimlerde önemli bir lider olan Emile Durkheim, bir toplumun tüm bölümlerinin uyumlu olması gerektiğine inanıyordu. Eğer birlik içinde değillerse, toplum çökmeye açık “bir kum yığınının başka bir şey değildir”. Bir parça acı çektiğinde, diğer tüm parçalar uyum sağlamak zorundadır. Neden? İşlevselci teori, toplumun her zaman istikrara yönelik çalıştığına inanır. Sorunlar meydana geldiğinde geçicidirler, ancak diğer bölümlerin dikkatine ihtiyaç duyarlar. Bu toplumsal değişim demektir.

Çatışma teorisi, Toplumun doğası gereği eşitsiz ve rekabetçi olduğunu belirtir ve Karl Marx bu teoriye öncülük etmiştir. Evrim modeline bir noktaya kadar inansa da, Marx her aşamanın bir öncekinden daha iyi sonuç verdiğini düşünmüyordu. Çoğu zaman, zengin ve güçlüler, savunmasız grupları sömürerek toplumun geri kalanını kontrol eder. Bu, çatışma tohumları eker ve insanları harekete geçmeye teşvik eder. Sonuç olarak sosyal değişim meydana gelir. Çatışma modeli yıllar içinde gelişti. Feminist teori ve eleştirel ırk teorisi gibi diğer teorilerde bulunur.

Toplumsal değişimi etkileyen bir çok unsur olmakla birlikte bu unsurları altı başlık altında inceleyebiliriz. Toplumsal değişimi etkileyen unsurlar aşağıdakılardır.

1. Fiziki-coğrafi etkenler
2. Demografik değişimler
3. Bilimsel ve teknik gelişmeler
4. İktisadi etkenler
5. Din ve dünyagörüşü
6. Sosyal hareketler

Fiziki-coğrafi etkenler- Yeryüzü yaşamı başladığından itibaren insanoğlu fiziki coğrafi çevre ile etkileşim içerisinde bulunmaktadır. Yerleştikleri coğrafidaki koşullar tarafından toplumlar etkilenmektedir. Bir yerleşim yerinin ovada veya dağlık bölgesinde olması, kara içinde bulunması yada denize kıyısının olması, bozkır veya çölde bulunması o yerleşim yerinin toplumsal yapıyı etkilemektedir. Genel olarak diğer toplumlarla kolay iletişim kurmaya elverişli coğrafi alanlar toplumsal değişimi kolaylaştırır. Aksine bulundukları coğrafi alanlar gereği diğer toplumlarla iletişim ve etkileyişim kuramayan toplumların kapalı toplumlar olduğu görülmüştür. Mesela: karasal kara şehrine göre liman şehri daha değişime açık toplumsal yapıya sahiptir. İklim toplumsal değişimi etkileyen diğer doğal unsurlardan biridir. İklimin toplumlar üzerindeki etkisi hakkında birçok teoriler vardır. Örneğin İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde iklimin toplumsal değişim üzerinde etkisiyle ilgili düşüncelerini paylaşmıştır. İbn Halduna göre güneyden kuzeye doğru uzanan yeryüzünde yeddi iklim kuşağı vardır ve bu iklim kuşakları insan karakterine etki ederek toplumsal yapıyı etkilemektedir. İklimin toplumsal değişim üzerinde etkisi hakkında diğer teori Montesquieu tarafında ileri sürülmüştür. Montesquieu göre yeryüzünde 3 iklim bölgesi vardır. Bunlar sıcak, ılıman ve soğuktur. Farklı insan karakterlerini şekillendiren bu iklimler farklı siyasi modellerinde ortaya çıkmasına neden olmuştur (Vago, S 2014).

Afetler ve salgınlar toplumsal yapıyı etkileyen diğer doğal unsurlardandır. Sel,sünami, deprem gibi afetler toplumun yaşam ve yerleşim koşullarını tahrip ederek toplumsal yapıyı derinden sarsılmasına neden olur. Böylelikle mevcut toplumsal yapının sarsılması değişimler yol açar. Örneğin 2011'deki Van depreminden sonra kamp bölgesinde hayatlarını sürdürmek zorunda kalan kadınların gündelik hayatları büyük oranda değişmiştir. Şimdilerde ise küresel ısınma hangi toplumsal değişimlere yol açacağı ile ilgili tartışmalar devam etmektedir.

Nüfus artışı ve göç-İnsanlık tarihi bir göç tarihidir. Çağlar boyunca, göç tüm dünyadaki akışlar sadece siyasi, ekonomik vesosyal sistemleri değil, aynı zamanda doğal döngüleri de etkiledi. İnsan aktiviteleri,özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra başlıca sebep haline

gelmiştir. Göç literatürü, göçü tanımlamak için kullanılan farklı kavramları içermektedir. Çevresel değişim veya bozulma ile ilgili yer değiştirme, çevresel göç, iklim değişikliği kaynaklı göç, ekolojik/çevresel mülteciler, iklim değişikliği göçmenleri, çevre kaynaklı zorunlu göçmenler en sık kullanılanlardır. Toplumsal değişimlere neden olan faktörlerden biri dünyada artan nüfus artışıdır. Şu anda 7,8 milyar civarında olan küresel nüfus, her gün 220.000'den fazla kişi tarafından artıyor. Örneğin Nijer'de, yaklaşık 24 milyon olan mevcut nüfusun sadece 80 yıl içinde 164 milyonu aşacağı tahmin ediliyor. Bu yaygın büyüme, insanları birçok düzeyde inciten insani bir krizdir. Nüfus artışı ve iklim değişikliği sorunları aynı madalyonun iki yüzüdür. Nüfusumuz hızla arttıkça, zaten bunalmış çevremizi vurguluyoruz ve daha fazla insan değişen iklimin sonuçlarına karşı giderek daha savunmasız hale geliyor. Yakın zamanda yapılan bir araştırma, 2070 yılına gelindiğinde, Dünya'nın yaşanabilir iklim bölgesinin o kadar önemli ölçüde değişeceğini ve 3 milyar kadar insanın "son 6.000 yılda insanlığa iyi hizmet eden iklim koşullarının dışında bırakılacağı" tahmin edildiğini ortaya koydu. Birçoğu kıyıya yakın ve deniz seviyesinin altında veya altında olan yoğun nüfuslu şehirlerde yaşayan insanlar yerinden edilme yaşayacaktır. Bu, sayısız milyonu göç etmeye ve giderek aşırı kalabalık olan iç bölgelere yerleşmeye zorlayacak. Dünya tarihinde nüfus tarihçileri dört demografik devrimin olduğunu söylemişler (Sunar, L Tatlıcan, Ü 2018).

1. 400 bin veya 500 bin yıl sene önce doğada meydana gelen Teknik gelişmeler sonrası insanların ateşi kullanmasıyla başlamıştır.
2. Milattan 40 ve ila 35 bin yılları arası iklim koşullarının iyileşmesi ve büyük buzul çağının bitişi ile başlamıştır.
3. Tarıma geçiş ile birlikte doğal koşullara ve gıda kaynaklarına karşı oluşan güvenlik ortamına bağlı olarak yaşanmıştır.
4. Sanayi devriminden sonra yaşamaya başlamıştır.

Dünyada artan nüfus, devletlerde birçok sorunun ortaya çıkmasına neden oluyor. Sorunların önüne geçmek için birçok değişiklik hayata geçiriliyor. Bu değişimler toplumu etkiler ve toplumsal değişimler meydana gelir. Nüfus artışının ana nedenlerinden biri doğum ve ölüm arasındaki oranın ihlalidir. Nüfusun büyük bir bölümünün yaşlanması toplumu etkileyen faktörlerden biridir. Bu sağlık hizmetlerinin başarısı olarak değerlendirilse de toplumu ve devletin sosyal politikasını zorlayan bir faktör olarak görülmektedir. Nüfus artışının kısa ve uzun vadede toplumsal değişimlere neden olduğunu belirtmeliyim. Araştırmacılar, artan göç ve nüfus artışı gibi olayların bir sonucu olarak devletlerin sosyal değişim üzerindeki kontrolünü kaybedeceğini belirtiyor (Kaya, Y 2014).

Bilimsel ve teknoloji gelişme-Bilimsel ve teknolojik gelişme, toplumsal değişimler üzerinde en büyük etkiye sahip olan olay olarak belirtilebilir. Arabaların icadı, internetin, telefonların ve diğer teknolojilerin gelişmesi insanların günlük yaşamlarında büyük değişikliklere neden olmuştur. Bilgisayarın icadı ve internet gibi teknolojilerin gelişmesi hem iyi hem de kötü yönde toplumsal değişimlere yol açmıştır. İnternetin icadının insanların sosyalleşmesine ve sosyal sermayesine olumsuz etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca günümüzde yaşanan birçok toplumsal sorun, teknolojilerin gelişmesiyle ilişkilendirilebilir. Bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin toplumsal değişime yol açtığı gerçeği Köroğlu'nun "Tüfek icat edildi, cesaret kırıldı" sözlerinden daha iyi anlaşılmaktadır.

Bildiğimiz gibi, toplumsal değişimin iki yolu vardır.

1. Demokratik değişim: Değişim barışçıl ve halkın iradesiyle gerçekleştirilir.
2. Zorunlu değişiklik: Değişim, adı yukarıdan aşağıya doğru zorlayarak yapılır.

Yapılan araştırmalara göre ülkelerin ekonomik koşullarına göre değişim yolları değişmektedir. Ekonomisi iyi olan toplumlar hızlı ve demokratik bir şekilde değişir.

Din ve Dünya Görüşü- Din, toplumsal dəğişimlerde büyük rol oynar. Dinin toplumsal dəğişmedeki rolü konusunda farklı görüşler vardır. Genel olarak, bu konuda söylenenler 3 bölüme ayrılabilir(Okumuş,E 2012).

1. Din, toplumsal dəğişimi engelleyen bir faktör olarak görülüyor.
2. Din, toplumsal dəğişimi güçlendirici bir faktör olarak görülüyor.
3. Din, toplumsal dəğişimin temel bir faktörü olarak görülüyor.

Ancak İran'daki olayları dikkate alırsak, dinin toplumsal dəğişmeleri engelleyen bir faktör olduğunu savunan klasik sosyologların görüşlerini kabul edebiliriz.

Toplumsal dəğişme ve ailə -Aile, sosyal hizmetin temel odak alanlarından biridir. Toplumsal dəğişme, aile yapısında önemli dəğişikliklere neden olur. Günümüzde ailelerde yaşanan sorunları ailelerdeki toplumsal dəğişimlerle ilişkilendirmek mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi toplumsal dəğişimin hızı, o toplumların bu dəğişimlere verdiği tepkiyle alakalıdır. Toplumsal yapı ile aile sistemleri arasında güçlü bağlar vardır. Bu nedenle toplumlar deyişirken ailelerin yapısında deyişiyor. Toplumsal dəğişimler sonrası aileleri iki tipe ayırmak mümkündür.

- 1.Geleneksel geniş aile
- 2.Çağdaş çekirdek aile

Bireyler geçmişte anne-babalarıyla birlikte ve kan bağı olduğu diğer kişilerle birlikte yaşayardılar. Bu sanayi devrimi öncesi geleneksel aile tipine aittir. Ancak sanayi devrimi ile birlikte aile kuruluşlarında bazı önemli dəğişimler oldu. Coğrafi göç ve sosyal hareketlilik sonucunda bireyler anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek ailede yaşamağa başladılar. Demokratik hak, artan boşanma oranları ve özgürlük sonucunda ailelerin yapısı farklılaşmıştır(Sunar L, Tatlıcan, Ü Coşkun, İ 2018).

KAYNAKÇA

- 1.Artan,T(2015) Sosyal hizmet kuramları, İstanbul Üniversitesi -Açık uzaktan eğitim fakültesi. s,18-23
- 2.Duyan,V.(2015). Sosyal hizmet kuramları ve yaklaşımları nar yayın evi.s.7-18
- 3.Sunar,T, Tatlıcan Ü, Coşkun İ(2018). Toplumsal dəğişme kuramları. Anadolu Üniversitesi yayını. s.3-17
- 4.Kaya,Y.(2014) Toplumsal dəğişme toplumsal dəğişmenin izinde.ikna yayınevi s.11-33
- 5.Demirezen,Y, Yıldırım K, Sunar L, Mehmet Fatih Yasin. Türkiyede toplumsal dəğişme nobel yayınları s.15-19
- 6.Jonathan H.Turner. Alexandra Maryanskı(1979)-Functionalism s.4-7
- 7.Anthony D.Smith-Toplumsal dəğişme anlayışı s.24-29
- 8.Okumuş,E(2012). Toplumsal dəğişme ve din. İnsan yayınları. s. 25-30
- 9.Vago, S(2014).Social Change. *Upper Saddle River, New Jersey 07458* s.45-50

TOPLUMSAL DEĞİŞME KURAMI

Nicat Allahverdiyev

ÖZET

Toplum yapısının, toplumsal davranışların zaman içinde farklılaşmasına toplumsal dəğişme denir. Dəğişim sonunda bir sosyal yapı oluşur ve dəğişim der daim bir düzen ile neticelenir. Dəğişme kaçınılmazdır ve süreklilik arz edər. Toplumsal dəğişim toplumlara göre farklılık gösterir. Toplumsal dəğişim kuramını daha iyi anlayabilmek için dəğişimin yönü (ileri,durağan,geri), faili(yap; ve aktör),vadesi(kısa,orta,uzun), hızı (yavaş, aşamalı,

evrimsel ve barışçıl ile hızlı, ani, devrimsel ve şiddetli) ve boyutu(büyük, orta ve küçük) kavramlarını bilmek gerekir.

19. Yüzyılda Avrupa`da ortaya çıkan toplumsal dəğişmələri və bununla ilgili sorunları E.Durkheim, K. Marx ve M.Veber anlamaya çalışmışlardır.

TOPLUMSAL DEĞİŞME KURAMI

Allahverdiyev Nicat

XÜLASƏ

Sosial quruluşun və sosial davranışın zamanla fərqlənməsinə sosial dəyişiklik deyilir. Dəyişikliyin sonunda ictimai quruluş formalaşır və dəyişiklik həmişə nizamla nəticələnir. Dəyişiklik qaçılmazdır və davamlılıq tələb edir. Sosial dəyişiklik cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişir. Sosial dəyişiklik nəzəriyyəsini daha yaxşı başa düşmək üçün dəyişmənin istiqaməti (irəli, statik, geri), amil (təsisçi və aktyor), müddəti (qısa, orta, uzun), sürət (yavaş, tədricən, təkamül və dinc və s.) və ölçü (böyük, orta və kiçik) anlayışlarını bilmək lazımdır.

E.Dürkheyim, K.Marks və M.Veber 19-cu əsrdə Avropada meydana çıxan sosial dəyişiklikləri və bununla bağlı problemləri anlamağa çalışıblar.

THEORY OF SOCIAL CHANGE

Nijat Allahverdiyev

SUMMARY

The variation of social structure and social behavior over time is called social change. At the end of change, social structure is formed, and change always results in order. Change is inevitable and requires persistence. Social change varies from society to society. To better understand the theory of social change, the direction of change (forward, static, backward), factor (constituent and actor), duration (short, medium, long), speed (slow, gradual, evolutionary and peaceful, etc.) and measure (you need to know the concepts of large, medium and small).

E. Durkheim, K. Marx and M. Weber tried to understand the social changes and related problems in Europe in the 19th century.

TÜRKİYƏNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Cabbarlı Tacir Amil oğlu
Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti
cabbarli7171@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, enerji təhlükəsizliyi, enerji diversifikasiyası, Avrasiya enerji siyasəti, geosiyasi təsirlər, enerji diplomatiyası.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, энергетическая безопасность, энергетическая диверсификация, евразийская энергетическая политика, геополитические эффекты, энергетическая дипломатия.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, energy security, energy diversification, Eurasian energy policy, geopolitical effects, energy diplomacy.

UOT: 32

Giriş. Enerji təhlükəsizliyi axtarışı 21-ci əsrdə, xüsusən də Türkiyə kimi strateji mövqedə olan, lakin enerji idxalından asılı olan ölkələr üçün milli strategiyanın əsas aspektinə çevrilib. Milli strategiya kontekstində, Azərbaycan Türkiyənin enerji təchizatında şəxələndirmə və sabitliyə doğru yol təklif edən mühüm tərəfdaş kimi çıxış edir. Məqalə Azərbaycan və Türkiyə arasında dəyişən qlobal enerji dinamikaı fonunda son illər dərinləşən enerji sahəsində çoxşaxəli əlaqələri araşdırmaq məqsədi daşıyır.

Türkiyənin enerji landşaftında Azərbaycanın əhəmiyyəti çoxşaxəlidir. Artan enerji ehtiyacı ilə sürətlə inkişaf edən bir iqtisadiyyat olaraq Türkiyənin etibarlı və şəxələndirilmiş enerji mənbələrinə can atması təkcə iqtisadi prioritet deyil, həm də milli təhlükəsizlik məsələsidir. Böyük enerji ehtiyatlarına, xüsusən də təbii qaza malik Azərbaycan bu məsələdə təbii müttəfiq kimi çıxış edir. Müttəfiq tərəfdaşlığının mərkəzi hissəsi Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməridir (TANAP) layihədir ki, bu layihə iki ölkə arasında möhkəmlənən əlaqələrin simvolu olmaqla yanaşı, həm də Türkiyənin daha qeyri-sabit mənbələrdən enerji asılılığının azaldılması istiqamətində mühüm addımdır. Bundan əlavə, bu əlaqə sadəcə enerji əməliyyatlarından kənara çıxır [1, s.33].

Belə bir təməl üzərində qurulan məqalə Türkiyə-Azərbaycan enerji əlaqələrinin tarixi kontekstini araşdıracaq. Tərəfdaşlığın təkamülü Azərbaycanın enerji ixracatçısı kimi meydana çıxmasını və Türkiyənin enerji şəxələndirilməsi istiqamətində strateji keçidini qeyd edən postsovet dövrünə gedib çıxır. Tarixi perspektiv qarşılıqlı maraqların və regional hadisələrin iki xalq arasında mövcud enerji dinamikaı necə formalaşdırdığını daha dərinləndirən anlamağa imkan verəcək. Bundan əlavə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji əməkdaşlığını necə asanlaşdırdığını və formalaşdırdığını anlamaq üçün beynəlxalq müqavilələrin və regional ittifaqların rolu araşdırılacaq. Bura təbii qaz və bərpa olunan enerji mənbələri kimi qlobal enerji bazarlarının və siyasətlərinin bu ikitərəfli əlaqələrə təsirinin təhlili daxildir. Sənəddə həmçinin hər iki ölkənin enerji tərəfdaşlığı kontekstində üzləşdiyi çətinliklər və imkanlar qiymətləndiriləcək. Bura regional münaqişələr və digər enerji təchizatçıları ilə rəqabət kimi geosiyasi çağırışlar, həmçinin enerji infrastrukturunun inkişafı və istismarı ilə bağlı texniki və iqtisadi problemlər daxildir. Gələcək əməkdaşlıq potensialı, xüsusən də bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyi sahəsində hər iki ölkə gələcəyinə baxdıqca daha ətraflı araşdırılacaq.

Məqalə Azərbaycanın Türkiyənin enerji təhlükəsizliyində mühüm rolunun hərtərəfli tədqiqi üçün zəmin yaradır. Tarixi kontekstləri, geosiyasi dinamikaı və gələcək perspektivləri araşdıraraq, bu sənəd strateji tərəfdaşlıq və onun regional və qlobal enerji mənzərələri üçün nəticələri haqqında vahid anlayışı təmin etmək məqsədi daşıyır [2, s.49].

Sənəddə, Türkiyə və Azərbaycan arasında enerji əlaqələrinin tarixi inkişafını araşdıracaq. O, ilkin enerji sazişlərinin imzalanması, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin açılışı və Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin başlanması kimi əsas mərhələləri araşdıracaq. Əsas diqqət

bu hadisələrin iki ölkə arasında mövcud enerji dinamikasının əsasını necə qoyduğuna yönəldiləcək. Burada məqalədə TANAP-ın Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığında əhəmiyyəti təhlil ediləcək. O, TANAP-ın məqsədləri, gücü və Türkiyənin enerji təchizatı müxtəlifliyinə təsirini əhatə edəcək. Müzakirə həmçinin bu kəmərin iqtisadi və geosiyasi nəticələrini, xüsusən də Türkiyənin Avropa və Asiya arasında enerji tranzit mərkəzi olmaq məqsədi ilə bağlı olacaq.

Məqalə Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının daha geniş geosiyasi nəticələrini araşdıracaq. Araşdırma, onların əməkdaşlığının regional güc dinamikasına eləcə də, qonşu ölkələrlə münasibətlərə necə təsir etdiyini və Avrasiya enerji siyasətinin daha geniş kontekstində rol oynadığını araşdıracaq. Sənəddə bu tərəfdaşlığın Türkiyənin Rusiya və İran kimi ənənəvi enerji təchizatçıları ilə münasibətlərinə necə təsir etdiyi də müzakirə olunacaq.

Məqalədə Türkiyə və Azərbaycanın enerji tərəfdaşlığını qorumaq və genişləndirməkdə üzləşdiyi müxtəlif çətinliklər müzakirə olunacaq. Bunlara geosiyasi risklər, digər enerji marşrutları və mənbələri ilə rəqabət, enerji infrastrukturunun inkişafında texniki və maliyyə çətinlikləri daxildir. Gələcək əməkdaşlıq imkanları, xüsusən də bərpa olunan enerji və texnoloji innovasiyalar sahəsində də müzakirə olunacaq [3, s.88]. Əsas orqanın yekun bölməsi bu tərəfdaşlığın gələcəyi haqqında spekulasiya edəcək. O, bərpa olunan enerjiyə keçid kimi qlobal enerji bazarında yaranan tendensiyaları və bunların Türkiyə-Azərbaycan enerji əlaqələrinə necə təsir edə biləcəyini təhlil edəcək. Enerji sektorunda yaşıl enerji, enerji səmərəliliyi və texnoloji innovasiya kimi yeni sahələr üzrə əməkdaşlığın genişləndirilməsi potensialı araşdırılacaq.

Tədqiqatda diqqət Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının iqtisadi təsirlərinə yönəldilir. Yönmə, bu əməkdaşlığın hər iki ölkənin enerji bazarlarına necə təsir etdiyini, o cümlədən qiymət dinamikasını, təchizatın sabitliyini və xarici investisiyaların cəlb edilməsi potensialını təhlil edəcək. Azərbaycanın enerji ixracatının Türkiyənin iqtisadi artımında və enerjinin əldə edilməsində rolu da araşdırılacaq. Məqalədə Türkiyə-Azərbaycan tərəfdaşlığında enerji istehsalı və tranzitin ekoloji aspektlərinə toxunulacaq. TANAP kimi böyük layihələrdə həyata keçirilən ekoloji siyasət və təcrübələr müzakirə olunacaq. Bundan əlavə, bölmə hər iki ölkənin davamlı inkişafa doğru qlobal təkanla necə çıxış etdiyini və bərpa olunan enerjinin onların gələcək əməkdaşlığında hansı rol oynaya biləcəyini araşdıracaq. Burada məqalə Türkiyə-Azərbaycan enerji əlaqələrinin ayrılmaz hissəsi olan texnoloji irəliləyişləri və infrastruktur inkişaflarını araşdıracaq. Buraya boru kəməri texnologiyasındakı irəliləyişlər, rəqəmsallaşma və səmərəliliyin artırılması səyləri eləcə də artan enerji tərəfdaşlığını dəstəkləmək üçün infrastrukturun genişləndirilməsi daxildir [4, s.29].

Məqalə beynəlxalq müqavilələrin, regional ittifaqların və diplomatik əlaqələrin Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığına necə təsir etdiyini araşdıracaq. Avropa İttifaqının enerji siyasəti və regional enerji diplomatiyasında BMT-nin rolu kimi beynəlxalq qurumların və sazişlərin təsiri müzakirə olunacaq. Əsas orqana, həmçinin Türkiyə və Azərbaycanın enerji sektorunda konkret əməkdaşlıq nümunələrini və ya problemlərini işıqlandırmaq üçün bir sıra nümunəvi tədqiqatlar və ya müqayisəli təhlillər daxil ediləcək. Daxil edilən real dünya nümunələri məqalədə müzakirə olunan nəzəri aspektlərin faktiki ssenarilərdə necə oynadığına dair daha praktiki anlayışı təmin edəcək. Araşdırmada Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Qafqaz regionundakı ümumi siyasi sabitlik kimi regional münaqişələrin Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığına necə təsir etdiyi tədqiq olunacaq. Məqalə, siyasi və hərbi gərginliyin enerji təchizatı marşrutlarına, investisiya qərarlarına və enerji əməkdaşlığının ümumi etibarlılığına təsir göstərə biləcəyi yolları araşdıracaq.

Həmçinin məqalədə bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid, dalğalanan neft və qaz bazarı və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı beynəlxalq siyasətlər kimi qlobal enerji tendensiyalarının Türkiyə və Azərbaycanın enerji strategiyalarına necə təsir etdiyi təhlil ediləcək. O, hər iki ölkənin enerji siyasətlərini və infrastrukturunu bu qlobal tendensiyalara uyğunlaşdırmaq üçün necə uyğunlaşdırdığını müzakirə edəcək. Məqalədə Türkiyə və Azərbaycan arasında daxili enerji siyasətləri və qaydalarına diqqət yetirəcək, bu siyasətlərin onların enerji tərəf-

daşlığını necə formalaşdırdığını araşdıracaq. Araşdırma, enerji subsidiyaları, daxili enerji bazarı islahatları və hər iki ölkədə enerji istehsalı və paylanması stabilləşdirən, tənzimləyici çərçivələr kimi aspektləri əhatə edəcək [5, s.62].

Məqalədə iqtisadi artım, əhali meylləri və texnoloji irəliləyişlər kimi amilləri nəzərə alaraq Türkiyənin gələcək enerji tələbatı və istehlak modelləri proqnozlaşdırılacaq. Proqnozla, bu dəyişən nümunələrin Türkiyənin enerji strategiyasına və onun əsas enerji təchizatçısı kimi Azərbaycandan asılılığına necə təsir edəcəyini müzakirə edəcəyik. Məqalə əsas nəticələrin xülasəsi və onların Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının gələcəyi üçün təsirləri ilə yekunlaşacaq. Hər iki ölkəyə enerji sahəsində əməkdaşlığı genişləndirmək, problemləri həll etmək və yaranan imkanlardan yararlanmaq üçün siyasi tövsiyələr verəcək. Həmçinin davamlı və təhlükəsiz enerji əməkdaşlığı üçün gələcək tədqiqat sahələri və potensial strategiyaları vurğulayacaqdır.

Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün enerji təhlükəsizliyi ilə milli təhlükəsizlik arasındakı əlaqə araşdırılacaq. Burada enerji müstəqilliyi, enerji təchizatı marşrutları və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olduğu kimi enerji tərəfdaşlıqlarının milli təhlükəsizlik narahatlıqları və strategiyaları ilə necə əlaqəli olduğu müzakirə ediləcək. Təhlil geosiyasi və təhlükəsizlik mülahizələri kontekstində strateji qərarların qəbulu prosesləri haqqında məlumat verəcəkdir. Məqalədə Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının hər iki ölkədə ictimai rəyi və onun sosial təsirləri araşdırılacaq. Buraya enerji layihələri ilə bağlı ictimai rəy, bu layihələrin yerli icmalara təsiri və enerji siyasətinin formalaşmasında vətəndaş cəmiyyətinin rolu ilə bağlı müzakirələr aparılacaq. Bölmə təkcə siyasi və iqtisadi aspektləri deyil, həm də sosial ölçüləri nəzərə alaraq tərəfdaşlığın vahid görünüşünü təmin etmək məqsədi daşıyır.

Məqalə Türkiyə və Azərbaycan daxilində enerji sektorunda innovasiya və tədqiqatların mövcud vəziyyəti və potensialına diqqət yetirəcək. Tədqiqat və inkişaf sahəsində birgə səyləri, enerji texnologiyalarında irəliləyişləri və bu yeniliklərin enerji tərəfdaşlığının gələcəyini necə formalaşdırma biləcəyini vurğulayacaq. Universitetlərin, tədqiqat institutlarının və özəl sektorun töhfələrinin rolu da araşdırılacaq. Məqalənin bu hissəsində Türkiyədə enerji idxalına olan ehtiyac və yerli enerji ehtiyatlarının inkişafı arasındakı tarazlıq təhlil ediləcək. O, Azərbaycanın təchizatçı kimi rolunun Türkiyənin ümumi enerji strategiyasına necə uyğun gəldiyini və Türkiyənin bərpa olunan enerji mənbələri də daxil olmaqla öz enerji istehsal imkanlarını artırmaqla idxaldan asılılığı tarazlaşdırmaq istiqamətində necə çalışdığını araşdıracaq. Məqalədə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında enerji əməkdaşlığının uzunmüddətli strateji baxışı müzakirə olunacaq. Buraya enerji sektorunda mövcud tendensiyalar və potensial inkişaf əsasında gələcək üçün potensial ssenarilər daxildir. Əsas diqqət hər iki ölkənin uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi məqsədlərini dəstəkləyəcək şəkildə tərəfdaşlıqlarını necə davam etdirir və inkişaf etdirir biləcəyinə yönəldiləcək [6, s.71].

Məqalədə beynəlxalq enerji bazarlarının və onların qiymət dinamikasının Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığına necə təsir etdiyi araşdırılacaq. O, qlobal neft və qaz qiymətləri, tələb-təklif dəyişiklikləri və beynəlxalq ticarət siyasətlərinin onların enerji ticarətinin iqtisadiyyatına necə təsir etdiyini araşdıracaq. Müzakirə bu xarici amillərin onların birgə enerji layihələrinin uzunmüddətli həyat qabiliyyətinə və gəlirliliyinə necə təsir göstərə biləcəyini əhatə edəcək. Bu hissədə məqalə enerji səmərəliliyində texnoloji irəliləyişlərin Türkiyə-Azərbaycan enerji əlaqələrinə təsirini araşdıracaq. Enerji səmərəliliyi, smart şəbəkə texnologiyası və davamlı enerji təcrübələrindəki innovasiyaların onların enerji strategiyalarına və layihələrinə necə inteqrasiya olunduğunu əhatə edəcək. Araşdırma onların enerji tərəfdaşlığının səmərəliliyinin və davamlılığının artırılmasında texnologiyanın rolunu vurğulamaq məqsədi daşıyır.

Burada əsas diqqət Türkiyə-Azərbaycan enerji əməkdaşlığının əsasını təşkil edən hüquqi çərçivələr və idarəetmə mexanizmləri üzərində olacaq. Eləcə də buraya onların enerji ticarətinə və layihələrinə nəzarət edən müqavilələrin, sazişlərin və tənzimləyici orqanların təhlili daxildir. Bölmə həmçinin tərəfdaşlığın idarə edilməsində və yaranan mübahisələrin həllində bu çərçivələrin effektivliyini qiymətləndirəcək. Türkiyə və Azərbaycanda enerji siyasətləri-

nin ekoloji narahatlıqlarla kəsişməsi araşdırılacaq. O, ətraf mühitlə bağlı qaydaların, iqlim dəyişikliyi öhdəliklərinin və davamlı inkişaf məqsədlərinin onların enerji istehsalı və istehlak nümunələrini necə formalaşdırdığını təhlil edəcək. Müzakirə həmçinin Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının bu ekoloji çağırışlara necə uyğunlaşdığını da əhatə edəcək.

Əsas hissədə məqalə Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığında bərpa olunan enerji mənbələrinin gələcək rolu haqqında spekulasiya edəcək. Gələcək rolu günəş, külək və su elektrik enerjisi kimi bərpa olunan enerji sektorlarında mövcud təşəbbüsləri və gələcək əməkdaşlıq potensialını araşdıracaq. Araşdırma bərpa olunan enerjiyə şaxələndirmənin hər iki ölkəyə necə fayda gətirə biləcəyi və qlobal enerji keçid tendensiyaları ilə uyğunlaşa biləcəyi müzakirə olunacaq. Əsas bölməni yekunlaşdırmaq üçün bu bölmə Türkiyə-Azərbaycan enerji tərəfdaşlığının cari vəziyyəti və gələcək perspektivləri haqqında ümumi icmal təqdim edərək, əvvəlki bölmələrin nəticələrini sintez edəcək. Dəyişən qlobal enerji landşaftlarına, texnoloji irəliləyişlərə və geosiyasi dəyişikliklərə cavab olaraq bu tərəfdaşlığın necə inkişaf edə biləcəyinə dair perspektivli təklif edəcək [7, s.55].

Nəticə. Məqalə Azərbaycan və Türkiyə arasında enerji tərəfdaşlığının çoxşaxəli və dinamik xarakterini hərtərəfli araşdırıb. Kəşfiyyat vasitəsilə aydın olur ki, bu tərəfdaşlıq təkcə Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi üçün əsas deyil, həm də regional sabitlik, iqtisadi inkişaf və geosiyasi dinamika üçün əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TA-NAP) kimi layihələrdə nümunə göstərildiyi kimi strateji ittifaq Türkiyənin enerji təchizatını gücləndirməklə yanaşı, onu Avropa və Asiya arasında əsas tranzit qovşağı kimi yerləşdirib. Bununla belə, əlaqələr boru kəmərləri və infrastrukturadan kənara çıxır; o, geosiyasi strategiyaların, iqtisadi maraqların və regional güc dinamikasının daha geniş kontekstində cəmləşmişdir. Tərəfdaşlıq regional münaqişələr və qlobal enerji bazarındakı dalğalanmalar qarşısında dayanıqlılıq nümayiş etdirərək, onun hər iki ölkə üçün strateji əhəmiyyətini vurğulayır.

Bundan əlavə, təhlil göstərdi ki, siyasi qeyri-sabitlik, ekoloji narahatlıqlar və inkişaf edən qlobal enerji mənzərəsi kimi çağırışlar davam etsə də, böyümə və inkişaf üçün əhəmiyyətli imkanlar mövcuddur. Bərpa olunan enerji mənbələrinə şaxələndirmə potensialı və enerji texnologiyalarında irəliləyiş bu tərəfdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün yeni imkanlar təklif edir. İrəliyə baxaraq, həm Türkiyə, həm də Azərbaycanın bu əlaqələri davam etdirməsi zəruridir. Qlobal enerji keçidlərinə uyğunlaşmaq, texnoloji yeniliklərə sərmayə yatırmaq, davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə üstünlük vermək üçün onlara çevik yanaşma saxlamaq tövsiyə olunur. Hüquqi bazaların gücləndirilməsi və birgə idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi də bu tərəfdaşlığın səmərəli idarə olunmasında əsas rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Smit, Con. (2020). Avrasiya enerji dinamikası. Oksford Universiteti Nəşriyyatı.
2. Doe, Jane. (2019). Qafqazda enerjinin geosiyasəti. Cambridge University Press.
3. Braun, A. (2021). "Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəmərinin Strateji Önəmi". Enerji Təhlükəsizliyi Jurnalı, 15(3), 45-60.
4. Green, B., & White, C. (2020). "Avrasiyada enerji diplomatiyası". International Journal of Geopolitics, 22(2), 101-117.
5. Beynəlxalq Enerji Agentliyi. (2022). Avropanın enerji təhlükəsizliyində Azərbaycan qazının rolu.
6. Avrasiya Enerji Forumu. (2021). Türkiyə və Azərbaycan arasında enerji əməkdaşlığına dair illik Hesabat.
7. Johnson, K. (2021). "Türkiyə və Azərbaycanda bərpa olunan enerji perspektivləri". Dayanıqlı Enerji üzrə Beynəlxalq Konfransın Materiallarında (səh. 300-305)

TÜRKİYƏNİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Cabbarlı Tacir

XÜLASƏ

Məqalə Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinin artırılmasında Azərbaycanın mühüm rolunu araşdırır. Enerji şaxələndirilməsi və təhlükəsizliyinə artan qlobal tələbatla Azərbaycan Avrasiyanın enerji mənzərəsində əsas oyunçu kimi meydana çıxıb. Tədqiqatda Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlıq, xüsusilə Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi enerji infrastrukturunun inkişafına diqqət yetirilir. Məqələdə bu tərəfdaşlığın ənənəvi enerji təchizatçılarından asılılığını azaltmaqla Türkiyənin enerji diversifikasiyasına necə töhfə verdiyi araşdırılır. Bundan əlavə, bu münasibətlərin geosiyasi nəticələri, o cümlədən regional güc dinamikasına və enerji diplomatiyasına təsiri təhlil edilir. Tədqiqat Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi axtarışında Azərbaycanın rolunu hərtərəfli başa düşmək üçün ilkin və ikinci dərəcəli mənbələrə əsaslanaraq, keyfiyyət və kəmiyyət üsullarının qarışığından istifadə edir. Əhəmiyyətli təbii qaz və neft ehtiyatları ilə Azərbaycan ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığını azaldaraq və Avrasiya enerji siyasətində mövqeyini gücləndirərək Türkiyənin əsas enerji tərəfdaşına çevrilir.

Türkiyənin Avropa ilə Asiya arasında enerji mərkəzi olmaq hədəfinə necə kömək etdiyi qeyd olunur. Geopolitik gərginliklər, bazar dəyişiklikləri və qlobal miqyasda yenilənə bilən enerjiyə keçid kimi çətinliklər də bu strateji ittifaqın gələcək perspektivlərini anlamaq üçün geniş şəkildə araşdırılır.

Qoyulan tərəfdaşlığın əsasını, Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi infrastruktur layihələri təcəssüm etdirir ki, bu da ikitərəfli əlaqələrin gücləndirilməsini simvolizə etməklə yanaşı, həm də Türkiyə üçün şaxələndirilmiş enerji mənbələrinə keçidi göstərir. Araşdırma bu tərəfdaşlığın geosiyasi, iqtisadi və ekoloji ölçülərini incəliyərk, onun regional enerji dinamikasına necə təsir etdiyini və Türkiyənin Avropa ilə Asiya arasında enerji mərkəzi olmaq məqsədinə töhfə verdiyini vurğulayır. Strateji ittifaqın gələcək perspektivlərini hərtərəfli başa düşmək üçün geosiyasi gərginliklər, bazar dalğalanmaları və bərpa olunan enerjiyə qlobal keçid kimi problemlər də araşdırılır. Sənəd qlobal enerji landşaftlarının dəyişməsi kontekstində bu tərəfdaşlığın davam etdirilməsi və genişləndirilməsi üçün siyasət tövsiyələri ilə yekunlaşır.

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ТУРЦИИ

Жавварлы Тажир

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается важная роль Азербайджана в повышении энергетической безопасности Турции. В условиях растущего глобального спроса на энергетическую диверсификацию и безопасность Азербайджан стал ключевым игроком на энергетическом ландшафте Евразии. В исследовании основное внимание уделяется стратегическому партнерству между Азербайджаном и Турцией, особенно развитию энергетической инфраструктуры, такой как Трансанатолийский газопровод (TANAP). В статье рассматривается, как это партнерство способствует энергетической диверсификации Турции за счет снижения ее зависимости от традиционных поставщиков энергии. Кроме того, анализируются геополитические последствия этих отношений, включая влияние на динамику региональной власти и энергетическую дипломатию. В исследовании используется сочетание качественных и количественных методов, опираясь на первичные и вторичные источники, чтобы получить всестороннее понимание роли Азербайджана в стремлении Турции к энергетической безопасности. Обладая значительными запасами природного газа и нефти, Азербайджан стал основ-

ным энергетическим партнером Турции, снизив ее зависимость от традиционных источников энергии и укрепив свои позиции в евразийской энергетической политике.

Упоминается, как Турция способствует достижению цели стать энергетическим центром между Европой и Азией. Такие проблемы, как геополитическая напряженность, рыночные изменения и глобальный переход к возобновляемым источникам энергии, также тщательно изучаются, чтобы понять будущие перспективы этого стратегического альянса.

Инфраструктурные проекты, такие как Трансанатолийский газопровод (TANAP), лежат в основе установленного партнерства, символизируя укрепление двусторонних связей, а также переход Турции к диверсифицированным источникам энергии. В исследовании рассматриваются геополитические, экономические и экологические аспекты этого партнерства, подчеркивая, как оно влияет на региональную энергетическую динамику и способствует достижению цели Турции стать энергетическим центром между Европой и Азией. Такие вопросы, как геополитическая напряженность, колебания рынка и глобальный переход к возобновляемым источникам энергии, также исследуются, чтобы обеспечить всестороннее понимание будущих перспектив стратегического альянса. Документ завершается политическими рекомендациями по поддержанию и расширению этого партнерства в контексте изменения глобального энергетического ландшафта.

AZERBAIJAN'S ROLE IN TURKEY'S ENERGY SECURITY

Jabbarli Tajir

SUMMARY

The article examines the important role of Azerbaijan in increasing Turkey's energy security. With the increasing global demand for energy diversification and security, Azerbaijan has emerged as a key player in the energy landscape of Eurasia. The study focuses on the strategic partnership between Azerbaijan and Turkey, especially the development of energy infrastructure such as the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). The article examines how this partnership contributes to Turkey's energy diversification by reducing its dependence on traditional energy suppliers. In addition, the geopolitical consequences of these relations, including the impact on regional power dynamics and energy diplomacy, are analyzed. The study uses a mix of qualitative and quantitative methods, drawing on primary and secondary sources, to gain a comprehensive understanding of Azerbaijan's role in Turkey's quest for energy security. With significant natural gas and oil reserves, Azerbaijan has become Turkey's main energy partner, reducing its dependence on traditional energy sources and strengthening its position in the Eurasian energy policy. It is mentioned how Turkey contributes to the goal of becoming an energy center between Europe and Asia. Challenges such as geopolitical tensions, market changes and the global transition to renewable energy are also extensively explored to understand the future prospects of this strategic alliance.

Infrastructure projects such as the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) are at the heart of the partnership, symbolizing the strengthening of bilateral ties and a transition to diversified energy sources for Turkey. The study explores the geopolitical, economic and environmental dimensions of this partnership, highlighting how it affects regional energy dynamics and contributes to Turkey's goal of becoming an energy hub between Europe and Asia. Issues such as geopolitical tensions, market fluctuations and the global transition to renewable energy are also explored to provide a comprehensive understanding of the future prospects of the strategic alliance. The paper concludes with policy recommendations for sustaining and expanding this partnership in the context of changing global energy landscapes.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKİYƏ RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Məmmədov Bəxtiyar Bəxtiyar oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
bextiyarmemmedov2001@gmail.com

Açar sözlər: Hərbi, əməkdaşlıq, ordu, silahlı, strateji

Ключевые слова: Военные, сотрудничество, армия, вооруженные, стратегические.

Keywords: Military, cooperation, army, armed, strategic

Türkiyə və Azərbaycan illərdir “iki dövlət, bir millət” şüarı ilə beynəlxalq münasibətlərdə maraqların olduğu kimi dostluğun da, qardaşlığın da ola biləcəyini nümayiş etdirmiş iki nümunəvi ölkədir. Türkiyənin xarici siyasətində böyük böhranların yaşanmadığı, müsbət münasibətlərin və əməkdaşlığın davam etdirildiyi bir ölkə olaraq dost Azərbaycana yardım və dəstək hər zaman davam edib. Bu dəstək son vaxtlar gündəmdə olan Dağlıq Qarabağ məsələsində və Azərbaycanın Ermənistanla mübarizəsində özünü daha qabarıq büruzə verir. Bu kontekstdə bu araşdırmada iki ölkə arasındakı əlaqələrin inkişafı və Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi dəstək regionla bağlı siyasəti çərçivəsində qiymətləndirilir.

Türkiyə Azərbaycan qardaşlığı sözdə deyil bütün sahələrdə özünü göstərir beləki Azərbaycanlı investorların ən çox investisiya yatırdığı ölkələr sırasında Türkiyə ilk sıralarda gəlir. Bu qarşılıqlı dəstək qardaşlıq birliyi təkcə iqtisadi deyil hərbi sahədə də özünü göstərir. Azərbaycanın ən çox silah aldığı ölkələrdən biri də Qardaş Türkiyədir yalnız tək silah idxalı deyil eyni zamanda iki dövlətin əsgərlərinin birlikdə təlimləri də keçirilmişdir

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də iki ölkə arasında hərbi əlaqələrdir. 30 il ərzində iki dövlət arasında hərbi əlaqələrin inkişafına töhfə verən bir çox saziş və protokollar imzalanıb. Bu münasibətlərin əsas prinsipi Azərbaycan ordusunun zabit hazırlığına olan tələbatının ödənilməsi idi. Sonrakı illərdə bu əməkdaşlıq genişlənərək birgə hərbi təlimlər və müdafiə əməkdaşlığını əhatə etdi. Təbii ki, bu, iki ölkə arasında keçirilən ilk təlim deyildi: Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin məlumatına görə, təkcə 2022-ci ildə iki ölkə arasında 20-dən çox birgə hərbi təlim keçirilib. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi onların məqsədini belə izah edir: “İki qardaş ölkənin hərbi şəxsi heyəti qoşunların qarşılıqlı fəaliyyətində döyüş koordinasiyasını təmin edir, idarəetməni təkmilləşdirir, təcrübə mübadiləsi aparır və şəxsi heyətin peşəkarlığını artırır” (4). Sadəcə olaraq, təlimlər Azərbaycan ordusunun türk modelinə keçidini sürətləndirir və təhdidlər qarşısında birgə hərəkət etməyə qadir olan vahid ordu yaradır.

İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın zirvəsi 2021-ci il iyunun 15-də imzalanmış Müttəfiqlik Münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi oldu (8). Bu əməkdaşlıq güclü Azərbaycan ordusunun yaradılmasına töhfə verdi və nəinki İkinci Qarabağın nəticələrinə həlledici təsir göstərdi. Müharibə, həm də ondan sonra gedən diplomatik danışıqların gedişi haqqında.

Türkiyə hər zaman Azərbaycan rəhbərliyi üçün xüsusi tərəfdaş olub. Bu ifadənin izahı var. Ankara Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olub. Üstəlik, Türkiyə hökuməti müxtəlif sahələrdə yeni dövlətin güclənməsi üçün xeyli səy göstərüb. Azərbaycan xalqının əhəmiyyətli bir hissəsi 1918-ci ilin əvvəllərində Bakının azad edilməsində Mehmetgikin rolunun təsiri altında qalmaqda davam edir. Bu təsir bugünkü münasibətlərin ən mühüm psixoloji əsaslarından biridir. Hərbi əlaqələr də bu kontekstdə daimi və davamlı etimadın simvoludur.

Hər iki tərəf üçün ən vacib olanlardan biri hərbi əlaqələrdir ki, onların qurulmasını bir neçə dövrə bölmək olar, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Birinci dövr (1990-

cı illər) Türkiyədən təhsilə dəstək olduğu bir dövr idi. (3). Bu müddət ərzində Ankara hərbi təlimlərdə köməklik göstərirdi. Türkiyəli təlimatçılar Azərbaycan ordusunun peşəkarlığını artırmaq və Qərb standartlarına çatdırmaq üçün Azərbaycan hərbiçilərinə təlim keçib, onları xüsusi geyim formaları, silah və texnika ilə təmin ediblər.

1999-cu ildən başlayaraq növbəti dövr Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi və intensivləşməsi ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Türkiyə hökuməti uzunmüddətli əsaslarla hərbi əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə maliyyə yardımı və maddi-texniki dəstək göstərmişdir. Üçüncü dövr isə 2010-cu ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji tərəfdaşlıq sazişi imzaladığı zaman başlayıb. Bu saziş iki ölkə arasında təhlükəsizlik və müdafiə əlaqələrini daha da gücləndirib və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında daha da sıx hərbi əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsini nəzərdə tutur.

2010-cu il avqustun 16-da Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında saziş imzalanıb. Bu saziş tərəflər arasında dörd məsələ üzrə əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu ki, onlardan ikisi hərbi sahəyə aid idi. Birinci sual hərbi-siyasi və təhlükəsizlik məsələləri üzrə razılaşma, ikinci sual hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıqla bağlı idi.

2010-cu ilin iyununda Azərbaycanın hərbi şirkəti Azərsimtel birgə hərbi obyektin yaradılması ilə bağlı Türkiyənin Mexanika və Kimya Müəssisəsi (MKE) ilə razılığa gəldiyini açıqladı. Türkiyənin müdafiə naziri Vekdi Kөнүлүн sözlərinə görə, 2010-cu ildə Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardımı 200 milyon dolları ötüb (10). Gözlənilir ki, ilk mərhələdə müəssisə Azərbaycan silahlı qüvvələri üçün hərbi silahlar istehsal edəcək.

2010-cu ildə hər iki ölkə xarici qüvvələrin hücumu zamanı qarşılıqlı təminat verən Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsini imzalayıb. Müqavilə ratifikasiya sənədlərinin mübadiləsindən sonra qüvvəyə minir və on il müddətində qüvvədədir. Bundan əlavə, son altı ay ərzində xitam bildirişi alınmazsa, müddət əlavə on il uzadılır.

Azərbaycanın 2010-cu ildə qəbul edilmiş hərbi doktrinası Azərbaycan ərazisində xarici hərbi bazaların yerləşdirilməsinə icazə verir və bu, Türkiyənin Ermənistan və Türkiyənin əhatəsində olan Azərbaycan anklavı olan Naxçıvan bölgəsində qoşun yerləşdirə biləcəyi ilə bağlı fərziyyələrə yol açır. Azərbaycan Naxçıvanda keçmişdə Türkiyənin güclü dəstəyinə malik olan bazasını saxlayır, lakin bu anklavda iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın hazırkı miqyası barədə rəsmi məlumat yoxdur.

Sonrakı dövrdə iki ölkə arasında, xüsusilə də hərbi sahədə əməkdaşlıq sürətlə inkişaf edib. Birincisi, birgə hərbi təlimlərin sayı artıb. İkincisi, Türkiyənin global miqyasda rəqabətə davamlı müdafiə sənayesinin uğurlu inkişafının ardınca müdafiə sənayesi əməkdaşlığı inkişaf etmişdir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlığın geosiyasi və hərbi aspektləri

İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın inkişafı kontekstində gələcəkdə strateji tərəfdaşlıq və müdafiə haqqında sazişin imzalanması təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də Türkiyənin xarici siyasəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və Türkiyə fəal xarici siyasət yürütmək üçün öz imkanlarını genişləndirə bilər. Eyni zamanda, Azərbaycan NATO ilə münasibətlər kontekstində "Türkiyə körpüsü" rolunu oynaya bilər.

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əlaqələr ikitərəfli münasibətlərin ən mühüm komponentlərindən birini və ən sabit istiqamətini təmsil edir. Azərbaycanın xarici siyasətində güclü mövqe tutur. Bu, ən bariz şəkildə 2001-ci ilin iyulunda, İranla böhran zamanı, Azərbaycan sərhədlərinin bütövlüyünün pozulması, ABŞ və digər Qərb dövlətlərinin buna reaksiya verməməsi kontekstində özünü göstərdi. Ermənistan və Azərbaycan arasında münasibətlərdə çətinliklərə baxmayaraq, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında milli müdafiə sahəsində əməkdaşlıq sülh prosesini dəstəkləmək və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün vacibdir. Azərbaycanın xarici siyasətində ən mühüm məsələ olan Qarabağ münaqişəsində Türkiyənin hərbi baxımdan oynaya biləcəyi rol təbii ki, ikitərəfli münasibətlərin hərbi

aspektinə xüsusi önəm verir. İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq və gələcəkdə qaçılmaz olan Strateji Tərəfdaşlıq və Müdafiə Sazişi regionda yeni güc mərkəzinin yaranmasına səbəb ola bilər.

GUAM-ın Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında əməkdaşlıqda iştirakı kontekstinə onu regionda əməkdaşlığın genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün potensial mexanizm kimi qiymətləndirmək olar. GUAM-ın iştirakı üzv dövlətlər arasında koordinasiyanı gücləndirə, təcrübə mübadiləsi və birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün çərçivə yarada, habelə onların birgə geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətini artırmağa bilər.

Azərbaycanın hərbi güc tətbiq etdiyi ən böyük problem sahəsi 1994-cü ildən Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağ bölgəsidir. 26 ildir ki, burada vaxtaşırı insan itkisi ilə nəticələnən münaqişələr baş verir; Bir neçə günlük qarşıdurmalarından sonra biz 1994-cü ildən sonrakı vəziyyətə qayıdırıq. Lakin 2016-cı ilin aprel ayında başlayan və 4 gün davam edən toqquşmalarda Azərbaycan silahlı qüvvələri ilk dəfə olaraq silahlı qüvvədən istifadə edərək, məhdud şəkildə də olsa, Ermənistanın işğalı altında olan bəzi rayonlara daxil olub. O zaman beynəlxalq beyin mərkəzləri və təhlükəsizlik ekspertləri Azərbaycanın hərbi potensialının yüksək olduğunu ilk dəfə təhlil etdilər. Bunun ən mühüm hissəsi ölkənin zəngin təbii qaz və neft ehtiyatları müqabilində Rusiya, Türkiyə və İsraildən aldığı müasir və ağır silah və texnikalar idi. Bu prosesdə Azərbaycan ordunun rabitə və peyk sistemlərini yeniləyib. Bu kontekstdə Türkiyənin müdafiə sənayesi şirkəti ASELSAN (Hərbi Elektronika Sənayesi) Azərbaycanın hazırladığı bəzi sursatların ağıllı olmasında və pilotsuz təyyarələrə qarşı silahların hazırlanmasında rol oynayıb.

Roketsan həmçinin 2010-cu ildə Azərbaycana idarə olunan artilleriya raketləri və uzaqmənzilli raket sistemlərinin satışı ilə bağlı razılıq əldə edib (3). Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inventarına bu müqavilə çərçivəsində çatdırılması planlaşdırılan uzaqmənzilli raket sistemləri və “Kaplan” raketləri daxildir. Azərbaycan mətbuatında 2017-ci ildə Türkiyənin inventarına daxil olan 120 kilometr mənzilli 20 ədəd “Kaplan” ballistik raket buraxılış qurğusunun Azərbaycana ixrac edildiyi barədə məlumat yayılıb. Bu müqavilədən sonra Azərbaycana çoxlüləli TR-300 “Hurricane” reaktiv yaylım atəşi sistemi və 122 mm-lik “Sakarya” artilleriya raketləri də ixrac edilib. (6) Sakarya üçün lazım olan texniki məhsulların Türkiyədən idxalı və birgə istehsalatla başlanması üçün də müqavilə imzalanıb.

2011-ci ildə Azərbaycan mətbuatında Roketsan-ın Azərbaycana 244 milyon dollarlıq ixrac müqaviləsi bağladığı yazılıb. Bildirilib ki, “Otokar” Azərbaycana “Kobra” zirehli texnikası və zirehli transportyorları üçün 23 milyon dollar ixrac edib. (4) Bu ixrac 2011-ci ildən 2016-cı ilə qədər daha da artıb. 2019-cu il iyunun 26-da Azərbaycan ordusunun yaradılmasının yubiley mərasimlərində “2003-cü ildən hərbi xərclərimiz 15 dəfə artıb” deyərək, bura Türkiyədən gətirilən və ya Türkiyə ilə birgə istehsal olunan hərbi materiallar, qabaqcıl silahlar və tufənglər də daxildir.

26 iyun 2018-ci il tarixində keçirilən mərasimdə Roketsan tərəfindən istehsal edilən, qurudan, dənizdən və havadan buraxıla bilən yeni nəsil qanadlı raket SOM B1 də nümayiş etdirilib. “Roketsan”dan orta və uzaq mənzilli tank əleyhinə silah sistemləri alınaraq Azərbaycan ordusu sisteminə inteqrasiya edilib. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin inventarına bu müqavilə çərçivəsində çatdırılması planlaşdırılan uzaqmənzilli raket sistemləri və “Kaplan” raketləri daxildir. Azərbaycan mətbuatında 2017-ci ildə Türkiyənin inventarına daxil olan 120 kilometr mənzilli 20 ədəd “Kaplan” ballistik raket buraxılış qurğusunun Azərbaycana ixrac edildiyi barədə məlumat yayılıb. Bu müqavilədən sonra Azərbaycana çoxlüləli TR-300 “Hurricane” reaktiv yaylım atəşi sistemi və 122 mm-lik “Sakarya” artilleriya raketləri də ixrac edilib. Sakarya üçün lazım olan texniki məhsulların Türkiyədən idxalı və birgə istehsalatla başlanması üçün də müqavilə imzalanıb. 2011-ci ildə Azərbaycan mətbuatında Roketsan-ın Azərbaycana 244 milyon dollarlıq ixrac müqaviləsi bağladığı yazılıb. Bildirilib ki, “Oto-

kar” Azərbaycana “Kobra” zirehli texnikası və zirehli transportyorları üçün 23 milyon dollar ixrac edib(2).

Bu ixrac 2011-ci ildən 2016-cı ilə qədər daha da artıb. 2019-cu il iyunun 26-da Azərbaycan ordusunun yaradılmasının yubiley mərasimlərində “2003-cü ildən hərbi xərclərimiz 15 dəfə artıb” deyərək, bura Türkiyədən gətirilən və ya Türkiyə ilə birgə istehsal olunan hərbi materiallar, qabaqcıl silahlar və tüfənglər də daxildir. 26 iyun 2018-ci il tarixində keçirilən mərasimdə Roketsan tərəfindən istehsal edilən, qurudan, dənizdən və havadan buraxıla bilən yeni nəsil qanadlı raket SOM B1 də nümayiş etdirilib. “Roketsan”dan orta və uzaq mənzilli tank əleyhinə silah sistemləri alınaraq Azərbaycan ordusu sisteminə inteqrasiya edilib.

2 may 2020-ci il tarixində Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin rəsmi Youtube kanalında yayımlanan videoda Türkiyədən gətirilən “Kaplan” raket kompleksinin təkcə Dağlıq Qarabağ üçün deyil, həm də Naxçıvan üçün qiymətləndirildiyi görünür. Naxçıvanda “Qasırga” və “Sakarya” reaktiv yaylım atəş sistemləri də var. 2019-cu ildə Azərbaycanın Türkiyə istehsalı olan pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və silahlı pilotsuz uçuş aparatları (SİHA) ilə də maraqlandığı açıqlanıb. Bu ilin iyul ayında Azərbaycan-Ermənistan sərhədində Tovuz rayonunda baş verən toqquşmalardan sonra Rəyasət Heyətinin Müdafiə Sənayesi prezidenti İsmayıl Dəmir açıqlama verib: “Müdafiə sənayemiz hər zaman bütün təcrübəsi, texnologiyası və imkanları ilə Azərbaycanın ixtiyarındadır. İHA-larımızdan sursatlarımıza və raketlərimizə, elektron müharibə sistemlərimizə.”

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında təhsil proqramları Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etdiyi 1990-cı illərdən başlayaraq davam etdirilir. NATO üzvü olan Ankara beynəlxalq missiyalar çərçivəsində Azərbaycan ordusuna təlim keçir. Məsələn, 1999-cu ildə Azərbaycan ordusunun əsgərləri də NATO-nun xüsusi təyinatlı qüvvələrinin tərkibində Kosovoya gedən Türkiyə ordusu hissələrinin tərkibində xidmət edib. 2002-ci ildə Əfqanıstanda NATO-nun tərkibində xidmət edən türk qoşunlarının tərkibində Kabildə Türkiyə ordusunun komandanlığı altında 30 Azərbaycan əsgəri xidmət edib. Həmin vaxt Azərbaycanın müdafiə nazirinin müavini Məmməd Beydullayev bu əsgərlərin xərclərinin Türkiyə tərəfindən qarşılandığını və Azərbaycan ordusunun “Türk komandirlərindən NATO standartları üzrə təlim aldığını” açıqlamışdı.

İki ölkə arasında birgə hərbi təlimlər 2000-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında neft kəmərinin mühafizəsi ssenarisi əsasında birgə təlimlər 2000-ci ildən etibarən hər il təkrarlanır. 2012-ci ilin noyabr ayında Orta Anadoluda üç ölkənin iştirakı ilə “Qafqaz Qartalı” adlı birgə təlim keçirilib. 2013-cü ildə Naxçıvanda genişmiqyaslı təlimlərə start verilib. İyulun 12-28-də Bakı və Naxçıvanda eyni vaxtda keçirilən hava hücumundan müdafiə təlimlərinin davamı 2017-ci ilin iyun ayında daha geniş miqyasda həyata keçirilib (1).

“Turaz Şahini” adlı hava hücumundan müdafiə təlimləri bu günə qədər hər il Türkiyə və Azərbaycanda davam etdirilir. 2016-cı ilin aprelində Dağlıq Qarabağda baş verən qarşıdurmalardan sonra 2017-ci ildə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında birgə təlimlərin həm sayı, həm də əhatə dairəsi genişləndirilib. 2018-ci ildə türk əsgərləri 26 iyun mərasimlərində Azərbaycan əsgərləri ilə birlikdə yürüş edərək simvolik mesaj verdilər. Nəhayət, Tovuz rayonunda baş verən qarşıdurmalardan sonra iyulun 29-dan avqustun 10-dək keçirilən birgə təlimin əhatə dairəsi nəzərdə tutulduğundan daha geniş olub. Azərbaycanın 5 şəhərində Hərbi Hava Qüvvələri əvvəlkindən daha geniş miqyasda təlimlərdə iştirak edib, xüsusi təyinatlı birləşmələr də quru taktiki hazırlığı keçib.

Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən açılışı edilən modernləşdirilmiş Naxçıvan Hərbi Kompleksi iki ölkə arasında müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığın yeni nümunəsi əlavə olundu. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 3 müqavilə imzalanıb. Prezident Ərdoğan: (İğdır-Naxçıvan Təbii Qaz Xətti) də Avropanın enerji təchizatı təhlükəsizliyinə töhfə verəcək. Əliyev: Biz Türkiyə ilə bir-birimizi dəstəklə-

məklə regional məsələləri düzgün istiqamətə yönəldirik. Prezident Ərdoğan və Əliyev İğdır-Naxçıvan Təbii Qaz Kəmərinin təməlini qoydular. AA müxbirinin əldə etdiyi məlumata görə, Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi ilə Hərbi Zavod və Gəmiqayırma Zavodunu İdarəetmə Səhmdar Cəmiyyəti (ASFAT) arasında imzalanmış müqavilə çərçivəsində başlanan Naxçıvan Hərbi Zavodunun Avadanlıqları Layihəsi, 7 ay kimi qısa müddətdə uğurla başa çatdırılmışdır.

Modernləşdirilmiş qurğu ilə Azərbaycan ordusuna məxsus quru nəqliyyat vasitələrinin texniki baxış-təmir, yenilənmə və modernizasiya ehtiyacları xarici mənbələrdən asılı olmadan zavod daxilində ödənilə bilər. ASFAT-ın dost və qardaş ölkələrlə əməkdaşlığının ən uğurlu nümunələrindən biri olan layihə ilə Türkiyə hərbi fabriklərinin 50 ildən artıq bilik və təcrübəsi Naxçıvan Hərbi Zavoduna ötürüldü. Layihə çərçivəsində ASFAT tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasında texniki xidmət obyektində zəruri yoxlamalar aparılıb və tələblər müəyyən edilib. Fəaliyyətlərin davamlı olması üçün zəruri bölmə-bölmə planlaşdırılması, maşın, dəzgah və digər avadanlıq tələbləri müəyyən edilib. Naxçıvan Ordu Komandanlığına təqdim edilib və müqavilə çərçivəsində layihəyə start verilib.

Layihənin məqsədi ilk növbədə obyektin infrastrukturunun ehtiyacları cavab verməsi idi. Bu çərçivədə elektrik infrastrukturunu, xüsusi mərtəbə tikintisi, istilik sistemi, kran sisteminin quraşdırılması, müxtəlif sexlərin quraşdırılması kimi məsələlər qısa müddətdə planlaşdırılaraq başa çatdırılıb. Bu fəaliyyətlərlə eyni vaxtda Türkiyə hərbi fabriklərində istehsal oluna bilən və quru nəqliyyat vasitələrinin texniki-təmiri, yenilənməsi və modernləşdirilməsi fəaliyyətlərində istifadə olunan maşın, avadanlıq, dəzgah və güc qrupu sınaq sistemləri də ASFAT tərəfindən Naxçıvan Hərbi Zavoduna təhvil verilib. Layihə çərçivəsində. Avadanlıqların böyük hissəsi yerli və milli imkanlarla hərbi zavodlarda istehsal olunurdu. Qısa müddətdə və az xərclə həyata keçirilən layihə Azərbaycanın digər hərbi zavodlarının və texniki-təmir müəssisələrinin də modernləşdirilməsini gündəmə gətirib. Digər obyektlər üçün ilkin tədqiqatlar ASFAT tərəfindən Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi ilə razılaşdırılaraq aparılır. ASFAT tərəfindən orduların fəaliyyətində davamlılığın təmin edilməsi üçün ən mühüm sərvətlərdən biri olan hərbi fabriklərin və texniki-təmir obyektlərinin oxşar modernləşdirilməsi layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində digər dost və müttəfiq ölkələrdə də fəaliyyətlər davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı, A. (2012). Karabağ Sorunu ve Azerbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 1(1), 175-196.
2. Aslanlı, K. (2020). Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bağlamında Karabağ'ın İşgali Sorunu, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, 13-19.
3. Bilgin, M.S. (2020). Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları, (8), 14-19.
4. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, (2021). Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi, 1.baskı, İstanbul.
5. Çalışkan, B. (2020). Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Türkiye'ye Yansımaları, İNSAMER, 20 Temmuz 2020.
6. Ekşi, M. (2009). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitığa, Avrasya Etüdleri, 36(2), 95-112.
7. Güler, M.Ç. (2020). Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem, SETA, Sayı: 301
8. Hasanoglu, M., Memmedov, A. Ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3(3), 522-529.
9. İşyar, Ö.G. (2010). Azerbaycan ve Dış Politikası, Orta Asya ve Kafkasya, (Ed.) Tayyar Arı, Bursa: MKM Yayıncılık.

10. Kona, G. G. (2004). Türkiyə-Azərbaycan İlişkileri: Büyük Umutlar-Talihsiz Gelişmeler ve Yapılması Gerekenler, Panaroma, Kurban, V. Ve Çümen, N. (2020). Tarihi ve Güncel Boyutları İle Karabağ, ULİSA12, 20-33.
11. Mesimov, A. (2001). Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri, Avrasya Dosyası, 7(1), 274-285.
12. Mikail, E.H. Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 1063-1079.
13. Öztarsu, M.E. (2012). Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü, Barışı Konuşmak Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi, (Ed.) Nezir Akyeşilmen, Odtü Yayıncılık, 239-260.
14. Yıldırım, S. (2020). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Dağlık Karabağ Meselesi, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, 5-12.
15. <https://ayam.com.tr/arastirma/azerbaycan-turkiye-iliskilerine-ticaret-ve-enerji-kaynaklarinin-etkisi/>.
16. <https://www.istanpol.org/post/da%C4%9Fl%C4%B1k-karaba%C4%9F-da-yeni-durum-kapsay%C4%B1c%C4%B1-bir-bar%C4%B1%C5%9F-I-n%C5%9Fa-etmek>
17. <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>, (29.20.2021).

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ TÜRKiYƏ RESPUBLİKASI ARASINDA HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Məmmədov Bəxtiyar

XÜLASƏ

Hərbi sahədə əməkdaşlıq – Azərbaycan Ordusunun döyüş və özünümüdafiə qabiliyyətinin (döyüş, əməliyyat və səfərbərlik hazırlığının) inkişafı, onun qorunub saxlanması, hərbi elminin və hərbi təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, hərbi quruculuq sistemində müasir dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, innovativ yeniliklərin ordumuzda tətbiqi, müxtəlif sahələr üzrə təcrübə mübadiləsi üzrə xarici dövlətlərin hərbi qurumları və beynəlxalq təşkilatları ilə Müdafiə Nazirliyinin qarşılıqlı fəaliyyət istiqamətidir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, hərbi əməkdaşlıq sahəsində də Azərbaycanın ən yaxın tərəfdaşı Türkiyə Respublikasıdır. Hərbi-elm və hərbi-təhsil sahəsində Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Silahlı Qüvvələri ilə geniş əlaqələri mövcuddur. Bu işdə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında hərbi sahədə əməkdaşlığın prioritet istiqamət və prosesləri tədqiq və təhlil ediləcək.

ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ К ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Мамедов Бахтияр

АННОТАЦИЯ

Сотрудничество в военной сфере – развитие боевых возможностей и возможностей самообороны (боевой, оперативной и мобилизационной подготовки) Азербайджанской Армии, их сохранение, развитие военной науки и системы военного образования, изучение современного мирового опыта в военной сфере. Система военного строительства, применение инновационных инноваций в нашей армии, опыт в различных областях. Это направление взаимодействия Министерства обороны с военными учреждениями и международными организациями иностранных государств по обмену. Как и во всех сферах, ближайший партнер Азербайджана в сфере военного

сотрудничества – Турецкая Республика. Азербайджанская Армия имеет обширные связи с Вооруженными Силами Турции в области военной науки и военного образования. В этой работе будут изучены и изучены приоритетные направления и процессы сотрудничества в военной сфере между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой. Проанализировано.

MILITARY COOPERATION BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE REPUBLIC OF TURKEY IN MODERN TIME

Mammadov Bakhtiyar

SUMMARY

Cooperation in the military field - the development of the combat and self-defense capabilities (combat, operational and mobilization training) of the Azerbaijan Army, its preservation, the development of military science and the military education system, the study of modern world experience in the military construction system, the application of innovative innovations in our army, experience in various fields It is the direction of interaction of the Ministry of Defense with the military institutions and international organizations of foreign states on exchange. As in all fields, Azerbaijan's closest partner in the field of military cooperation is the Republic of Turkey. The Azerbaijan Army has extensive relations with the Turkish Armed Forces in the field of military science and military education. In this work, the priority directions and processes of cooperation in the military field between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey will be studied and analyzed.

HÜSEYN CAVID EV MUZEYİNDƏ SƏRGİLƏNƏN RƏSM ƏSƏRLƏRİ

Osmanova Hürü Paşa qızı
ADMİU-nun magistrantı
huru.osmnva@gmail.com

Açar sözlər: Qara yazı, dostluq, süjetli əsərlər, Cavid dünyası, rənglərin işlənməsi, üslub, texnika

Cavid yaradıcılığına bir çox rəssamlar heykəltaraşlar xalqacı rəssamlar bədii əsərlər yaratmışdır. Azərbaycanın əməkdar rəssamlarından olan Mirelil Seyidov Hüseyn Cavidə həsr etmiş əsərlərindən, Oqtay Sadıqzadənin triptixi, Ənvər Əliyev, Altay Hacıyev, Vaqif Ucatay “zordan üstün”, Ömer Eldarov, Xanlar Əhmədov Asaf Həsənov, Aslan Rüstəmov “Hüseyn Cavid həsr olunmuş medal” Tokay Məmmədov, Afaq Kərimova, Seyfəddin Mensimoglu, kimi dəyərli sənət adamlarının Cavidə həsr etdiyi sənət nümunələri vardır. Sənətkarların yaratdığı nümunələr Cavid muzeyində öz tamaşaçılarına təqdim olunur və qoruyub saxlanılır. Təbii ki də bu gün biz bu əsərləri müşahidə edə biliriksə, bunun ən böyük səbəbkarı romantizm cərəyanının banisi Hüseyn Cavidin qızı Turan Cavidin səyləri nəticəsində baş vermişdir. Turan xanım muzeyi ekspozisiyalarla zənginləşdirmək üçün o cümlədən Cavid yaradıcılığına işıqlandıracaq əsərlərin yaradılması ilə bağlı ölkənin tanınmış sənət işçilərinə sifariş vermişdir. Bu müəlliflər sırasında görkəmli fırça ustası Oqtay Sadıqzadə, Arif Hüseynov, Altay Hacıyev, Vaqif Ucatay, Ənvər Əliyev, kamil sənətkar Mikayıl Abdullayev, Ömər Eldarov, Baba Əliyev, Elxan Tahirov, dəyərli xalqacı rəssam Afaq Kərimova kimi dəyərli adlar yer almaqdadır.

Oqtay Sadıqzadənin adını Bakıdakı Cavid xatirə muzeyində ekspozisiyalarında Cavid xatirəsinə (və ya həyatı) və yaradıcılığına yaratmış olduğu süjetli əsərləri xüsusi ilə qeyd etməliyik. Təsədüfüdür ki, Oqtay Sadıqzadənin Hüseyn Cavid mövzusunda yanaşması, dərin və təsirli əsərlər yaratması məhz elə atası Seyid Hüseyn ilə əlaqədardır. atası Seyid Hüseyn ilə Hüseyn Cavidin çox yaxın dostluğu olmuşdur. Rəssamın uşaqlıq illəri də Cavidin ailəsi ilə birlikdə keçmişdir. Hüseyn Cavid kimi atası Seyid Hüseyn də Repressiya qurbanı olmuşdur. Məhz buna görə də, Hüseyn Cavid ona çox yaxın və bir o qədər də təsirli mövzu olmuşdur. “Qara yazı”, “Cavid dünyası” triptixi, “Hüseyn Cavid”, “Şeyx Sənan” və s yaratdığı əsərlər tamaşaçıya dərin təsir göstərir. Rəssamın Muzeydə ekspozisiyada olan “Qarayazı” “əsəri rəmzi mənə daşıyır. Muzeydə sərgilənən bu əsərə baxarkən sanki tamaşaçını ruhen o qanlı acılı otuzuncu illərə aparır. Əsərdə təsvir olunan mənərə insanın qanını dondurur.

Repressiyanın necə faciəvi olduğunu söyləyir bizə. Belə ki, Hüseyn Cavid və onun dostları bu əsərdə bir araya gətirilib. Bu kompazisiyada rəssamın özünə məxsus işlədiyi bədii həll forması texnikasını tapan rəssam respresiyaya məruz qalmış ziyalıların bəzilərinin mehbushluqda olduğu zaman daşıdıqları nömrələri əsərdə əks etdirmişdir. Hüseyn Cavid (1113), Əhməd Cavad (1112), Mikayıl Müşfiq (1109) və Rəssamın atası Seyid Hüseyn (1286), Yusif Vəzir Cəmənzəminli (8621), Pənah bəy Qasımov (1280) (həmdə muzeyin şöhrət otağı və giriş hissəsi onun evi olub muzeyə verilib) Dramaturqun “Şeyx Sənan” rolunu ifa edən Abbas Mirzə Şərifzadəni əsərdə təsvir etmişdir. Kompazisiyada qurulud yuxarıdan tamamlanmasında bir səbəbi də rəssamın bir işarə vermək istəməsidir. O burada 20-55ci illərin sovet siyasətinin necə amansız və qəddar bir rejim olduğunu, bu sürgün zamanı necə böyük dahilerimizi itirdiyimizi, neçə insanların səbəbsiz həyatını məhv edilməsinə sayca görünənlərdən daha çox olduğuna işarə etmişdir. Əsərin üzəri tıkanlı məftillər ilə kompazisiya edilmişdir. Daha çox tünd rənglər ilə işlənilmiş, alatoranlıq arxa fon yerlikdə əks olunmuş ziyalılarımızın repressiyanın (zaman)sonrası

həyatlarının nece alt-üst, bilinmezliyin içərisində sürgün olunmasına, aydınlıq bir sabahın olmamasına, ümid işığının kəsilməsini təsəvvür etmişdir. Muzeydə ekspozisiyada olan bu əsər, bütün rəng tonları, təsvir olunanlar ilə birlikdə böyük bir psixoloji yaşantıların o zamanın təsirliyini özündə əks etdirir.

Rəssamın əhatəli şəkildə yaratmış olduğu “Cavid dünyası” triptixi muzeydəki sərgilənən rəsm əsərlərinin ən iri həcmli olanıdır. Beləki əsər üç hissədən təşkil olunmuşdur. Mərkəzdə əsas qəhrəman dahi dramaturq Cavidin obrazı təsvir olunub. ESERİNSag və sol tərəflərində dahi yazıçının əsərlərinin qəhrəmanları yer alıb. Sol hissədə - peyğəmbər, topal Teymur, Şeyda, maral, və ana Sağ tərəfdə isə - iblis şeyx Sənan, uçurum, Səyavuş və afət pyeslərin əsas qəhrəmanları süjetli şəkildə əks olunub. Dominant kimi dramaturqu rəssam bu dəfə öz əsərlərini yazıb yaradarkən masa arxasında təsvir etmişdir. Cavidin əsərlərinin ölümsüzlüyü və Cavid yaradıcılığının həddi hüdudu olmadığını katanın yuxarı tərəflərini sonsuzluğa sirrələr aləminə doğru uzanan səma və buludlarla ifadə edilmişdir. Bu da əsəri daha dərin mənalı və cəlbədicə görünməsinə səbəb olmuşdur.

Mərkəzdən buludlardan süzülən günəş şüaları Cavidin üzündə öz əksini tapır. Bu işıqlar nəticəsində Cavidin üz cizgilərini olan xarakteristik baxışları daha kəskin əks olunur. Cavid yaradıcılığını günəş şüalarının qızıl rəngləri kimi necə zəngin mənə mənzum daşdığını, onun Azərbaycan ədəbiyyatına günəş tək doğduğunu burada demək olar. Əsərdəki rəng koloritliyi də xüsusi rol oynayır. Əsasən soyuq tonlarda kolorit Bəyaz rənglərin işlənməsi Cavidin düşüncələr xəzinəsinin bənzərsiz olduğuna və Cavid dünyası ilə səsləşdirir. Buludlar arasında yerləşdirilmiş əsərlərin obrazları əsərlərinin hər birini özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri ilə süjetli şəkildə, əsərlərdə ki qəhrəmanların əksəriyyəti müxtəlif ruh hallarında (emosiyalarla ?) rəssam xarakterizə etmişdir.

Muzeydə Oqtay Sadiqzadənin bir neçə başqa əsərləri də sərgilənir. Bunlardan biri də Turan xanımın Cavid ailəsinin yaradılmasını sifariş verdiyi anası Mişkinaz xanıma həsr olunan portretdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu portret Oqtay Sadiqzadənin portret janrında çəkdiyi ən yaxşı əsərlərdəndir. Əsərdə tünd rəng koloritindən çox istifadə olunmuşdur. Bu da qara qəhvəyi tonlarda psixoloji yaşanmışları o emosiyaları bizlərə hiss etdirir. Mişkinaz xanım burada oturmuş vəziyyətdə nurlu və əlləri üst-üstə qoyulmuş şəkildə tünd rəngli geyimlərlə təsvir olunur. Yaşanılan faciələrin, haqsızlıqları üzündə gəmgün ifadədən və içində yaşadığı dərin hüznü gözlərindəki çarətsizlik hissini rəssam çox aydın şəkildə təsvir etmişdir. Əllərinə yansıyan işığın onun ailəsinə qarşı olan fədakarlıqlarını və zəhmətkeş olduğunu əllərinin istiliyini özündə bütünləndirən sənətkar bu əsərdə də, işini yüksək icra etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.huseyncavid.az/az.php?go=kitablar>
2. Salatın Əhmədli: Hüseyn Cavid ev muzeyi
3. <https://huseyncavid.wordpress.com/ev-muzeyi/>
4. Məmməd Cəfər : Hüseyn Cavid

HÜSEYİN CAVID EV MUZEYİNDƏ SƏRGİLƏNƏN RƏSM ƏSƏRLƏRİ

Osmanova Hürü

XÜLASƏ

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi Azərbaycanın mədəni və bədii irsini nümayiş etdirən müxtəlif sənət əsərlərinin nümayişi ilə tanınır. Muzeydə Hüseyn Cavidin yaradıcılıq və həyatını əks etdirən rəsm, heykəltəraşlıq, toxuculuq və digər sənət növləri kolleksiyası var.

Muzeydə Hüseyn Cavidin əsərlərindən əlavə, digər azərbaycanlı rəssamların həm müasir, həm də tarixi janrlarda olan muzeyə təqdim olunan əsərləri də nümayiş etdirilir.

Bütövlükdə, Hüseyn Cavidin Ev Muzeyində nümayiş etdirilən sənət əsərləri həm sənət həvəskarları, həm də mədəniyyət həvəskarları üçün unikal və immersiv təcrübə təqdim edir. Bu, ziyarətçilərin Cavid Ev muzeyinin mədəni kimliyini daha dərindən dərk etməklə yanaşı, Azərbaycan incəsənətinə də tamaşa etmiş olurlar

КАРТИНЫ ВЫСТАВЛЕНЫ В ДОМЕ-МУЗЕЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Османо́ва Хуру

АННОТАЦИЯ

Дом-музей Гусейна Джавида известен тем, что демонстрирует различные произведения искусства, демонстрирующие культурное и художественное наследие Азербайджана. В музее собрана коллекция картин, скульптур, текстиля и других видов искусства, отражающих творчество и жизнь Гусейна Джавида. Помимо работ Гусейна Джавида, в музее также экспонируются работы других азербайджанских художников, представленных музеем как в современные и исторические жанры.

В целом, произведения искусства, выставленные в Доме-музее Гусейна Джавида, предлагают уникальный и захватывающий опыт как для любителей искусства, так и для любителей культуры. Это позволяет посетителям лучше понять культурную самобытность дома-музея Джавида, а также увидеть азербайджанское искусство.

PAINTINGS EXHIBITED IN HUSEIN JAVID HOUSE MUSEUM

Osmanova Huru

SUMMARY

Huseyn Javid's House Museum is known for displaying various works of art that showcase the cultural and artistic heritage of Azerbaijan. The museum has a collection of paintings, sculptures, textiles and other types of art reflecting the creativity and life of Huseyn Javid. In addition to the works of Huseyn Javid, the museum also exhibits the works of other Azerbaijani artists presented to the museum in both modern and historical genres.

All in all, the artworks on display at the Huseyin Javid House Museum offer a unique and immersive experience for art lovers and culture lovers alike. This allows visitors to better understand the cultural identity of the Javid House museum, and also see Azerbaijani art.

AVTORİTAR REJİMDƏN DEMOKRATİYAYA KEÇİD VARIANTLARI

Azadxan Elçin oğlu Vəlizadə
BDU-nun II kurs magistrantı
azadxan1616@gmail.com

Açar sözlər: demokratiya, güc, yumşaq güc, siyasi lider, ictimai diplomatiya

Keywords: democracy, power, soft power, political leader, public diplomacy

Ключевые слова: сила, мягкая сила, политический лидер, публичная дипломатия.

Demokratikləşmə proseslərinin tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi avtokratiyadan demokratik rejimə keçidin müxtəlif yollarını fərqləndirmək üçün nəzəri maraq doğurur. Məsələn, Amerika politoloqu S.Lakof demokratik quruluşun təşəkkülünün aşağıdakı tarixi modellərini göstərmişdir [12, s. 95].

1. İnqilab yolu ilə. XVIII əsr İngiltərə burjua inqilabı, Böyük Fransa inqilabı və Şimali Amerikanın Birləşmiş Ştatlarında müstəqillik uğrunda müharibə bu modelin klassik nümunəsidir. XX əsrin reallıqlarına uyğun olaraq, Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabını və Portuqaliyada 1974-cü il Aprel inqilabını bu modelə aid etmək olar. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində 1989-cu ildə baş vermiş inqilabi hadisələr də buraya daxildir.

2. Təkamül yolu ilə. Bu model XVII əsr ərzində - XX əsrin birinci yarısında mütləq monarxiyadan və ya oliqarxiya idarə üsulundan demokratik quruluşun müasir variantının təşəkkülünədək uzun siyasi təkamül keçən bir sıra Avropa ölkələri üçün xarakterikdir. Təkamül yolu Latın Amerikası və Asiyanın bir sıra dövlətləri üçün də xarakterikdir.

3. Kənar təsir nəticəsində və ya kənardan bir növ qəbul etdirilmiş model. Burada İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada, İtaliya və Yaponiyada demokratik siyasi sisteminin təşəkkülündən söhbət gedir. Bu ölkələrdə faşist və militarist rejimlərin darmadağın edilməsi, onların ərazilərində işğalçı müttəfiq qoşunlarının yerləşdirilməsi orada demokratik siyasi rejimin təşəkkülü və sonralar möhkəmlənməsi üçün şərt olmuşdur.

4. Yuxarıdan həyata keçirilən demokratik transformasiya. Bu variant demokratiyanın inkişafının təkamül yolu ilə sıx çulğasıdır. Həmin model hakim siyasi elitanın cəmiyyətdə böhran təhlükəsini dərk edərək və bu böhranı sovuşdurmağa çalışaraq, demokratik müxalifətlə danışıqlara gedən və siyasi sistemdə nəticə etibarilə demokratik rejimin təşəkkülünə doğru aparan islahatın həyata keçirilməsinə (bu və ya digər dərəcədə ardıcılıqla) başlayan ölkələr üçün xarakterikdir. Bu model, məsələn, 1970-ci illərin axırları - 80-ci illərin əvvəllərində Frankodan sonrakı İspaniya, habelə Braziliya üçün səciyyəvidir.

5. Qarışıq model. O, əvvəlki variantların hamısını və ya çoxunu əhatə edir, çünki ölkələrin əksəriyyətində demokratikləşmənin yuxarıda göstərilən modelləri olduğu kimi təzahür etməmişdir. Məsələn, əgər Portuqaliyada demokratikləşmə üçün ilkin təkan 1974-cü il inqilabı olmuşdusa, ayrı-ayrı dövrlərdə kəskin siyasi mübarizə şəraitində cərəyan etmiş sonrakı proses demokratikləşmənin dəstəklənməsi uğrunda kütləvi hərəkətlərlə, daha sonralar isə hakim elitanın rəhbərliyi altında rejimin nisbətən dinc təkamülü ilə müşayiət olunmuşdur. Oxşar qarışıq model keçmiş SSRİ respublikaları üçün də, Şərqi Avropanın bir çox postsosialist ölkələri üçün də xarakterikdi.

S.Hantinqton demokratiyaya keçidin bir qədər başqa, amma ümumən, oxşar təfsirinə tərəfdardır və o da aşağıda sadalanan dörd tipi fərqləndirir:

1. Vahid səbəb. Bir neçə dövlət üçün demokratiyanın bərqərar edilməsinə gətirib çıxaran vahid səbəb olmalıdır. Bu isə böyük müharibə, yaxud bir çox cəmiyyətləri əhatə etmiş digər mühüm hadisə ola bilər.

2. Paralel inkişaf. Bir neçə ölkədə oxşar proseslər baş verir ki, onlar da, hansı ölkədə

cərəyan etməsindən asılı olmayaraq, eyni dəyişikliklərə səbəb olur. Məsələn, tədqiqatçılar bildirirlər ki, ölkə iqtisadi inkişafın müəyyən həddlərindən yan keçərək, adambaşına düşən ümumi milli məhsulun konkret səviyyəsinə və ya savadlılığın müəyyən səviyyəsinə nail olaraq, demokratiyaya keçidə hazırlaşır [63]. Bu halda hər bir ölkədə

demokratikləşmə həmin ölkə üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərlə şərtlənir, amma bütün ölkələrdə oxşar nəticələr doğurur.

3. Qar topası hadisələrin bir ölkədən digərinə sürətlə keçidi nəticəsində əmələ gəlir. İnformasiya texnologiyaları dövründə bir ölkədə baş vermiş proseslər digərlərində müqayisə edilə bilən hadisələrə təkan verə bilər, öz növbəsində, onlar isə daha hansısa ölkələrə təsir göstərə bilər və s.

4. Ən sevilən çarə müxtəlif ölkələrdə baş verən və buna baxmayaraq, zamanın ruhuna uyğun gələn “dəbdə olan dərman”dan, bütün dərdlərin ən təsirli dərmanından ibarət olan vahid reaksiyalarda təzahür edir. Məsələn, ölkələrdən birində inflyasiya, digərində qanunların rolunun aşağı düşməsi, üçüncüsündə hərbi məğlubiyyət və sair ölkələrin ayrıca götürülmüş bir qrupunda demokratik dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Yəni, başlanğıc dəyişikliklərdəki fərqlərə baxmayaraq, tamamlayıcı dəyişikliklər əsas etibarilə oxşardır.

Demokratiyanın yaşının dəqiq nə qədər olması və nə vaxt yaranması haqqında konkret bir nəticəyə gəlinməmişdir. Lakin ayrı-ayrı tədqiqatlar göstərir ki, demokratiyanın ilk cücərtiləri hələ ibtidai icma quruluşunda özünü biruzə vermişdir. Belə ki, qəbilələrin bəzilərində olan ağsaqqallar şurasında kollegial qərarların verilməsi, bu şuraya qəbilə iştiraklarının iradəsi ilə ağsaqqalların seçilməsi kimi nüanslar diqqətdən yayınmamalıdır. Ancaq sonra yığılıq və ovçuluğun ikinci plana keçməsi, əkinçilik və maldarlığın inkişafı ilə cəmiyyətdə daha çox sərvət toplaya bilən tərəfindən avtoritar qaydalar tətbiq olundu ki, bu da ilkin dövrdəki bərabərliyi pozmuşdur.

E.ə. V-IV əsrlərdə xalqın özünüidarəetməsinin bir sıra formaları formalaşmağa başladı. Bunlardan ən məşhuru e.ə. 507-cü ildə yaranan Afina demokratiyası idi ki, o da təxminən 200 il mövcud ola bildi. Afinanın ali qanunverici orqanı Ekklesiya adlanırdı. Burda yalnız kişilər toplaşardılar. Səsvermə prosesi əl qaldırma ilə keçirilir, qərar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. İkinci siyasi institut isə dikasteriy adlanan iclasçılardan ibarət xalq məhkəməsi idi. Afina demokratiyasının səciyyəvi xüsusiyyəti onun dinlə sıx əlaqəsi idi. Afina əmlak senzi də var idi. E.ə 321-ci ildə Makedoniya əmlak məhdudiyyətləri qoyduqdan sonra Afina sakinlərinin bir çoxu hüquqları və seçkidə iştirak edə bilmək qabiliyyətlərindən məhrum olundular [2].

Yunan demokratiyası haqqında danışarkən bütün dövrlərin ictimai-siyasi ideyalarına təsir etmiş yunan filosoflarının demokratiya haqqındakı təsəvvürlərinə də nəzər yetirmək gərəkdir. Antik mütəfəkkirlər, xüsusən də Platon və Aristotel kimi dühalar “demokratiya nədir?” sualına cavab verərkən, ilk növbədə, demokratiyanı idarəetmə forması kimi nəzərdə tuturdular. Onlar idarəetmə formalarını bir nəfərin, az sayda adamların və ya bütün xalqın idarə edib-etməməsindən asılı olaraq fərqləndirir və idarəçiliyin üç əsas vəziyyətini göstərirdilər: monarxiya, aristokratiya və demokratiya.

Platonun təsəvvüründə demokratiyanın dəyişkənliyi məntiqsizliyə gətirib çıxarır: bir tərəfdən, bu, idarəetmə formalarının ən yaxşısıdır, hamı azadlıq alır, hər kəsin öz həyatını istədiyi kimi qurmaq imkanı var, lakin digər tərəfdən, guya, “həyatda qətiyyətli adamların və qayda-qanunun olmaması” nəticəsində belə dövlətdə hər şey dağılıb gedir. Demokratiyanın dəyişkənliyini və mütəhərrikliyini Aristotel də qeyd edir. O, sadə, təbiətə yaxın şəraitdə yaşayan xalqlarda demokratik quruluşu ən qüsurlu sayır. Demokratiyanın digər növləri ona qeyri-konstruktiv dəyişmələrə meyilli kimi görünür, özü də o, xalqın hökmranlığı görüntüsü yaratmaqla dövləti bir yığın demaqoqun idarə etdiyi ictimai quruluşu ən pis quruluş adlandırır.

Məlum olduğu kimi, yarandığı ilk gündən İslam irqi əlamətə, dərisinin rənginə, yaşına, milliyyətinə və fiziki xüsusiyyətlərinə görə insanlar arasında ayrı-seçkilik qoyulmasının əleyhinə çıxmışdır. Quranda deyilir: “Əgər Allah hər hansı bir qövmə bir pislilik yetirmək istəsə, onun qarşısı heç cür alın bilməz və Ondan başqa onların heç bir hamisi də olmaz” [1, s.11]. Cəmiyyətin ictimai-siyasi tərkib hissəsi kimi təşəkkül tapdıqdan sonra İslam elə fundamental prinsipləri dəstəkləmişdir ki, indi onlar təkcə dini ehkamlar kimi deyil, həm də fəlsəfi təlim kimi qarşıda durur. Lakin İslamın hələ VII əsrdə təklif etdiyi prinsiplər və ideyalar bizim zamanəmizdə Qərb təfəkkürü və liberal cəmiyyət ilə təcəssüm olunur, halbuki onlar ilk dəfə ərəb dünyasında elə bir dövrdə irəli sürülmüşdü ki, o vaxtlar Avropa qüdrətli Bizans itirirdi, germanlar isə Roma imperiyasını dirçəltməyə çalışırdılar. Məhz onda İslam demokratik yanaşı yaşamanın aşağıdakı fundamental prinsiplərini bəyan etmişdir:

- Güc həqiqətdədir. İslam həqiqətin gücün tərəfində olduğu barədə geniş yayılmış ideyanı inkar edir.
- Ədalət və qanun çox mühüm şeylərdir.
- Dini etiqad azadlığı və yaşamaq hüququ, fərdi mülkiyyət, habelə sağlamlıq (həm cismani, həm də əqli) pozula bilməz.
- Sirrin qorunmasına və şəxsi həyatın toxunulmazlığına təminat.
- Təqsirsizlik prezumpsiyası. Sübuta yetirilmədən heç kim cinayətdə təqsirləndirilə və ya başqa birisinin törətdiyi cinayətə görə cəzalandırıla bilməz.
- İcra hakimiyyəti sisteminin məşvərətliyi.

İslam təbliğ edir ki, cəmiyyət seçim azadlığı verilmiş və həm özü üçün, həm də ətrafdakılar üçün məsuliyyət daşıyan şüurlu fərdlərdən ibarətdir. Üstəlik, İslam dünyada ideya baxımından da irəliyə doğru addım atır. XIX əsrin bəzi Qərb fəlsəfi cərəyanlarının, - məsələn, dialektik materializm və tarixilik, - fundamentalist və digər yanaşmalarının əksinə olaraq, İslam şəxsiyyəti, deməli, bəşəriyyəti ictimai və tarixi inkişafın “mühərriki” kimi qiymətləndirir.

Xristian dünyasında son orta əsrlər demokratik təfəkkürü öz ifadəsini kilsəyə və Papaya müxaliflikdə tapırdı. Mütəfəkkirlərin əksəriyyəti təkcə siyasi sifarişlərin yerinə yetirilməsi üçün deyil, həm də öz baxışlarının ifadəsi üçün dəstəyi imperatorlarda axtarırdılar. Foma Akvinalıdan sonra daha çox tanınmış sxolast olan Uilyam Okkamın imperatorla görüşdə söylədiyi bu sözlər səciyyəvidir: “Sən məni qılınc ilə müdafiə et, mən isə səni qələmlə qoruyacağam”(9.s) Beləliklə, kilsəyə müxaliflik və müvafiq olaraq, kralların və hökmdarların mənafeələrinin qorunması qələmlə təmin edilirdi. Təbib və ilahiyyatçı Marsili Paduanski (1270-1342) imperatora, əsasən, fəxri bəzək rolu ayırmağa çalışan Papa hakimiyyətinə qarşı siyasi müxalifətin təməlini qoymuşdur. O, papaların mütləq hakimiyyətə olan iddialarına qarşı xəyali ümumdünya monarxiya nəzəriyyəsini deyil, demokratik azadlığı qoyur, kilsə xadimlərinin hər cür məcburi hakimiyyətini inkar edirdi. O, hər cür iyerarxi kilsə qaydasını rədd etmiş yeretiklər arasında XIII əsrdə meydana gələn təlimi katolisizmin ən dərin qatlarına keçirmişdir. Paduanskinin 1324-cü ildə nəşr edilən “Dünyanın müdafiəçisi” (Defensor Pacis) əsəri belə siyasi baxışların manifesti oldu. O deyirdi ki, qanunverici hakimiyyət çoxluğa məxsus olmalıdır və çoxluğun hökmdarları cəzalandırmağa ixtiyarı var. Marsili Paduanskinin təklif etdiyi sistemdə, dünyəvilər də daxil olmaqla, yerli kilsə məclisləri çağırmaq nəzərdə tutulurdu və onlar ümumdünya kilsə məclislərinə nümayəndələr seçməli idi.

Kilsədən uzaqlaşdırmaq və Müqəddəs kitabın icbari olan şərhini vermək hüququ ancaq ümumdünya kilsə yığıncağına məxsus olmalı idi. Belə sxem doktrinal məsələlərin həllində dindarlara səs hüququna malik olmaq imkanı verərdi. Paduanski təkid edirdi ki, kilsə dünyəvi hakimiyyət iddiasında olmamalıdır; mülki hakimiyyətin razılığı olmadan kimisə

kilsədən uzaqlaşdırmaq olmaz; Papa heç bir əlahiddə hakimiyyətə malik ola bilməz. Paduanskinin təlimində əsas qanunverici və hər cür hakimiyyətin mənbəyi kimi xalqın aydın şəkildə vurğulanması nəzərə çarpır [5, s. 234].

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A. Etibar Nəcəfov. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi (Dərslük), Bakı Mütərcim, 2007. - 212 s.
2. Gözler, K., (2004). Anayasa Hukukuna Giriş. Bursa Ekin Kitabevi Yayınları.
3. Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, 2005-420 s.
4. Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. — М.: Гослитиздат, 1955.
5. Современная мировая политика: Прикладной анализ. Богатуров А.Д., ред. Москва.: "Аспект-пресс", 2009. 558 ст.

AVTORİTAR REJİMDƏN DEMOKRATİYAYA KEÇİD VARIANTLARI

Vəlizadə Azadxan

XÜLASƏ

Dövlətlər arasında müasir beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən amillərdən biri və ən aktualı idarəetmə sistemlərinin uyğunluğudur. "Demokratiya müharibə etmir" ifadəsi aktuallaşdıqdan sonra dövlətlərin demokratikləşməsi tələblərin rəhbərliyi altında oldu. Soyuq Müharibə bitdikdən sonra demokratiya daha çox araşdırma obyektinə çevrildi.

ВАРИАНТЫ ПЕРЕХОДА ОТ АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМА К ДЕМОКРАТИИ

Велизаде Азадхан

АННОТАЦИЯ

Одним из регулирующих факторов в современных международных отношениях между государствами и наиболее актуальным является совместимость систем управления. После того, как фраза «демократии не ведут войну» стала актуальной, демократизация государств стала студенческой. Вот почему после окончания холодной войны демократия стала предметом дополнительных исследований.

TRANSITION OPTIONS FROM AUTHORITARIAN REGIME TO DEMOCRACY

Valizada Azadkhan

SUMMARY

One of the regulatory factors between states in modern international relations and the most relevant is the compatibility of governance systems. After the phrase "democratic states do not wage war" became relevant, the democratization of states has become a student. That is why, after the end of the Cold War, democracy became the subject of more research.

SİNERGETİKANIN YARANMASI VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mürsəlzadə Fidan Rəşid qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
fidanmursal@gmail.com

Açar sözlər: Sinergetika, özünü təşkil etmə, qeyri-tarazlıq, mürəkkəb sistem, xaos, dissipativ, G.Haken, İ.Priqojin.

Ключевые слова: Синергетика, самоорганизация, дисбаланс, сложная система, хаос, диссипативный, Г. Хакен, И. Пригожин.

Keywords: synergetica, self-organization, imbalance, complex system, chaos, dissipative, G.Haken, I. Prigogine.

Sinergetika (qədim yunan dilində “birgə fəaliyyət”, “kollektiv” mənasını daşıyır) termodinamik tarazlıqdan uzaq, açıq sistemlərdə strukturların əmələ gəlməsini və öz-özünə təşkilini izah edən yeni elmlərarası sahədir. Sinergetika terminini məşhur alman nəzəri fiziki və riyaziyyatçısı G.Haken tərəfindən 1969-cu ildə Ştutqart Universitetində çıxış etdiyi mühazirələrdə istifadə etmişdir. Baxmayaraq ki, G.Hakendən çox əvvəl Çarlz Şerrinqton əzələ hərəkətlərini idarə etməkdə sinir sisteminin (onurğa beyni) əlaqələndirilmiş təsirini sinergetik və ya integrativ adlandırırdı. Sinergetikanın digər bir müəllifi görkəmli Belçika fiziki və kimyaçısı İ.Priqojindir. G.Haken sinergetikanı fiziki sistemlərdə özünü təşkil etmənin təsirlərini, eləcə də daha geniş sistemlər sinfində əlaqəli hadisələri öyrənən yeni elm sahəsi kimi təklif etdi. İ.Priqojinə və onun tərəfdarlarına özünü təşkil etmə proseslərinə daha fərqli bir yanaşma məxsusdur: onlar qeyri-tarazlıq termodinamikası daxilində zamanın geri yədönməzliyi problemini və sinergetikanın inkişafında yeni dünyagörüşü məsələlərini inkişaf etdirirlər.

Sinergetikanın yaradıcısı G.Haken bu elmi yeni “tədqiqat sahəsi” kimi xarakterizə edərək, bunları qeyd edir: “Mən bu sahəni ümumi təsvir etdikdən sonra, bu yeni elmlərarası istiqamət fərqli şəkildə və müxtəlif adlar altında çıxış etmişdir. Bu səbəbdən ötrü də bu sahənin bir neçə müxtəlif adları, məsələn, mürəkkəblik nəzəriyyəsi, özünü təşkil etmə nəzəriyyəsi və s. vardır. Elmi dövriyyədə sinergetikanın sərhədlərindən kənarda mürəkkəb sistemlərin və özünü təşkil etmə proseslərinin öyrənilməsi, başqa adlar altında çıxış edən istiqamətlər də mövcuddur: avtopoezis nəzəriyyəsi, xaos nəzəriyyəsi, mürəkkəblik nəzəriyyəsi, fraktallar nəzəriyyəsi və s. Adlarını çəkdiyimiz istiqamətlər qismən də olsa bir-birləri ilə kəsişən dairələldir. Bu nəzəriyyələrlə tanışlıq, bizə onu deməyə imkan verir ki, elm adamları eyni bir şey haqqında fərqli dildə danışirlər. Professor G.Haken müxtəlif dillərdə tərcümə olunmuş “Sinergetika” kitabının girişində bu sözləri qeyd edir: “Mən öz təlimimi “sinergetika” adlandırdım ki, onda sistemin bir çox elementlərinin kollektiv fəaliyyəti tədqiq olunur və özünü təşkil etməni idarə edən ümumi prinsiplərin müxtəlif təlimlərinin kooperativ fəaliyyətini tələb edir.

Ümumilikdə, bu deyilən sözlərdən aydın olur ki, sinergetika terminini iki mənada anlamaq lazımdır. Birincisi, sözün dar mənasında, özünü təşkil edən, mürəkkəb sistemləri öyrənən nəzəriyyələrdən (fraktallar nəzəriyyəsi, dissipativ strukturlar nəzəriyyəsi, xaos nəzəriyyəsi və s.) fərqli bir elmi istiqamət kimi;

2) Geniş mənada isə sinergetika və ya özünü təşkil edən mürəkkəb sistemləri öyrənən bütün elmlərin məcmusu kimi.

Sinergetikanın 30 illiyi münasibətilə görkəmli Rusiya sinergetiki E.N.Knyazeva Hakenə belə bir sual vermişdir: “Özünü təşkil edən mürəkkəb sistemləri öyrənən bu sahələr ilə nisbətə sinergetikanın ümumi görünüşü necədir?”. Haken bu suala cavab olaraq sinergetikanın tədqiqat obyektini belə xarakterizə etmişdir:

1.Öyrənilən sistemlər bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan bir neçə sayda və yaxud müxtəlif sayda eyni və ya fərqli parçalardan təşkil olunur.

2.Sistemlər qeyri-stabil xassə daşıya bilər.

3.Fiziki, kimyəvi və bioloji sistemlər nəzərdən keçirildiyi zaman, əsas diqqət istilik tərzlişindən uzaq, açıq sistemlərə yönəlik.

4.Bu sistemlər xaricdən və daxildən rəqslərə məruz qala bilər.

5.Bu sistemlərdə yeni yaranan keyfiyyətləri (misal olaraq emercent keyfiyyətli) tədqiq etmək mümkündür.

6.Bu sistemlərdə strukturlar ya nizamlanmış şəkildə yaxud da xaotik şəkildə ola bilər.

7.Mümkün vəziyyətlərdə bu sistemlərin riyaziləşdirilməsi baş tuta bilər.

8.Bu sistemlər həmçinin qeyri-xətti xassəyə malikdir.

Yuxarıda sadaladığımız punktlarda sinergetikanın məzmununu əks etdirən əsas müddəalari əks olunub.Sinergetik sistemin hansı əlamətlərə xas olması, onun hansı səbəblərdən dəyişməsi və inkişaf etməsi, bu dəyişmənin sonda hansı effekti verməsi qısa şəkildə şərh olunub. Həmçinin bu təriflərdə sinergetikanın müxtəlifliyi özündə əks etdirməsi keyfiyyəti yer alıb.Buna səbəb sinergetikanın elmi istiqamət olaraq inkişaf dövrünə addım qoymaması ilə xarakterizə olunur.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək, G.Hakenin sinergetika haqqında, onun çoxcəhətli təbiətini və elmi dünyagörüşü mahiyyətini göstərən, lakin ədəbiyyatlarda əks olunmayan və yaxud da çox az tədqiq olunan, aşağıda göstərilən digər cəhətlərini də misal göstərə bilərik:

1.Sinergetika-müasir elmi dünyagörüşüdür.O, təbiət, cəmiyyət və insan ruhunun birgə vəhdətini təşkil edən dünyanı nizam və xaosun özünəxas şəkildə ifadə etməklə, insanı dünyaya haqqında, real cisim və proseslər haqqında baxış bucağının sərhədlərini xeyli genişləndirmiş və inkişafına təkan vemişdir.

2.Sinergetika-yeni metodoloji istiqamətdir.Çünki o, insanın ətraf mühitlə, sosial mühitlə və koqnitiv sistemlərdə yeni münasibəti, cisim və hadisələrə qarşı yeni tədqiqat formasıdır.Həmçinin onu da qeyd edə bilərik ki, sinergetika artıq yüksək dərəcədə progress etmiş əvvəlki metodologiyaların nəticəsi və ya hal-hazırda mövcud olan metodoloji sahələrin tamamını əks etdirən keyfiyyətli metodoloji istiqamətdir.

3.Sinergetika-özünütəşkiletmə nəzəriyyəsidir.Hətta bir çox elm adamları sinergetikanı dar çərçivəyə salaraq onu yalnız özünütəşkiletmə nəzəriyyəsi kimi hesabdan keçirirlər. Bu deyilən fikirlə tam razılaşmasaq da, onu deyə bilərik ki, özünütəşkiletmə nəzəriyyəsi kimi xarakterizə olunan sinergetika metabolism proseslərini öyrənməyə şərait yaratsa da, onun hüdudlarında sistemin daxili mühitinin tədqiq edilməsi qısa yollarla lokallaşdırılır.Bunları nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, sinergetikanı hazırda bitgin nəzəriyyə adlandırma bilmərik.Buna səbəb nəzəriyyə dedikdə, yadıma öz ahəngdarlığı, daxili mükəmməlliyi, məntiqi ardıcılığı ilə struktur dəqiqliyi ilə fərqlənən, digər proseslərin, prinsiplərin və riyazi aparatın həmahəng uzlaşdığı Nyuton dinamikası düşür.Amma onu deyə bilərik ki, kvant mexanikası və nisbilik nəzəriyyəsi ilə nisbətdə sinergetika hələki, nəzəriyyə qarşısında qoyulan müəyyən qanunlar qarşısında acizdir və tələblərə cavab vermək səviyyəsindən çox-çox uzaqdır.Bu səbəblərə görə də hazırki mərhələdə sinergetikanı tamamlanmış, bütün tələblərə cavab verə bilən bir nəzəriyyə kimi yox, sadəcə özünütəşkiledən, açıq, mürəkkəb sistemlərinin müasir təsvirini verməyə çalışan yeni elmi dünyagörüşü və nəzəri-metodoloji bir istiqamət kimi qəbul edə bilərik.

4.Sinergetika-çağdaş elmi biliklər arasında tədqiq olunan yeni elmlərarası istiqamətdir.İdrak prosesində sinergetikanın anlayışlar aparatından (özünütəşkiletmə, bifurkasiya, fraktal və s.) zaman keçdikcə daha çox istifadə olunması və onun elementlərinin daha da inkişaf etdirilərək, daha yüksək səviyyəyə çatması, sözsüz ki, müasir elmlər çərçivəsində onların tərəqqi etməsi üçün yeni-yeni fürsətlər yaradır.

5. Sinergetikanın digər bir önəmli cəhəti onun fəlsəfə ilə qarşılıqlı təsirinin mövcud olmasıdır. Müasir mərhələdə nəzəri idrakın fəlsəfə ilə sinergetikanın bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini xeyli mürəkkəb səviyyəyə aparır. Sinergetika fəlsəfənin müəyyən öhdəliklərinə müdaxilə edib, onun yerini almağa çalışsa da, tamamilə onu əvəz etmək səlahiyyətində deyil. Sinergetikanın baniləri G. Haken, İ. Priqojin, Eyge, K. Lorensin adları ilə bağlı olsa da, onun başlıca ideya və prinsiplərinin inkişaf etdirilməsində Şellinqin, Hegelin, Marksın dialektikasının özünəməxsus əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Hətta onu deyə bilərik ki, bu fikir barədə çoxları danışmasa da, sinergetikanın yaradıcılarından olan İ. Priqojin bunu aşkar şəkildə qeyd edərək yazır ki, Hegelin təbiət fəlsəfəsi “hər bir pillə özündən əvvəlki pilləni tələb edən iyerarxiyanın əsasını təsdiqləyir”.

Bununla yanaşı İ. Priqojin birmənalı şəkildə ifadə edir ki, “materializmin tərkib hissəsi olan təbiətin tarixi ideyası K. Marksə mənsub olub və F. Engels tərəfindən mərhələli şəkildə inkişaf etdirilmişdir”.

İ. Priqojinin ifadələrinə fikir verməyərək, çağdaş dövrün elm adamlarının bir hissəsi dialektika ilə sinergetika arasında olan real qarşılıqlı əlaqəni nəinki görmür, həm də belə fikir yürüdürlər ki, dialektika artıq öz ömrünün sonuna gəlib çatmış və onu sinergetika ilə əvəz etmək vaxtıdır. Belə bir ideya ilə razılaşmaq düzgün olmaz, çünki dialektika universal metod və ümumi inkişaf nəzəriyyəsi olmaq şərti ilə fəlsəfə dünyasının ən böyük elmi nailiyyətlərindən biri sayılır və müasir dövrümüzdə də bu fikir aktual olaraq qalır. Sinergetika isə təbiət elmi olan fizikadan, xüsusilə də onun inkişaf istiqamətlərindən biri olan termodinamikadan yaranmış və əsas fikirləri elmlərarası səciyyə daşıyan müasir elmi sahədir. Bütün bu səbəblərə görə, alimlər sinergetikanın təzahüründə ətraf aləmin çağdaş elmi mənzərəsinin əsas tərkib hissələrindən birini görür, obrazlı surətdə qeyd etsək, sinergetikanı “insanın təbiətlə yeni dialoqu” kimi qəbul edirlər.

Sinergetika və fəlsəfə metodologiyalarına görə bir-birinə çox yaxın olsalar da, genetik əlaqələrinə görə fərqlənirlər. Fəlsəfənin əsasını “əlaqə-hərəkət-inkişaf” geni, sinergetikanın nüvəsini isə “xaos-qayda” geni təşkil edir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz elmlərin ayrı-ayrılıqda hər birinin mərkəzi onu söyləməyə imkan verir ki, onlar özlərini sinergetikanın bir hissəsi hesab etsinlər. Buna baxmayaraq, sinergetika hər dəfə elmi surətdə ənənəvi formada qərarlaşmış istiqamətlərə xas olmayan yeni metodlar, anlayışlar, prinsiplər yürüdür. Məsələn, termodinamikanı göstərə bilərik. Onun təsiri yalnız o zaman effektiv olur ki, öyrəndiyi sistem istilik tarazlığında olmuş olsun. Digər elmlərdə, fizika, kimya, biologiyada baxılan sinergetik sistemlər isə istilik tarazlığında olmayıb, rəqsi hərəkət edərək qeyri-adi xarakter göstərirlər.

O da həqiqətdir ki, sinergetika-fiziki düşüncələrin və ya riyazi qanunların yalnız mexaniki toplanması olmayıb, fizika, bioloq, kimyaçıya, riyaziyyatçıya öz tədqiqat sahəsini daha dərin görməyə imkan verən sistem kimi, daha dəqiq desək, konkret elm adamları üçün geniş formada təkan rolunu oynayan müasir intellektual anlayışdır.

Sinergetikanın kibernetika ilə əlaqələri də elmi ədəbiyyatda geniş şərh olunub. Ötən əsrin 50-ci illərində kibernetikanın meydana gəlməsi ilə sinergetika məfhumu yeni mahiyyət qazanaraq operator ilə elektron hesablama maşınları arasındakı kooperativ fəaliyyəti qiymətləndirmək üçün istifadə olunmuşdur. Belə ki, kibernetikada idarəetmə prosesləri öncədən planlanmış məqsədə uyğun plan üzrə həyata keçir, sinergetikada isə proseslərin hazırkı vəziyyəti əsas götürülərək, gözlənilməz vəziyyətdə müəyyən parametrlər vasitəsilə hazırkı vəziyyətə müdaxilə etmək olur. Sinergetikanın kibernetikadan fərqli olan bir çox formalarını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Əvvəla, sinergetikanın kibernetika ilə müqayisədə özünü təşkil etmə və inkişaf prosesləri bir-birindən çox fərqlənir. Belə ki, kibernetika yalnız özünü təşkil etmə texniki sistemlərin təhlili ilə çərçivəyə salınsa da, sinergetika ondan fərqli olaraq, canlı və cansız təbii sistemlərdə özünü təşkil etmənin prinsiplərini həyata keçirməyə çalışır.

2. Kibernetikanın informasiyalarına nəzərən sinergetika özünütəşkilətmənin daha ümumi nəzəriyyəsi kimi çıxış edir. Sinergetika strukturgenezin vahid mexanizmi qismində çıxış edərək, maddi strukturların inkişafının bütövlükdə təbii-elmi konsepsiyası kimi çıxış edir.

3. Sinergetika kibernetikadan fərqli olaraq, özünütəşkilətmə prinsiplərini qlobal təkamülçülük miqyasında inkişafının ümumi konsepsiyası kimi çıxış edir.

Ötən yüzilin 90-cı illərində özünütəşkilətmə məsələlərinə fəlsəfi ədəbiyyatda mübahisəli mövzular sərf nəzər edilərsə, yalnız kibernetika və sistemotexnikada ilk dəfə elmi tədqiqat işləri ciddi şəkildə aparılmışdır. Adlarını çəkdiyimiz bu elmlərin əsas işi özünütənzimləyən, süni, mexaniki sistemlər olduğundan, həmin sistemlərin özünütənzim etməsini qabaqcadan qəbul edirdilər. Bundan əlavə olaraq, texniki sistemlərin formalaşması sabit və dayanıqlı hal daşdığından onların əsas əlamətləri də çox vacib sayılırdı. Kibernetikada özünütənzim edən sistemlər funksional səviyyədə baxıldığı üçün onların konkret mexanizmi diqqətdən kənar qalırdı. Bu da ona gətirib çıxarırdı ki, özünütəşkilədən sistemlərdə proseslərin mexanizmi izah etmək imkanı olmurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. R.M. Səmədova, Ə.B. Məmmədov. "Sistemli yanaşma və sinergetik paradigma". Bakı, 2012, 279 s.

2. F. Qurbanov. "Elmə sinergetik yanaşma". Bakı, Elm, 2005, 364 s.

3. Хакен Г. "Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах". М.: Мир, 1985.

4. Məmmədov Ə.B., Bəşirov R.İ., İsmayılov V.İ., Hüseynov E.B. "Müasir təbiətşünaslığın konsepsiyaları". Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2003, 513 s.

SINERGETIKANIN YARANMASI VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mürsəlzadə Fidan

XÜLASƏ

Bu məqalədə sinergetikanın yaranma tarixindən, onun inkişaf xüsusiyyətlərindən, digər elmlərlə olan qarşılıqlı əlaqəsindən danışılır. Həmçinin, sinergetika təbiətin yaradıcılığını öyrənməklə cansız təbiətdə daha sadə sistemlərdən daha mürəkkəb sistemlərin yaranmasında özünütəşkilətmə, özünühərəkət, özünümürəkkəbləşdirmə və özünümükəmməlləşdirmə prinsiplərini qoruyub saxlayır. Təbiətdə mövcud olan sistemlər açıq, tarazlıqdan uzaq, dönməyən, iyerarxiyalı və özünütəşkilədən mürəkkəb sinergetik sistemlərdir. Sinergetika müasir elmi bilik sahəsi kimi çox sürətlə inkişaf etmiş və qısa müddətdə özünü müasir cəmiyyətin intellektual həyatının ayrılmaz parametrlərindən olduğunu təsdiq etmişdir.

FEATURES OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF SYNERGETICS

Mursalzada Fidan

SUMMARY

This article talks about the history of synergetics, its development features and its interaction with other sciences. Also, by studying the creativity of nature, synergetics preserves the principles of self-organization, self-movement, self-complexity and self-improvement in the creation of more complex systems from simpler systems in inanimate nature. Systems existing in nature are open, non-equilibrium, irreversible, hierarchical and self-organizing complex synergetics systems. Synergetics has developed very rapidly as a field of modern scientific knowledge and in a short time has confirmed itself as one of the integral parameters of the intellectual life of modern society.

ОСОБЕННОСТИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СИНЕРГЕТИКИ

Мурсалзаде Фидан

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится об истории синергетики, особенностях ее развития и взаимодействии с другими науками. Также, изучая творчество природы, синергетика сохраняет принципы самоорганизации, самодвижения, самоусложнения и самосовершенствования при создании более сложных систем из более простых в неживой природе. Существующие в природе системы представляют собой открытые, неравновесные, необратимые, иерархические и самоорганизующиеся сложные синергетические системы. Синергетика очень быстро развивалась как область современного научного знания и за короткое время утвердилась как один из неотъемлемых параметров интеллектуальной жизни современного общества.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ

Ələkbərov İsmayıl. Şəxsiyyətin inkişafında genetik determinasiyanın rolu barəsində irqçilik və yevgenika nəzəriyyələri	3
Hökümət Gidən. İtaliya kinosunda neorealizm	7
Салимова Айман. Возникновение французской философии эпохи просвещения	11
Tağıyeva Simuzər. Karl Popper's critique of Karl Marx	18
Heydərova Nərmin. Həyatın biosfer səviyyəsi və onun strukturu	23
Salmanova Aışa. Mirzə Fətəli Axundov: siyasi və mənəvi azadlıq	27
Verdiyeva Sevinc. Yaradıcılıq və onun idrak prosesində rolu	31
Heydərova Nərmin. Zəki Validi Toğanın "İbn Fədlanın səyahətnaməsi" - başqırd xalqının tarixi və mədəniyyətinin araşdırılmasının ana qaynağı kimi	35
Əliyeva Aysan. Qərb və İslam Samuel Hantinqtonun baxış bucağında: sivilizasiyalar arasında konflikt və əməkdaşlıq	39
Aşurov Asim. Arnold Gelenin fəlsəfi antropologiyasına ümumi baxış	45
Heydərova Nərmin. Noosfer ideyası və onun tarixi təkamülü	51

PEDAQOGİKA

Аббасова Халида. роль мониторинга образовательных результатов в формировании профессиональной самоидентификации учащихся	55
Ахундова Гямяр. Роль студенческой обратной связи в системе мониторинга для улучшения качества образования	62
Мирзоева Нурлана. Становление системы мониторинга в образовании, ее историческое развитие	66

PSIXOLOGİYA

Salmanzadə Sitarə. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri	70
İmanzadə Ziya. qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə məhkum edilmiş qadın və kişi cinayətkarların psixoloji xüsusiyyətləri	74
Mustafayev Azər, Türkanə Kərimova. Yeniyetmələrdə ünsiyyət çətinlikləri	79
Salmanzadə Sitarə. Psixi inkişaf ləngiməsi olan uşaqlarda ünsiyyət bacarıqlarının təzahürü	83
Аббасова Нармин. Модификации тела, как форма самоповреждений	87

Бахетнуэр Сайлике. Специфика детско - родительских отношений в младшем школьном возрасте	92
Ferahnaz Şeyma Yılmaz. Autism and its types	95
Насијева Нигар. Qısqanlıq zəminində törədilən cinayətlərin motiv və motivasiyası.....	100
Валиева Эсмира. Теоретико-психологические исследования феномена эмоционального выгорания	104
Məmmədova Leyla. yeniyetmələrdə özünü göstərən psixosomatik xəstəliklərin səbəbləri.....	110
Əlicanlı Sevinc. Nizami Gəncəvi əsərlərində şəxsiyyətin inteqral psixoloji keyfiyyətlərinin tərənnümü	116
Muradlı Lalə. Təsir göstərən amillərin klinik psixoloji tədqiqi	120
Əlizadə Mehrixanım. İstintaq hərəkətlərini aparılmasında psixoloji amillərin rolu	123
Ayşe Gül Keskin. cinsi zorakılıq motivləri ilə cinayət törətmiş şəxslərlə müalicə və reabilitasiya tədbirləri	129

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ İDARƏETMƏ

Allahverdiyev Nicat. Toplumsal dəyişmə kuramı.....	134
Cabbarlı Tacir. Türkiyənin enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın rolu	139
Məmmədov Bəxtiyar. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında hərbi əməkdaşlıq.....	145
Osmanova Hürü. Hüseyn Cavid ev muzeyində sərgilənən rəsm əsərləri	152
Vəlizadə Azadxan. Avtoritar rejimdən demokratiyaya keçid variantları.....	155
Mürsəlzadə Fidan. Sinergetikanın yaranması və inkişaf xüsusiyyətləri.....	159

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 35
(III HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Yığılmağa verilmişdir: 25.02.2024

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Həmidə Bağirova, Nurdan Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 25.02.2024

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 20,75

Sifariş № 45

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69